سنڌجي اقتصادي تاريخ

ڊاڪٽر ايس. پي. چبلاڻي

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ جي اقتصادي تاريخ

(١٥٩٢ — ١٨٤٣)

از
ڊاڪٽر ايس. پي. چبلاڻي

مترجم
سراج الحق

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو، سنڌ

نئون ڇاپو ١٩٩٥ع تعداد ٢٠٠٠

سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

[redacted]

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو سنڌ ۾، مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ شمشيرالحيدري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ناشر طرفان ٻه لفظ

هر ڪنهن ملڪ جون موجوده اقتصادي حالتون سندس ماضيءَ جي اقتصادي حالتن جو ارتقائي روپ آهن، انڪري اهي تيستائين پوريءَ طرح سمجهي ۽ سڌاري نٿيون سگهجن جيستائين ان جي ماضيءَ جي اقتصادي تاريخ جو مطالعو نه ڪيو ويو آهي. سنڌ جي ماضيءَ جي اقتصادي تاريخ تي هن وقت تائين ڪوبه مستند ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ نه لکيو ويو آهي. اها اهم ضرورت محسوس ڪندي، سنڌي ادبي بورڊ، ايس.پي. ڇٻلاڻيءَ جي مشهور انگريزي ڪتاب، ”ايڪانامڪ ڪنڊيشنس ان سنڌ (١٥٩٢ع-١٨٤٢ع)“ جو سنڌي ترجمو شايع ڪري رهيو آهي. اميد آهي ته سنڌ جي اقتصادي حالتن کي سمجهڻ ۾، هي ڪتاب اقتصاديات جي شاگردن توڙي عالمن لاءِ بيحد ڪارآمد ثابت ٿيندو.

هن ڪتاب جي ترجمي جو اهم ڪم محترم سراج الحق ايم. اي. (ايڪانامڪس) سرانجام ڏنو آهي. محترم عثمان علي انصاريءَ، ڪتاب جي ڇپجڻ کان اڳ، ترجمي کي پنهنجي عالمانه نظر مان ڪڍيو آهي ۽ ان کي بهتر بنائڻ لاءِ مفيد مشورا ۽ رٿون ڏنيون آهن، جن لاءِ بورڊ سندس بيحد شڪرگذار آهي.

فهرست

مضمون	صفحو
باب پهريون	
(تمهيد)	
کوجنا جو دور ۾ مقام	۵
معلومات جا ذريعا ۾	
سندن خاميون	۷
باب ٻيو	
(سنڌ جي جاگرافي)	
تاريخ ۾ جاگرافي جي اهميت	۱۱
انسان ۽ ماحول	۱۱
سنڌ جي جاگرافي —	۱۳
طبعي خصوصيتون	۱۳
مرڪزي بيهڪ	۱۴
آبهوا	۱۵
سنڌوندي۽ سندس اثر	۱۵
ٻوڏون	۱۶
وبائون	۱۷
حاصل مطلب	۱۸
باب ٽيون	
(تاريخي پس منظر)	
مغلن کان ٽالپرن تائين	۲۲
مغل	۲۲
دائود پوٽا	۲۳
ڪلهوڙا	۲۳
ٽالپر	۲۸
باب چوٿون	
(انگريزي راڄ کان	
اڳ آبپاشي)	
سنڌو درياه جون خصوصيتون	۳۱
زمين جي عام سطح	۳۲
آبپاشي جا طريقا	۳۴
آبپاشي جي تاريخ	۳۶
نورمحمد ڪلهوڙي جا ڪوٽائيل واه	۳۸
ٽالپرن جي وقت ۾ آبپاشي	۳۹
حاصل مطلب	۴۰

مضمون	صفحو
باب پنجون	
(کيتيءَ جو سرشتو)	
فصلن جون مندون	٤٤
زرعي پيداوار	٤٦
باغ ۽ سندن پيدائش	٤٨
زرعي اوزار	٥١
گاهه	٥٢
زراعت جا لاڙا	٥٣
مجموعي نتيجا	٥٤
آبپاشي ۽ زراعت	٦٠
زمين جي ڊيل	٦٣
باب ڇهون	
(آدم شماري، واپار ۽ صنعت جا مرڪز)	
سنڌ جا شهر ۽ قصبا	٧٣
(ڀاڱو پهريون)	
ٺٽو	٧٣
نصرپور	٨١
سيوهڻ	٨٢
ٻکر، روهڙي ۽ سکر	٨٤
لهري بندر	٨٦
ٻيا شهر	٨٧
(ڀاڱو ٻيون)	
شڪارپور	٨٩
حيدرآباد	٩١
ڪراچي	٩٢
ٻيا شهر	٩٤
حاصل مطلب	٩٥
باب ستون	
(صنعت، واپار جا لاڙا ۽ سندن تنظيم)	
(ڀاڱو پهريون)	
تاريخي ڇڪاس	٩٧
(ڀاڱو ٻيون)	
عام لاڙا	١٠٢
عام رايا	١٠٣
(ڀاڱو ٽيون)	
صنعتون	١١٢
ڪپڙي جي صنعت	١١٣
خاصيت	١١٥
طلب	١١٥
پيداوار جو مقدار	١١٦
ريشم جي صنعت	١١٩
اوني ڪپڙي جي صنعت	١٢١
ڪپڙي جي صنعت جو زوال	١٢٢
نير	١٢٣

مضمون	صفحو
کير مکڻ جي پيداش	١٢٦
چمڙي جو سامان	١٣٠
مڇي	١٣١
ٻيون صنعتون	١٣١
چانديءَ جو ڪم	١٣٣
ڪاشيءَ جا ٿانو	١٣٤
عاج جو ڪم	١٣٦
هٿيار	١٣٧
(ڀاڱو چوٿون)	
صنعتن جي تنظيم	١٣٨
(ڀاڱو پنجون)	
واپار	٢٤٢
واپاري لاڳاپا	١٤٢
ٻاهريان واپاري رستا	١٤٣
اندروني واپاري رستا	١٤٤
اندريان مرڪز ۽	
مڪاني رستا	١٤٥
آمدرفت جا ذريعا	١٤٦
دريائي آمدرفت	١٤٦
خشڪي آمدرفت	١٤٨
بحري آمدورفت	١٤٩
آمدورفت جي سلامتي	١٥١
در آمد بر آمد	١٥٤
واپار جي تنظيم	١٥٦
صنعتي ۽ واپاري تنزل	
جا سبب	

مضمون	صفحو
انگريزن جي واپاريءَ نيتيءَ	
جو انقلاب	١٦٠
صنعتي انقلاب	١٦٥
اندروني اسباب	١٦٥
سياسي بي آرامي	١٦٦
سنڌو درياه تي چونگيون	١٦٨
هندن سان بيجا روش	١٦٨
اميرائي طبقي جو خاتمو ٿيڻ	١٧٠
زرعي تنزل	١٧١

باب اٺون

مضمون	صفحو
آدم شماري	١٧٢
(ڀاڱو پهريون)	
ٽالپرن جي ڏينهن ۾	
آدم شماري	١٧٣
تخمينن جي جاچ	١٧٧
شهري آدم شماري	١٨٢
جملي آدم شماري	١٨٤
زراعت ۾ آدم شماريءَ	
جي گهاٽائي	١٨٥
آباديءَ ۾ آدم شماريءَ	
جي نسبت	١٨٨
فوج ۾ آدم شماري	١٨٩

مضمون	صفحو

(پاڳو ٻيو)

مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ
جي آدم شماري ١٩٢
پوک هيٺ ايراضي ١٩٥
سنڌ جا شهر ٢٠٣
ڪل شهري آدم شماري ٢٠٣

باب نائون

معيار زندگي ٢٠٨
قومي آمدني ٢٠٨
عام ماڻهو ٢٠٩
وچولو طبقو ٢١٣
مزوري ٢١٤
رواجي ۽ هنرمند مزوري ٢١٦
فهرست ٢١٧
فوجي سپاهي ٢١٩
اميرانو طبقو ٢٢٠
کاڌو، اجهو ۽ ڪپڙو ٢٢٠
گهر ٢٢٨
پوشاڪ ٢٣٣
تفريح ۽ وندرون ٢٣٥

باب ڏهون

حرف آخر ٢٤١
ضميمو- الف ٢٤٧

تاريخي واقعا ٢٤٧
ضميمو — ب ٢٥٦
ٺٽي جو بنياد ٢٥٦
ضميمو — ج ٢٦٦
ڊلپرن جي فوجي طاقت ٢٦٦
ضميمو — د ٢٦٧
ڍلن جو سرشتو ٢٢٧
آمدني ۽ ڍلون ٢٦٧
ٻيا محصول ٢٦٩
ضميمو — ه ٢٧٢
درآمد ۽ برآمد ٢٧٢
ضميمو — و ٢٧٧
ڪتابن جي فهرست- ٢٨١
ضميمو پهريون- ٢٩١
ضميمو ٻيو- ٢٩٢
ضميمو ٽيون- ٢٩٣
ضميمو چوٿون ٢٩٤

مترجم جو نوٽ

انساني تاريخ، انسان جي مسلسل ۽ اڻٿڪ ۽ معاشي جدوجهد جي تاريخ آهي. هر معاشري جي اوسر، ارتقا ۽ تنظيم، معاشي ۽ اقتصادي ڪشمڪش جي حالتن جي تابع آهي. دنيا جي ٻين ملڪن وانگر سنڌ ۾ انهيءَ سائنسي ڪُليي موجب سماجي، تمدني ۽ سياسي پهلوئن ۾ پنهنجي مخصوص معاشي حالتن جو انقلاب آفرين اثر قبول ڪندي رهي آهي، ۽ اڄ جو معاشرو جيڪو اسان جي پيش نظر آهي، اهو ايامن جي معاشي اٿل پٿل ۽ تبديلين جو نتيجو آهي. سنڌ جي تاريخ جو اڀياس تيستين مڪمل نه ٿيندو، جيستين انهيءَ معاشي سبب ۽ نتيجي جي سلسلي جو گهرو مطالعو نه ڪيو ويو آهي، جنهن جي طفيل سنڌي معاشري کي مختلف دورن ۾ مختلف صورتون ۽ تشڪيلون نصيب ٿينديون آيون آهن. سنڌ جي هڪ اهڙي دور "مغلن ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور" جو نهايت عالمانه مطالعو ڊاڪٽر ايس. پي. ڇٻلاڻيءَ هن ڪتاب ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن جو ترجمو پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.

جنهن دور جو اڀياس هن ڪتاب ۾ پيش ڪيو ويو آهي، اهو سموري دنيا لاءِ قرون وسطيٰ؟ يا وچون دور سڏجي ٿو. ان دور ۾ دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ هڪ نئون معاشي ۽ اقتصادي رجحان اڀري رهيو هو- ۽ اهو رجحان هو جاگيردارانه طاقتن ۽ نيم سرمائيدارانه قوتن جي هڪ ٻئي تي فوقيت ۽ غلبي حاصل ڪرڻ جي ڪشمڪش ان دور ۾ يورپ ۽ ايشيا جي قريب قريب سڀني ملڪن ۾ جاگيردارانه نظام معيشت مروج هو، جنهن ۾ سردار، جاگيردار ۽ زميندار زمين جي پيداوار جو اڪثر حصو، عام رواجي طرح پنهنجو منصبي حق سمجهندا هئا، ۽ ڌرتيءَ جي ڇاتي چيري اَن ۽ ٻيون شيون پيدا ڪرڻ وارن هارين کي محض گذاري ڪرڻ ۽ پاڻ ۽ پنهنجي ڪٽنب کي آئيندي جي پورهئي ڪرڻ لاءِ جيئرو رکڻ جيتري

پيداوار نصيب ٿيندي هئي. نتيجي طور پيداوار يا ٻين لفظن ۾ دولت چند ماڻهن وٽ مرڪوز ٿيندي رهي. ضرورت کان بيحد زياد دولت ٿورن وٽ گڏ ٿيڻ سان، دولت جي مصرف جا ذريعا نسبتاً محدود ٿيڻ لڳا. دولت جي مصرف جي تلاش ۾ جاگيردار طبقو زندگيءَ جي آسائشن ۽ عيش و عشرت جون نيون نيون راهون هٿ ڪرڻ لڳو: سندن انهيءَ دولت جي مصرف جي پورائيءَ لاءِ عيش عشرت جا نوان نوان سامان، نيون نيون شيون ۽ مال ٺهڻ جو موقعو پيدا ٿيو. دستڪار ۽ ڪاريگر طبقو فروغ پائڻ لڳو، نوان نوان فن ۽ هنر ترقي ڪرڻ لڳا. عشرت جو سامان وڌڻ سان، نئين قسم جو مال وڌندڙ مقدار ۾ پيدا ٿيڻ سان، دولت جاگيردار طبقي وٽان منتقل ٿي هڪ ٻئي گروهه وٽ پهچڻ لڳي، جنهن کي واپاري طبقو سڏبو وڃي ٿو. وچئين دور جا شاهوڪار سوداگر انهي طبقي جي نمائندگي ڪندا هئا. اهو واپاري طبقو اها ڪمايل دولت وري به ساڳين عشرت ۽ آسائش جي سامانن ۽ شين جي تيار ڪرائڻ ۾ سيڙائڻ لڳو: پورهيتن ۽ ڪاريگرن کي مال تيار ڪرڻ جو ڪم سونپي، انهن کي زندگيءَ جي ضرورتن پورين ڪرڻ لاءِ اڳواٽ موڙي ڏيئي، مال تيار ڪرائي، دولتمند جاگيردارن کي وڪري لاءِ پيش ڪبو ويندو هو. واپاري طبقي کي ان مان ٻٽو نفعو ٿيندو هو: ڪاريگرن ۽ پورهيتن کي هو محض ايتري قيمت آڇيندو هو، جنهن ۾ هو وري پورهئي ڪرڻ لاءِ جيئرا رهندا اچن، ۽ سندس دارومدار به هن جي مال جي طلب تي رهندو اچي؛ ٻئي طرف جاگيردارن کي هو گهرين قيمتن تي اهو مال وڪڻندو هو، جيڪي پنهنجي دولت جي بي‌انداز فراوانيءَ، ۽ عشرت و آسائش جي شوق کان قيمت تي ڌيان ئي ڪين ڏيندا هئا، بلڪ معاشري ۾ پنهنجي پاڻ کي سرخرو ۽ نامبارو بنائڻ لاءِ گهريون قيمتون آڇڻ پنهنجو امتياز سمجهندا هئا. ان طرح دولت واپاري طبقي وٽ مرڪوز ٿيندي وئي، ۽ رفتاً رفتاً اهو

واپاري طبقو پنهنجي چمڪندڙ واپار ۽ موڙي جي بنياد تي صنعتي تنظيم تي چاڙهڻ جي ويو، ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ دولت جي لحاظ کان اهتري قوت هٿ ڪري ويو جو هن جي مفاد ۽ جاگيردار طبقي جي مفاد ۾ ٽڪر جو امڪان پيدا ٿي پيو. معاشري جي اندر ڪيترن ئي پهلوئن ۾ واپاريءَ پنهنجي مفاد کي اڳتي نيڻ جي ڪوشش ۾ جاگيردار جي مفاد کي ورانگهڻ شروع ڪيو. ٻنهي طبقن جي انهيءَ ڪشمڪش يورپ جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ ڪنهن ڪلاڊيو ٽڪر ۽ تصادم جي صورت اختيار ڪئي.

جاگيرداريءَ جي بنسبت واپاري ۽ نيم سرمائيداري نظام، معاشري جي هڪ بهتر ۽ ترقي يافته صورت هئي، ۽ جاگيرداري معاشرو انهيءَ ڪشمڪش ۾ پنهنجون سموريون قوتون سلب ڪرائي چڪو هو، انڪري يورپ ۾ واپاري طبقو زور ٿي ويو. يورپ جي گهڻن ملڪن ۾ جاگيرداري نظام معاش فنا ٿيڻ لڳو، ۽ ان جي ڪنڊرن تي واپاري طبقو نيم صنعتي ۽ نيم سرمائيداري معاشري جي اوساري ڪرڻ لڳو. يورپ جو صنعتي انقلاب انهيءَ ڪشمڪش ۾ واپاري طبقي جي فتح جي هڪ واضح نشاني هئي. صنعتي انقلاب اچڻ سان صنعتي ملڪيت به واپاري طبقي ۾ مرڪوز ٿيڻ لڳي. اهو واپاري طبقو نون معاشي لاڙن جي ڪري ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويو، جن جا مفاد مشترڪ ۽ لازم ملزوم رهيا: ان منجهان هڪڙو گروهه اهي ئي واپاري يا سوداگري خصوصيتون رکندو آيو، يعني مال خريد ڪري، وڪڻي نفعو ڪمائڻ سندس مشغلو بنجي پيو؛ ۽ ٻيو گروهه پنهنجي گڏ ڪيل دولت کي موڙيءَ طور استعمال ڪري صنعتي قوتن ۽ پيداوار جي ذريعن تي هڪ هٿي قائم ڪرڻ ۾ لڳي ويو. پوئين گروهه کي موجوده دور ۾ سرمائيدار طبقو چيو وڃي ٿو. پيداوار جي ذريعن تي هڪ هٿي قائم ڪرڻ ۽ پنهنجي فاضل مال جي نيڪال ڪرڻ جو مفاد اهڙو پختو ٿيندو ويو، جو ان کي سلامت ۽ محفوظ رکڻ لاءِ، ان کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ لاءِ سرمائيدار طبقو

ڪرڻ لڳو ـ ۽ جاگيردار طبقي انهيءَ موت ۽ حياتي جي جنگ ۾ ٻين هٿيارن ـــ ڏيلن ۽ ڳرن محصولن وغيره کان پوءِ مذهب جي اختلاف کي پنهنجو آخري هٿيار ڪري ڪتب آندو. واپاري طبقو گهڻو تڻو هندن تي مشتمل هو، ۽ جاگيردار طبقو اسلام جو پيرو هو؛ ۽ اهو چوڻ غلط ڪين ٿيندو ته لاشڪ جاگيردار جي مقابلي ۾ واپاري اڃا ايتري قوت هٿ ڪري نه سگهيو هو، جو انهيءَ نئين حملي جو تاب جهلي سگهي. ان ڪري واپاري پوئتي پوڻ لڳو، ۽ جاگيردار سندس پير اکوڙي، کيس نيست و نابود ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ لڳو. هندن سان ميرن جي بيجا روش ۽ ڏاڍاين جو معاشي جواز اهوئي آهي. حقيقت ۾ اها ڪشمڪش ڪافي عرصي کان هلندڙ هئي، ۽ ان جي ڪري ئي سنڌ جي صنعتن تي پوين ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي ڏينهن ۾ زوال ڇانئجي ويو هو، شهر ڊٿڻ لڳا هئا، ۽ نيم صنعتي معيشت وري زرعي معيشت ڏانهن ورڻ لڳي هئي.

پر ائين چوڻ هرگز صحيح نه ٿيندو ته انهيءَ سموري دور جي ڪشمڪش ۽ جدوجهد ۾ ڪو واپاري طبقو بنهه ختم ٿي ويو؛ برعڪس ان جي واپاري پنهنجي موڙيءَ ۽ دولت سميت ٿوري وقت لاءِ پس منظر ۾ ڌڪجي ويو؛ ۽ موقعي جي تلاش ۾ رهڻ لڳو ته وري به سماجي ۽ معاشي قوتن سان نئين سر هٿيار بند ٿي جاگيردار سان ٽڪر کائي؛ ۽ عين ممڪن هو ته انهيءَ ايندڙ مقابلي ۾ واپاري جاگيردار کي نيچو نوائي ها، ۽ سنڌ انهيءَ واپاري موڙيءَ جي بنياد تي نيم صنعتي ۽ نيم سرمائيداري نظام معاش اختيار ڪرڻ لاءِ پاڻ کي هموار ڪري ها، يورپ جي ڪن ملڪن وانگر موڙيءَ ۽ پيداوار جي نون نون طريقن سان ساڳين بنيادن تي صنعتي ترقي ڪري ها پر اوچتو ٻاهرين سامراج جي دخل اندازيءَ انهيءَ امڪان ۽ استعمال ئي کي ختم ڪري ڇڏيو.

انگريزن کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ به اهي ساڳيا جواز هئا،

جيڪي رفتہ رفتہ هندستان کي هڙپ ڪرڻ لاءِ سندن پيش نظر هئا. جيتوڻيڪ انگريز هندستان ۾ محض پنهنجي واپاري طبقي جي مفاد لاءِ داخل ٿيا هئا، ۽ سندن مکيہ مقصد هندستان جو مال پنهنجي ملڪ انگلنڊ، ۽ ٻين يورپي ملڪن ۾ وڪڻي دولت ڪمائڻ جو هو، پر سندن ملڪ جي نون معاشي لاڙن ـ معاشي ۽ صنعتي انقلاب ـ هنن جي اڳين ارادن کي بنهہ بدلائي ڇڏيو: سندن واپاري طبقو نيم سرمائيداريءَ مان ترقي ڪندو، ملڪ جي بدلجندڙ معاشي حالتن پٽاندر سامراجي طاقت بنجي پيو، جنهن کي مال جي ٻاهران پيداوار جي ذريعن جي ضرورت هئي، جنهن کي مال خريد ڪرڻ ٻاهران مال وڪڻڻ لاءِ بازارين ۽ مارڪيٽن جي تلاش هئي. انهن ٻنهي ضرورتن انگريزن کي ٻيڪون هٿ ڪرڻ تي آماده ڪيو، ۽ اهوئي جواز هندستان کان پوءِ سنڌ کي فتح ڪرڻ لاءِ سندن مدنظر هو.

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان سنڌ جي معاشي نظام ۾ هڪ اُبتو انقلاب آيو، ۽ سنڌ کي انگريزن جائي ٻجهي قرون وسطيٰ ۾ اڇلي ڇڏيو. هنن سنڌ کي جاگيردارانہ نظام معاش وري موٽائي ڏنو، جيڪو وچئين دور ۾ وڃن يا ٻين ملڪ ۾ هو. ان ۾ خود انگريزن جو پنهنجو مفاد هو. اهو تاريخي تضاد انگريزن ۽ ٻين سمورين سامراجي قوتن جي خصوصيت رهيو آهي تہ جنهن چيز کي پنهنجي گهر ۾ غلط ۽ نقصانڪار سمجهي ختم ڪندا آهن، انهيءَ ئي چيز کي پنهنجي مفاد کي محفوظ رکڻ لاءِ پنهنجي ٻيڪن ۾ نئين سر پيدا ڪندا آهن، يا وري ان کي تنهان ئي بدتر صورت ۾ زنده رهڻ ۾ مدد ڏيندا آهن. سنڌ ۾ انگريزن جي حڪمت عملي اهائي رهي، جيڪا سموري هندستان لاءِ هئي: مقامي صنعتن کي ختم ڪري پنهنجي لنڪشاير، مئنچسٽر، ليورپول ۽ برمنگهام جي صنعتن لاءِ ميدان ۽ مارڪيٽ پيدا ڪرڻ سندن مکيہ مقصد هو. پنهنجي ملڪ جي صنعتن لاءِ خام مال ۽ پيداوار جا ذريعا ـ ڪپهہ شورو، نير، چمڙو وغيره.

مهيا ڪرڻ سندن پيو مقصد هو. انهيءَ لاءِ وٽن سڀ کان آسان طريقو اهو هو ته جاگيردارانه نظام معاش کي وري جٽرو ڪن، ان کي طاقت وٺائي پنهنجو هٿيو ڪري ڪم آڻين، ته جئن مقامي واپاري طبقو بنهه دٻجي وڃي، ۽ مقامي صنعتون اڀري نه سگهن: هڪ طرف مقامي صنعتن ۾ خام مال ڪم نه اچي، سندن پنهنجين صنعتن لاءِ ميسر ٿي ملين، ته ٻئي طرف مقامي مال نه ٺهڻ ڪري سندن صنعتن جو مال سنڌ ۾ کپڻ لڳي.

اوڻهين صديءَ جي خنم ٿيڻ تائين جاگيرن جي ورهاست، زميندارِي سرشتي جون تبديليون، ريلوي جو قائم ٿيڻ، آبپاشيءَ جا سڌارا ـ اهي سموريون چيزون سنڌ کي ترقي ڏيارڻ جي مقصد سان نه، پر انگريزن جي مفاد کي مضبوط ڪرڻ ۽ ان کي ترقي ڏيارڻ جي مراد سان عمل ۾ آيون.

ويهين صديءَ جي شروع ٿيڻ تائين سنڌ جو معاشي استحصال انگريزن جي هٿان مڪمل ٿي ويو، پر ان دور ۾ مقامي واپاري طبقو وري سامهون ڪٿڻ لڳو، ۽ هوريان هوريان ڪجهه جاگيرداري نظام جي اندران ٿي اندران ڪاٽي وجهڻ، ۽ ڪجهه پنهنجين نين حالتن، انگريزن کي مجبور ڪيو ته هو واپاري طبقي کي همٿائين. انهيءَ همٿ افزائي ملڻ سان واپاري ۽ نيم سرمائيدار طبقو اڳتي وڌڻ لڳو، ۽ ساڳئي وقت دولت ۽ موڙيءَ کي محفوظ ڪرڻ جي غرض سان انگريزن سان سندن نئين حڪمت عمليءَ جي حامي ٿيڻ لڳو ۽ انگريزن کي هڪ نئون دوست ملي ويو. انهي نئين رحجان وري سنڌ ۾ ننڍي پيماني تي جديد صنعتن جي اوسر آندي، ۽ درجي بدرجي جاگيرداري نظام سان گڏ هڪ ڪمزور نيم صنعتي معيشت پڻ وڌڻ ويجهڻ لڳي ـ ۽ اڄ سنڌ ۾ جيڪي صنعتون ننڍي پيماني تي ڏسڻ ٿا، سي انهيءَ ارتقا جو نتيجو آهن.

انهيءَ سموري دور جي معاشي ڪشمڪش ۾ سنڌ جو عوام طرح طرح جي مصيبتن ۽ عقوبتن جو شڪار ٿيندو رهيو ـ ۽ جهڙي طرح سانن جي وڙهڻ سان ٻوڙا لتاڙبا آهن، بلڪل ائين

سنڌ جو عوام- هاري، ڪمي ڪاسبي، پورهيت ۽ ڪاريگر- انهيءَ طبقاتي چڪتاڻ ۾ لتاڙبو پيسجندو رهيو. هر ملڪ جي معاشي تاريخ مان اهو سبق ملي ٿو ته جديد دور ۾ جيسين جاگيرداراڻو يا جاگيردراڻو نظام معاش قائم رهندو، تيسين اهو ملڪ صنعتي نوڙي سماجي ترقي ڪري ڪين سگهندو. ايشيا جي گهڻن ملڪن جي معاشي بدحالي ۽ صنعتي انحطاط جو وڏو سبب جاگيرداراڻو نظام معاش آهي. انهيءَ ڪري:

جيڪڏهن سنڌ ۾ صنعتي ترقي، ۽ جديد سماجي عروج ايندو ته فقط تڏهن جڏهن جاگيرداري نظام معاش جا پير اکڙندا.

دنيا جون بدلجندڙ حالتون، نوان دور ۽ سماجي ارتقا جو احتجاج - اهي سموريون چيزون اهائي تقاضا ڪن ٿيون ته سنڌ کي آسودي ۽ خوشحال بنائڻ لاءِ سنڌ جي نظام معاش کي آزاد ڪرايو وڃي- ان لاءِ عوامي قوتن کي سجاڳ ڪري جاڳائڻ، سنڌ جي سياستدان جو پهريون فرض آهي، پر ڪابه سياسي تحريڪ تيسين ڪامياب نه ٿيندي جيسين اها تحريڪ عوام جي معاشي، سماجي ۽ تمدني ضرورتن کي سياسي ضرورتن سان گڏوگڏ پنهنجي پيش نظر نه رکندي. اهو ڪم اسان جي هن معاشي اپياس جي دائري کان ٻاهر آهي.

ڪراچي
١٢ جولاءِ ١٩٥٧ع

سراج الحق

مصنف جو پيش لفظ

اسان جي ملڪ ۾ جدا جدا صوبن جي پنهنجي سر معاشي تاريخ جي اڀياس جي اهميت ڪي اڃا پوريءَ طرح محسوس ڪئي نه ڪيو ويو آهي، ۽ هندستان جي هر پهلوءَ کان عام گير اقتصادي تاريخ لکڻ جي ضرورت اڃا باقي آهي. هندستان هڪ بي‌انداز پکيڙ جو نهايت وڏو ملڪ آهي، ۽ ان جي مختلف علائقن جي معاشي ارتقا اهڙن انفرادي سببن جو نتيجو آهي، جيڪي هڪٻئي کان قطعي مختلف آهن. درحقيقت ههڙي مختلف خصوصيتن جي مرڪب ۽ پيچيدي ملڪ جي معاشي زندگيءَ جي ڪهاڻي، سندس مختلف علائقن ۽ مختلف دورن جي تفصيلي اڀياس کان سواءِ، بيان ڪري ڪين سگهبي. انهيءَ اڀياس لاءِ ڪيترن ئي کوجنا ڪرڻ وارن عالمن جي ضرورت آهي؛ ۽ هيءُ ڪتاب انهيءَ ڏس ۾ ئي هڪ ڪوشش آهي.

معاشي تاريخ نويسن، هندستان کان به وڌيڪ سنڌ کي هن وقت تائين نظر انداز ٿي ڪيو آهي؛ ۽ ان ڪري هن صوبي لاءِ ڪيترين ئي غلط فهمين پيدا ٿيل آهن. خود مورلينڊ جهڙو لائق ۽ مستند مصنف به ڏوڪي ۾ اچي اهو وسهڻ لڳو ته بکر کان وٺي سمنڊ جي ڇيڙي تائين، هيءُ سمورو ملڪ هڪ ڏکيو بيابان هو؛ ۽ پنهنجي مغل شهنشاهت جي معاشي اڀياس ۾ سنڌ کي شامل ڪرڻ بنهه ناممڪن ٿي سمجهيائين.

هن ڪتاب ۾، مون ڪنهن به سونهري دور جي تلاش ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي، پر ان دور جي مستند ۽ اهم تصنيفن کي غور ۽ خبرداريءَ سان مطالعي ڪرڻ بعد آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته هيءُ ننڍڙو، ۽ بظاهر غير اهم صوبو، هندستان جي هڪ ڏورانهين ڪنڊ ۾ واقع هجڻ جي باوجود، ماضيءَ جي تجارتي دنيا ۾ وڏي مرتبي ۽ عروج تي هو؛ ۽ ڪنهن وقت هندستان جي ترقي يافته واپار ۽ تجارت ۾، هڪ مکيه لنگهه هجڻ جي حيثيت سان ڪافي

اهم ڪردار ادا ڪيو اٿس. ان طرح هيءَ ڪتاب سنڌ جي معاشي تاريخ جي هڪ نئين تصوير پيش ڪري ٿو.

هن ڪان اڳ، انهيءَ ڏس ۾ خير ڪو ڪم ڪيو ويو آهي؟ ۽ سنڌ جي تاريخ جي هن نهايت فيصله ڪن دور ۾، سنڌ زراعت، صنعت، واپار ۽ آدمشماريءَ جي رحجانن ۽ تحريڪن جو باهمي تعلق ۽ ڳانڍاپو ڏيکارڻ جي اڄ تائين ڪائي ڪوشش نه ڪئي ويئي آهي. هيءَ ڪتاب گهڻي ڀاڱي، انهن تصنيفن جي بنياد تي لکيو ويو آهي، جن جو ڪتاب جي متن ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي ذڪر ڪيو ويو آهي. مون ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي سموري انگريزي رڪارڊ، ۽ ان دور جي يورپي سياحن جي احوالن جو پورو پورو اڀياس ڪيو آهي؛ ۽ مون کي ڪجهه اهڙي مواد ڏسڻ جو موقعو پڻ نصيب ٿيو، جن کي اڄا تائين هن ملڪ جي عالمن هٿ به ڪين لاتو آهي. منهنجي سڄڻ واسي چاچي — دهلي يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ايل. سي. ڇبلاڻيءَ انڊيا آفيس ۽ پبلڪ لئبريري، لنڊن ۾ محفوظ پيل ڪيترن ئي قيمتي دستاويزن جا نقل ۽ نسخا پاڻ وٽ گڏ ڪري رکيا هئا. مسٽر بي. ڊي مير چنداڻي آء. سي. ايس. به مون کي ڪافي قيمتي مواد مهيا ڪري ڏنو. مون ڪجهه ريجنسي جا ڪيترائي دفتر پنهنجي نظر مان ڪڍيا آهن، جي هن وقت ويسٽ انڊيا اسٽيٽس ايجنسي، راجڪوٽ ۾ محفوظ آهن، ۽ جن کي منهنجي محترم عالم دوست ڊاڪٽر اٿبرين ڊيوآرٽ مرتب ڪيو هو. آءٌ انهن مڙني صاحبن جو نهايت احسانمند ۽ شڪرگذار آهيان.

آءٌ پنهنجي استاد، اسڪول آف ايڪانامڪس اينڊ سوشيالاجي، بمبئي جي پروفيسر، ۽ هاڻي ڊئريڪٽر، مانيٽري ريسرچ رزرو بئنڪ آف انڊيا، دهلي — پروفيسر جي. جي. انجيريا جو پڻ نهايت ٿورائتو آهيان. منهنجي محترم سهري، دهلي يونيورسٽيءَ جي — پرنسپل اين. وي. ٿڌاڻيءَ سڄي مسودي کي تنقيدي نظر مان ڏسي مون کي زير بار احسان ڪيو آهي. منهنجي دوست، پروفيسر

بي. بي آڏوالڻيءَ به مون کي ڪافي مدد ڏيئي پنهنجا ٿال پلايا آهن. آخر ۾، آءٌ پنهنجي شريڪ حيات جو نهايت ٿورائتو آهيان، جنهن مون کي هر موقعي ۽ هر قدم تي انتهائي خلوص ۽ ٻيڪدليءَ سان مدد ڪئي آهي.

٥، رامڪشور روڊ
سول لائينس، دهلي.

ايس. پي. ڇبلاڻي

باب پهريون

تمهيد

”اسي في صدي لکيل تاريخ، مصر جي اشڪال نويسن وانگر، رڳو مذهبي اڳواڻن ۽ بادشاهن جي عظيم ڪارنامن جي ساراهه سان پري پئي آهي.“ (۱) تاريخ مان اڪثر مراد هوندي ورتي ويئي آهي ته ان ۾، هڪ روزنامچي طور، رڳو سياسي ۽ فوجي واقعن جي وچور ڏني وڃي، ۽ منجهس، محض بادشاهن ۽ وزيرن، جنگين ۽ حڪومتن جا داستان ۽ افسانا بيان ڪيا وڃن. هر ڪنهن تاريخ نويس پنهنجيءَ پر ۾، گذريل زماني کي سمجهائڻ ۽ ان جي تعبير ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر ان جي ڪن خاص صورتن تي زياده زور ڏيڻ سبب، انهن هميشه ان جا ٻيا ڪيترا پهلو نظر انداز پئي ڪيا آهن. جامع تاريخ لاءِ، ”تحقيق ۽ کوجنا جا، جيڪي علمي ۽ ادبي طريقا ۽ صلاحيتون لازمي آهن، سي سڀئي ڪنهن هڪ مورخ کي هڪئي وقت، بدرجهء اتم ميسر هجن: زندگيءَ ۾، اهو حسن اتفاق تقريباً ناممڪن آهي.“ (۲) مشهور تاريخ نويس گبن کي، هڪ حيثيت ۾ 'ڪامل مورخ' سڏيو ويو آهي؛ پر، ڪٿي ڪٿي، خود هن به تاريخي حقيقتن کي ظاهر ظهور غلط انداز ۾ پيش ڪيو آهي؛ ۽ سندس باري ۾ اڪثر عالمن جو رايو اهوئي آهي ته هن ”بادشاهن جا، ضرورت کان زياده، ويهي بيان ڪيا آهن.“ (۳)

گذريل زماني جي مري کپي ويل بادشاهن جي تاريخ جو مطالعو واقعي هڪ بيسود مشغلو ٿيندو، جيڪڏهن ان مان رڳو هي به معلوم نه ٿي سگهي، ته حال ۽ ماضيءَ جو پاڻ ۾ ڪهڙو رشتو

(۱) ول ڊيورانٽ، ”مئنشنس آف فلاسافي“، ص ۳۰۶.

(۲) ٽريوليان، هئمرٽنس- ”يونيورسل هسٽري آف سنڌ“، ص ۲۰.

ول ڊيورانٽ، ص ۳۰۶.

آهي، ڪيئن حال پيدائش آهي ماضيءَ جي، ۽ ماضي سبب آهي حال جو، جيڪو ان جو لازمي نتيجو آهي! تاريخ جي صحيح ابياس مان ئي معلوم ٿيندو ته گذريل زماني جون باد شاهتون، حڪومتون ۽ مختلف انساني سماج ڪيئن ۽ ڇو آهستي آهستي نبل ۽ نستا ٿيندا ٿيندا، آخر ڊهي وڃي پٽ پيا، ۽ پوءِ ڪيئن انهن "ڊنل دڙن" مان انسانيت جا تازا ۽ خوشبودار گل نئين سر ڦٽي نڪتا! زندگيءَ جي جدا جدا "تصويرن جي هڪ بي جوڙ مجموعي" کي، صحيح تاريخ نٿو سڏي سگهجي: تاريخ ته زندگيءَ جي هڪ جامع ۽ لاڳيتي فلم آهي، جيڪا انسانن جي گذريل ڪارگذارين کي اسان جي سامهون، اهڙيءَ سچيتائيءَ سان آڻي ٿي پيش ڪري، جو ان کي ڏسڻ سان ڇٽي سگهون ٿا ته "انسانن جون اهي سموريون ڪارگذاريون ڪيئن نه هڪٻئي سان، سبب ۽ نتيجي جي رشتي ۾ ڳنڍيل ۽ ڳتيل پئي رهيون آهن ۽ ڪيئن انهن، اسان جي زندگيءَ جي هن رنگا رنگي حسن پوش لاءِ، هميشه تاڃي پيٽي وارو ڪم پئي ڏنو آهي." (١) تاريخ نويس جو مکيه ڪم اهو آهي ته هو انساني ادارن جي تشريح ڪري ۽ انهن قوتن جو پورو پورو اندازو لڳائي، جيڪي انسان ۽ سندس ماحول تي، وقت بوقت، اثر انداز پئي رهيون آهن، انسانن جي جملي حاصلات جو مناسب ڪاٿو ڪري، ۽ انسان جي موجوده ڪماليت جو آڳو ۽ پيڇو مفصل طرح سمجهائي. زندگيءَ جي ڳاهل ٻار کي واڌري، تڏهن کان انءَ الڳ ڪري ۽ ٻڌائي ته انساني زندگيءَ جي هن عظيم داستان ۾ جنگ ۽ امن، ماڻهو ۽ سندن تحريڪون، اوچا آدرش ۽ ڪوڙا ويساهه، عادتون ۽ رسم و رواج، جن ان داستان کي، هڪ نه ٻئي طرف، هميشه پئي اڳتي نيو آهي، تن جي اصل حقيقت ۽ اهميت هر منزل تي ڪهڙي پئي رهي آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ملڪ جي صحيح تاريخ جو مقصد فقط هيءُ ٿي سگهي ٿو ته سندس جملي رهواسين جي سماجي،

---

(١) ٽريوليان، ص ١٦.

اقتصادي، سياسي، مذهبي ۽ ذهني حالتن جو گھوڙهو اپياس ۽ پوري چنڊ ڇاڻ ڪئي ويئي؛ جدا جدا وقتن جي عام رجحانن ۽ تحريڪن جي دريافت ڪئي ويئي؛ مختلف انساني ادارن جي لاهن چاڙهن جا سبب معلوم ڪيا ويا! حاصل مطلب ته سڌريل ۽ مهذب انسانن جي اصلي زندگيءَ جي تهه تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ته جيئن انسان جي گذريل آزمودن ۽ تجربن جي حاصلات جو صحيح ملهه مقرر ٿي سگهي.

تاريخي ڪوجنا جي هاڻوڪي رخ مان ڏسجي ٿو ته "تاريخ جو بنيادي محرڪ، هر زماني ۾ فقط اقتصادي معاملو پئي رهيو آهي." (١) مارشل جو چوڻ واقعي درست آهي ته انسان جي زندگي، جن ٻه قوتن جي زير اثر رهندي پئي آئي آهي، تن سيني ۾ "مذهب ۽ اقتصاديت کي هميشه ابتدائي ۽ بنيادي جڳهه حاصل پئي رهي آهي، ۽ مذهب ۽ اقتصاديت جا اثر، ٻين سيني قوتن جي جملي اثر کان، هر حالت ۾، گهڻو زياده اهم پئي ثابت ٿيا آهن." (٢) ساڳيءَ طرح، جان مارلي جو پڻ رايو آهي ته "تاريخ ۾ جيڪي ڳالهيون سڀ کان وڌيڪ اسان جو ڌيان ڇڪائين، سي آهن - سماج جي اقتصادي قوتن جون عظيم تحريڪون، ۽ ٻيو انسانن جا مذهبي عقيدا ۽ مذهبي تنظيمون". (٣) موجوده زماني ۾ ته اقتصادي مسئلن کي، ويتر زياده اهميت حاصل آهي، بلڪ اڄهن کي، انسان جي زندگيءَ ۽ سندس تاريخي ارتقا جو واحد بنياد تسليم ڪيو ويو آهي. اقتصادي تاريخ جو، سڌيءَ طرح، انسانن جي اجتماعي زندگيءَ سان تعلق آهي؛ اهوئي سبب آهي جو، علمي دنيا ۾ اڄڪلهه جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ ان جي مطالعي ڏانهن ڌيان ڏنو پيو وڃي. (٤)

---

(١) تريوليان، ص ٥.

(٢) مارشل، "پرنسپلس آف ايڪانامڪس"، مهاڳ.

(٣) ائشلي، "هسٽارڪ اينڊ ايڪانامڪ سرويز"، ص ١٥.

(٤) ائشلي، "هسٽارڪ اينڊ ايڪانامڪ سرويز"، ص ٢٤.

سنڌ جي ڪابه لاڳيتي اقتصادي تاريخ هيستائين ڪانه لکي ويئي آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي فقط اڍائي صدين (١٥٩٢ع کان ١٨٤٣ع تائين) جي اقتصادي تاريخ کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. زراعت، صنعت ۽ ڪاريگري، ۽ واپار سنڌ جي رهواسين جا هميشه خاص ڌنڌا ٿي رهيا آهن. اهي ڌنڌا ئي آهن، جي سنڌ جي اقتصادي تاريخ جا مکيه جزا آهن؛ ۽ اسان جو مقصد به اهوئي آهي ته انهن تنظيمن ۽ سندن هڪٻئي سان ڳانڍاپي جو اڀياس ڪجي، جن هن پرڳڻي کي تضاد جي زمين بنائي ڇڏيو آهي: اها زمين، جا انهيءَ ڪشمڪش جي دور ۾، مختلف مرحلن تي، ڪڏهن جنگ ته ڪڏهن امن، ڪڏهن ٿاڀر ته ڪڏهن فساد، ڪڏهن آسودگي ته ڪڏهن مفلسيءَ جو گهر ٿي رهي آهي. ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۽ اوڻيهين صديءَ جي اوائل ۾ جڏهن انگريز واپارين ۽ سياسي ايجنٽن هن پرڳڻي ۾ پير پاتو، تڏهن هنن اهڙو ملڪ ڏٺو، جو پوئتي پيل ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿيل هو، جنهن تي هڪٻئي سان وڙهندڙ جهيڙاڪ شهزادن ۽ بدنيت جاگيردارن جو راڄ ۽ قبضو هو، ۽ جنهن جي قديم سوڀيا ۽ دولت جڻ ته ڪو چورائي ويو هو. اها سنڌ برٽن جي لفظن ۾ "سنڌو درياءَ جي ڏکويل وادي" بنجي ويل هئي. انهن انگريزن جي تحريرن هڪڙو عام پر گمراهه ڪن اثر پکيڙي ڇڏيو ته سنڌ، هميشه کان، هڙين ۽ شڪارگاهن، ٻيلن ۽ جهنگلن سان ڍڪيل هڪ ملڪ آهي، جنهن ۾ ڪو نالي ماتر واپار، صنعت ۽ ڪاريگري به نه ٿي رهي آهي؛ ان ۾ ڪنا ۽ گندا شهر آهن، جن ۾ فقيرن ۽ پينن جي ٽولين کان سواءِ ڪجهه به ڏسڻ ۾ ڪين ايندو؛(١) ان جا حاڪم سواءِ وڙهڻ، شڪار ڪرڻ ۽ پنهنجي عقيدن جي پرچار ڪرڻ کان سواءِ ڪو ڌنڌو ڪين ڄاڻن؛ - هڪ اهڙو ملڪ، جنهن جا ماڻهو، "جاهل، جٽ، مغرور، بي صبر، جهيڙاڪ ۽ پوئتي

---

(١) بوسٽنس، "پرسنل آبزرويشنس"، ص ١٠.

ڀيل آهن"،(١) جن ۾ نہ تهذيب جا ڪي ڳڻ آهن، ۽ نہ ڪي وحشيپڻي جا ڏي ڪي اوصاف منجهن آهن؛ جنهن جا هاري ناري اڄ بکيا ۽ مظلوم آهن، جن حياتيءَ ۾ غلاميءَ ۽ مفلسيءَ کان سواءِ ڪي بہ ڪين ڏٺو آهي—!

پر، حقيقت ۾، سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ جي سنڌ، هڪ سکيو ستابو ۽ آسودو ملڪ هو، جنهن جي ماضيءَ جا سهڻا آثار اڄا تائين عوامي آکاڻين ۽ گيتن ۾، سندس قديم شهرن جي ڪنڊرن ۽ ڦٽل دڙن ۾ سدا جيئرا آهن. ان جي ڪيتي اوج تي هئي، صنعت ۽ ڪاريگري ترقي يافتہ هئي؛ ان جا شهر سکيا ۽ آباد هئا، سندس واپار گهڻي انداز ۾ پري پري ڏيهن تائين هلندو هو. ان جا واپاري ۽ تاجر، هندستان ۽ يورپ جي جدا جدا ڀاڱن تائين واپار سانگي ويندا هئا. ان جي عيوض وري سنڌ ۾ حملا ڪندڙ دشمن، سياح ۽ سيلاني، واپاري ۽ تاجر وقت بوقت ڦيرا ڪندا هئا. انهيءَ طرح، سنڌ جي تاريخ، سنڌو نديءَ جي اٿل وهڪري وانگر، هميشه ورن وڪڙن واري پئي رهي آهي— ۽ اهائي ساڳي حقيقت سنڌ جي اقتصادي زندگيءَ سان بہ لاڳو آهي.

ڪوجها جو دور ۽ مقام: هن ڪتاب ۾ جنهن پر ڳڻي جو ابياس ڪيو ويو آهي، سو آهي سنڌ— اها سنڌ، جنهن انسانيت جي قديم ترين تهذيبن کي پنهنجي جهوليءَ ۾ جاءِ ڏني؛ اها سنڌ؛ جا انسان ذات جي قديم ترين پناهن مان هڪڙي پناهہ ۽ اجهو پئي رهي آهي؛ — جنهن مان ڀانت ڀانت جي ذاتين ۽ رنگن جون بيشمار قومون لنگهيون آهن، ۽ هتي جي رهواسين جي زندگيءَ، ٻوليءَ ۽ ريتن رسمن تي، اهڙيون لهرون ڇڏي ويئون آهن، جن جا نشان ڪڏهن متجي نٿا سگهن.

سنڌ جون حدون، هميشه اهي نہ رهيون آهن، جيڪي اڄ

---

(١) ڪرو، ڊاڪٽر جيمس جي ڪتاب "نئريٽو آف اي وزٽ ٽو دي ڪورٽ آف سنڌ"، ٽان ورٽل ص ١١٣-١١٤.

آهن.(١) چچ نامي(٢) مان اسان کي خبر پوي ٿي، ته راءِ گهراڻي جي راڄ ۾، سنڌ هڪ طرف اوڀر ۾ ڪشمير تائين(٣) ۽ اولهه ۾ مڪران تائين پکڙيل هئي، ته ٻئي طرف ڏکڻ ۾ سمنڊ هوس ۽ اتر ۾ ڪاردان ۽ ڪيڪانان جون ٽڪريون هئس. ”تحفته الڪرام“ موجب وري، ايرندي واريون سرحدون قنوج تائين هيون، ۽ اتر واريون حدون قنڌار، سيستان ۽ سليمان جبلن تائين هيون ۽ ڏکڻ ۾ صورت جو بندر هوس. سنڌ صوبي جي ٻوليءَ جو لاڳاپو، پنجاب، ڪشمير ۽ سرحد صوبن جي ٻولين سان ايترو ته ويجهو آهي، جو اهو اندازو لڳائڻ مشڪل نه آهي ته سنڌ جون حدون ڪنهن وقت، اڄوڪين حدن کان گهڻو وڏيڪ وسيع هيون. الور جو پراچين شهر، جو هينئر ڦٽل حالت ۾ موجود آهي، تنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ نه رڳو سنڌ، پر خود سموري هندستان جي گاديءَ جو هنڌ پئي رهيو آهي(٤). اهائي ’وڏي سنڌ‘ هئي، جنهن جو هڪ حصو، هاڻوڪي سنڌ سڏيو وڃي ٿو ۽ سندس اهو نالو ”سنڌ“ اڄا تائين هلندو اچي. پوءِ جڏهن اڪبر جي شاهي فوجن ١٥٩٢ع ۾ صوبي سنڌ کي دهلي شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو، تڏهن سنڌ جون اهي ئي حدون وڃي رهيون، جي گهڻو ڪري اڄ آهن، - يعني اهو ملڪ، جو: ٢٥°-٣٠′ ۽ ٢٨°-٣٠′ اتر ويڪرائي ڦاڪن ۽ ٦٦°-٤٢′ ۽ ٧٠°-١٠′ اوڀر ڊگهائي ڦاڪن ۾ اچي ٿو رهي- ۽ جنهن ۾ فقط سنڌو نديءَ جي هيٺين ماٿري شامل آهي. اهو ٽڪرو آهي، جنهن جو اِتهاس هن ڪتاب ۾ ڪيو ويو آهي؛ ۽ انهيءَ ڪري، هن اِتهاس جو دائرو سنڌ ۾ مغلن جي ڪاهه (١٥٩٢ع) کان شروع ٿئي ٿو. انهيءَ سان، سنڌ جو اوائلي وچيون دور پورو ٿئي ٿو ۽ نئون دور

(١) مهاڀارت ۾ به سنڌ، سوي ۽ سوراشٽر جو ذڪر آيل آهي.
(٢) قليچ بيگ، ”چچ نامو“، ص ١١، ۽ ايليٽ، ص ١٣٨.
(٣) قليچ بيگ، فوٽ نوٽ، ص ١١.
(٤) قليچ بيگ، ص ١١- ١٢.

شروع ٿي ٿو- انهيءَ دور ۾ جيڪو اڍائي سؤ سالن جو عرصو اچي وڃي ٿو، سو صوبي جي تاريخ جو هڪ مکيه دور آهي. ان دور ۾، سياسي جهيڙن فسادن جي باوجود، سنڌ جي اصلي معاشي ڍوڙي اقتصادي جوڙجڪ تبديل نه ٿي، بلڪ ان سموري عرصي ۾ ان جي بنيادي وحدت قائم رهندي آئي. انهيءَ دور جو خاتمو تڏهن ٿيو، جڏهن انگريزن ١٨٤٣ع ۾ سنڌ تي ڪاهيو، ۽ صوبي کي پنهنجي حڪومت سان ملائي ڇڏيائون. تنهن کان پوءِ وري سنڌ جي زندگيءَ جو هڪ نئون باب شروع ٿيو- ان وقت کان وٺي، سنڌ جي ارتقا بلڪل مختلف بنيادن تي ٿي آهي. اهوڏي عرصو، جو ١٥٩٢ع کان ١٨٤٢ع جي وچ ۾ اچي ٿو، سنڌ جي منتجندڙ ستجندڙ تاريخ جو سڀ کان وڌيڪ روشن باب آهي ۽ هن ڪتاب ۾ انهيءَ دور جوڏي ايباس پيش ڪيو ويو آهي.

معلومات جا ذريعا ۽ سندن خاميون. انهيءَ دور جي اقتصادي زندگيءَ جي صحيح تصوير چٽڻ لاءِ ضروري مواد گڏ ڪرڻ ڪنهن به طرح سولو نه آهي. سنڌ جي انهن ڏينهن جي سماجي، اقتصادي ۽ سياسي حالتن جو اعتبار جوڳو رڪارڊ تمام ٿورو آهي- ۽ اها ساڳي حالت هندستان جي ٻين صوبن سان به لاڳو آهي. انهيءَ دور سان لاڳاپو رکندڙ، سنڌ جون ست مشهور تاريخون آهن: "تاريخ معصومي"، "تاريخ طاهري"، "بيلگرنامو"، "ترخان نامو"، "تحفة الڪرام"، "فتح نامو" ۽ "فريثر نامو": پر سنڌ جي تاريخ نويسن هميشه حاڪمن جي دربار جي سرپرستيءَ هيٺ لکيو: انهيءَ ڪري، انهيءَ طبقي جي ذهنيت مطابق، هنن فقط حڪومت ڪندڙ خاندان جي ڪارنامن ۽ مشهور معروف درويشن جي ڪرامتن کي لکيت ۾ آڻڻ کي ئي ترجيح ڏني. هنن ڌرتيءَ جي اصلوڪن سپوتن- هارين نارين، ڪمين ڪاسبين، استادن ۽ ڪاريگرن- جي غريبائين زندگين ۽ ڏندن سان ڪو واسطو نه رکيو. انهن غريبن جا سادا ۽ مختصر احوال، جيڪڏهن ڪٿي ڏسجن ٿا، تڏهن به اڻپورا ۽ غير اطمينان بخش آهن.

ان دور جي تاريخن مان "آئين اڪبري" ۾ سنڌ جي لاءِ تاريخي لحاظ کان ڏاڍي اهم آهي، ڇو ته ان مان اسان کي سنڌ جي سياسي ورهاڱي، زمين جي ڍلن جي سرشتي ۽ وقت جي سماجي ۽ اقتصادي حالتن جي ڄاڻ، پوءِ اڻپوري ئي سهي، ٻين تاريخن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ملي ٿي.

معلومات جي ٻئي حصي کي اسين ٽن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

(الف) ايسٽ انڊيا ڪمپني جا اهي رڪارڊ، جي سنڌ ۾ (١٦٢٥ع-١٦٦٢ع ۽ ١٧٥٨ع - ١٧٧٥ع) سندس ڪوٺين ۽ ڪارخانن قائم ٿيڻ وقت، سندس واپاري لاڳاپن ۽ حيثيت متعلق آهن.

(ب) انهن سيلانين جا احوال، جن سترهين صديءَ ڌاري سنڌ جو سير سفر ڪيو، جن مان هيٺيان مشهور آهن: نڪولس وٿنگٽن (١٦١٦ع)، فادر مانرڪ (١٦٤٠)، نڪولاءِ منوڪي (١٦٥٥) ۽ ڪئپٽن اليگزينڊر هئملٽن (١٦٩٩).

(ج) انگريزي حڪومت کان اڳ ۽ پوءِ جي سياسي ايجنٽن ۽ سفيرن جون اهي تحريرون، جن ۾ سنڌ جي سماجي، اقتصادي ۽ سياسي حالتن تي ڪافي معلومات ۽ مواد آهي. انهن مان مشهور لکندڙ هي آهن: ڪرو، ايلس، پاٽنجر پڊر، ڊيل هوسٽ، مڪمرڊو، ڊاڪٽر برنس، برٽن، الگزينڊر برنس ۽ ٻيا.

برٽش حڪومت جي وقت جا رڪارڊ، ۽ ٻئي ڌارين سيلانين ۽ ٻين ماڻهن جون تحريرون، جيتوڻيڪ سنڌ جي صنعتي ۽ تجارتي آسودگيءَ تي ڪافي روشني وجهن ٿيون، تڏهن به انهن ۾ اها خامي آهي، جو انهن، ان وقت جي زراعت جي طريقن ۽ سرشتن، عام ماڻهن جي حالتن ۽ صنعتي ۽ تجارتي جوڙجڪ ۽ تنظيم تي پورو ڌيان نه ڏنو آهي. ان هوندي به انهن مان چڱي معلومات ملي ٿي ۽ اهي لکندڙ پنهنجي تيز ۽ دور رس نگاهه ۽ يادگيرين جي خزاني مان سنڌ جي اهڙي تصوير ڇڏي ويا آهن، جا ميٽجي نٿي سگهي.

انگريز سياسي ڪامورن ۽ اوڻيهين صديءَ جي ٻين مصنفن

جا واقعا بيان سڀ کان وڌيڪ اعتبار جوڳا آهن. جيتوڻيڪ اهي صحيح آهي ته هو سنڌ ڏانهن مڙيوڻي غير همدرد ٿي رهيا آهن، ۽ گهڻو ڪري سندن تحريرون سطحي آهن، ان هوندي به هو پنهنجي نقطهٔ نگاهه ۽ نظرين ۾ سائنٽيفڪ ۽ علمي هجڻ جي دعوا ڪري سگهن ٿا. اهي سموريون تحريرون گڏ ڪرڻ کان پوءِ به، سنڌ جي تاريخي مواد ۾ خال رهجي وڃن ٿا، جن لاءِ ڪوبه ڏس پتو ڪونه ٿو ملي. اها ڳالهه اسان جي اڀياس کي مڙيوڻي وڌيڪ ڏکيرو بڻائي ٿي. ان هوندي به، جيڪڏهن ته هيءُ اڀياس گهڻو تڻو، سنڌ جي اقتصادي حالتن ۽ رجحانن سان لاڳاپو رکي ٿو، ان ڪري انهيءَ سڄي مواد مان مختلف حقيقتون، جي زندگيءَ جي مختلف دورن مان لنگهي اسان تائين پهتيون ۽ جن جي وچ ۾ اسين اڃا به رهون ٿا، گڏ ڪري، هڪ چڱي ۽ اعتبار جوڳي تصوير چٽي سگهجي ٿي. هر قوم جون سماجي ۽ اقتصادي حالتون تبديل ٿينديون رهنديون آهن: اها تبديلي لاڳيتي سال بسال نه هوندي آهي، پر آهستي آهستي ڪن پڙهين تائين اها تبديلي جاري رهندي آهي. انهيءَ ڪري اسين موجوده صورتحال جي روشنيءَ ۾، هٿ ڪيل مواد ۽ حقيقتن مان، ڪيترين ئي گذريل سماجي ۽ اقتصادي حالتن ۽ حقيقتن جي ماهيت ۽ ارتقا کي ڳولي لهي سگهون ٿا.

مٿين مصنفن کان سواءِ، چند جديد اعتبار جوڳا ليکڪ به آهن، جن هن صوبي تي خاص ڌيان ڏنو آهي. انهن مان ائبٽ ۽ سورلي مکيه آهن. سنڌ کي پنهنجي پراچين سڀيتا ۽ قديم عظمت تي بجا ناز آهي. ائبٽ 'ڏکڻ وادي کي نئين سر سمجهائيندي' سنڌ جي انهيءَ جائز دعوا جي پٺڀرائيءَ ۾ نهايت معقول دليل پيش ڪيا آهن؛ ۽ ڊاڪٽر سورلي وري ارڙهين صديءَ جي سماجي تاريخ جو احوال ڏنو آهي، جنهن ۾ هن تڏهوڪي صورتحال کي سمجهڻ ۽ پيش ڪرڻ ۾ انتهائي همدرديءَ ۽ صحيح فهم کان ڪم ورتو آهي. هو اسان کي ايسٽ انڊيا

ڪمپنيءَ جي ڪولين بابت ڪجهه پڌائي ٿو، ۽ سنڌ جي ان وقت جي صنعت ۽ تجارت جون مکيه ڳالهيون به بيان ڪيون اٿس. پر هن جي انهيءَ ڪوشش ۾ به هن نڪتي تي تمام گهٽ بحث ٿيل آهي ته انهيءَ دور ۾ صوبي جي زرعي حالتن ۾ ڪهڙيون ڦيريون گهيريون ۽ هتي جي رهواسين جي آباديءَ ۽ آدمشماريءَ ۾ انهن ڦيرين گهيرين جي ڪري ڪهڙيون تبديليون آيون — درحقيقت اهي ئي ڳالهيون آهن، جي سنڌ جي اقتصادي زندگيءَ ۽ حالتن جي مکيه پهلوئن کي صحيح طرح سان واضح ڪري سگهن ٿيون.

انهيءَ کان سواءِ مورلينڊ ۽ پلي، مڪرجي ۽ ونسينٽ سمٿ، بالڪرشن ۽ شفاعت احمد خان جون بهترين تصنيفون به هن ڏس ۾ ڪافي مدد ڏين ٿيون. جيتوڻيڪ انهن جو تعلق، سنڌ سان تمام گهٽ آهي، ان هوندي به انهن مان، وقت جي اقتصادي حالتن کي سمجهڻ ۾ ڪافي مدد ۽ رهبري ملي ٿي.

سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي رڪارڊن مان به هن ڏس ۾ ڪافي قيمتي مواد مليو آهي. انهن مان گهڻو حصو ته خالص تاريخي اهميت رکي ٿو، تڏهن به انهن مان صوبي جي سماجي ۽ اقتصادي حالتن تي به ڪجهه روشني پوي ٿي.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته مغلن ۽ مغلن جي جاءِ نشين ڪلهوڙن(١)، ۽ بوءِ ٽالپرن جي وقت ۾ به ڪيترائي مصنف هئا، پر انهن جو گهڻو ڪم تي ويل ٿو پانڃي. ان هوندي به جيڪي ڪجهه مواد موجود آهي، ان مان اهو ممڪن آهي ته انهيءَ دور جي سنڌ جي بنيادي اقتصادي صورتحال جو گهڻي قدر اعتبار جوڳو احوال پيش ڪري سگهجي.

---

(١) ميان نورمحمد ڪلهوڙي لاءِ چيو وڃي ٿو ته وٽس مشرقي زبانن جو هڪ قيمتي ڪتب خانو هو، جنهن کي خون جي پياسي نادرشاهه تباهه ڪري ڇڏيو. (صديقي محمد حنيف، جي. ايس. ايچ. ايس. پاڳو ٻيريون.)

باب ٻيو

سنڌ جي جاگرافي

(انسان ۽ ماحول)

تاريخ ۾ جاگرافيءَ جي اهميت: اها ڳالهه هاڻ سڀ تسليم ڪن ٿا ڪن ته انساني تاريخ ۽ سنڌس سماجي ۽ اقتصادي زندگيءَ تي جاگرافيءَ جي حقيقتن جو تمام گهڻو اثر آهي. جنهن طبعي ماحول جي اندر انسان هلي گهمي ٿو، پنهنجا ڪم ڪاريون ڪري ٿو، ان جو، ملڪ جي سماجي، اقتصادي، سياسي ۽ اخلاقي ارتقا تي ڪو گهٽ اثر نٿو ٿئي؛ بلڪ هاڻ ته گهڻو ڪري اهو ٻيو محسوس ڪيو وڃي ٿو ته جاگرافيءَ جي پس منظر ۾، ڪنهن قوم جي سماجي ۽ اقتصادي تاريخ پاڻ وڏيڪ جامع لکي سگهجي ٿي. انڪري، ڪنهن ملڪ جي اقتصادي تاريخ کي سمجهڻ، ۽ انهن قوتن، جن، انسان جي ڪارگذارين تي پنهنجو اثر ڄمايو آهي، هن جي شخصيت کي ٺاهيو آهي، ۽ هن جي تنظيمن کي ڪا صورت ڏني آهي، تن جي اندازي لڳائڻ لاءِ ضروري آهي ته پهرين ان ملڪ جي 'انساني جاگرافيءَ' جو اڀياس ڪيو وڃي.

انسان ۽ ماحول: انسان ماحول جو ٻالڪ آهي — ۽ ڏاهن سچ چيو آهي ته انسان جي سموري تقدير جي تشڪيل ۾ انهيءَ خاموش، ان لکي پر اڻ ٽر ۽ بي ترس ماحول جي هٿان ٿئي ٿي.(١) ڪنهن ملڪ جي پيداوار مان ئي، ان جي ترقيءَ ۽ واڌاري جو اندازو لڳائي سگهبو آهي ۽ اتي جي رهواسين جي زندگي ڊاڙيءَ جي ڄاڻ پئجي سگهندي آهي. ٻين ملڪن سان سنڌس لاڳاپن

---

(١) جارج، "دي رليشن آف جاگرافي اينڊ هسٽري"، ص ٧، ۽ ايڇ جي. بسيڪيٽ، "دي پرنسيپلس آف جاگرافي" (فزيڪل اينڊ هيومن) ص ٣٩١.

۽ انهن جي نوعيت جو دارومدار به سنڌ س طبعي بيهڪ تي ئي آهي.

هر ڪنهن قوم جي ماڻهوءَ جي جسماني بناوت ۽ مزاج تي، ملڪ جي آب و هوا جو وڏو اثر آهي. نه رڳو ايترو، پر آب هوا سندن ڪم ڪرڻ جي صلاحيت ۽ اورچائيءَ تي به وڏو اثر ڪري ٿي. مثال طور، ٿڌن ملڪن جا ماڻهو جاندا ۽ اورچ ٿين ٿا ۽ گرم ملڪن جا ماڻهو وري سانتيڪي ۽ آرام پسند زندگي گذارين ٿا.

جيتوڻيڪ ماحول جي اثر کي ريتي ٿو سگهجي، ان هوندي به اهو وسارڻ نه گهرجي ته انسان وٽ به ارادي ۽ عزم جي قوت آهي؛ ۽ هو هميشه انهيءَ ڪوشش ۾ رڌل رهيو آهي ته جيئن پنهنجي ماحول جي قوتن تي قابض ٿي وڃي. جن تڪليفن ۽ رنڊڪن هن جي اڳتي وڌڻ قدم کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، انهن تي قابو پائڻ لاءِ انسان هميشه کان اتڪ ۽ اورچ ٿي قدرت سان وڙهندو رهيو آهي. جئن جئن انسان ماحول تي قابو پائيندو وڃي، تئن تئن زندگيءَ جي واقعن تي ٻاهرين طبعي حالتن جو اثر گهٽبو وڃي.(١) هندستان جا رهواسي اڃا تائين ماحول تي ايڏي قدرت حاصل ڪري نه سگهيا آهن، جيتري مغربي ملڪن جا ماڻهو حاصل ڪري چڪا آهن. انڪري، ٻين ملڪن جي ڀيٽ ۾، هندستان جي تاريخ تي سنڌس طبعي بيهڪ ۽ بناوت جو اثر گهڻو وڌيڪ پئي رهيو آهي. هندستان جي جبلن ۽ دريائن جو، سندس اقتصادي زندگيءَ تي ڪافي گهرو اثر آهي. هتي جي ماڻهن جي اقتصادي زندگيءَ تي هماليه جبل ڇانيل آهن؛ هتي جون زبردست نديون، سنڌو ۽ برهمپترا، گنگا ۽ جمنا، جي هندستان جي وسيع ميدانن کي زرخيز بنائين ٿيون، انهن جبلن مان ئي نڪرن ٿيون؛ ملڪ ۾ پاڻيءَ جي ورڇ، زمينن جي درجيوار زرخيزيءَ، ڍلن جي سرشتي

(١) ول ڊيورانٽ، ص ٣٢٠.

زراعت جي نمونن، آدمشماريءَ جي ورهاست ۽ ماڻهن جي درجيوار آسودگيءَ تي انهن ندين جو وڏو اثر آهي.(١)

سنڌ جي جاگرافي: سنڌ جي ماڻهن جي زندگيءَ تي سندن ماحول جي اثر جو اڀياس ڏاڍي دلچسپي ۽ انساه پيدا ڪندڙ آهي. سنڌ جي طبعي ماحول جو هتان جي حالتن تي خاص ضابطو پئي رهيو آهي ۽ سنڌ جي سياسي توڙي اقتصادي زندگيءَ کي ناهڻ ۽ ڦناڻڻ ۾ گهڻيءَ حد تائين طبعي حالتون ئي جوابدار آهن. سنڌ جي طبعي طور مرڪزي ڀڀڪ، سنڌس اٽڪ ۽ دائمي طرح گهرجائو پاڙيسري، سنڌس نديون، سنڌس آب و هوا، سنڌس سمنڊ، سنڌس رڻ پٽ، سنڌس ڊيلٽا ۽ سنڌس زرخيز ميدان ـــ انهن سڀني جو سنڌ کي "سنڌ" بڻائڻ ۾ وڏو هٿ آهي.

(١) <u>طبعي خصوصيتون</u>. سنڌ ڀيڪ ۾ ٽڪنڊي جي شڪل جي آهي. اولهه ۾ خشڪ ۽ ويران ڪيرٿر جبلن جي قطار اٿس؛ اوڀر ۾ هندستان جو وڏي ۾ وڏو رڻ پٽ "ٿر" اٿس. اتر ۾، سنڌس سوڙهي چوٽي پنجن درياڻن جي ديس سان وچي تي ملي ـــ ۽ ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ ۽ عربي سمنڊ اٿس. سامونڊي ڪنارو تراکڙو ۽ اڻ ڀڳل اٿس، ان ڪري ڪي قدرتي بندر ڪين اٿس؛ ان هوندي به سمنڊ جون اهي ڪاريون، جتي سنڌو ندي ڪيترن ئي وهڪرن ۾ ورهائجي، چوڙ تي ڪري، اهڙي نموني ڇون آهن، جو اتان، گذريل زماني ۾، دهلي شهنشاهت جي مرڪز دهليءَ، ملبار جي ايرندي گهاٽن ۽ ڀڙوچ سمنڊ جي ڪنارن تائين سنڌس ٻيڙا ۽ غوراب هلندا هئا. اهڙيءَ طرح جيتوڻيڪ، سنڌس مکيه ندي 'سنڌو' ان وقت جي آمدرفت جو هڪ مکيه ذريعو هئي، جنهن سنڌس طبعي اڪيلائيءَ کي ٽوڙي، کيس ٻين ملڪن سان ٿي ڳنڍيو، تنهن هوندي به سنڌ

(١) چيلي، "انڊ منسٽريئو پرابليمس آف انڊيا" ص ٤٠.

جي قدرتي پناهن —– جبلن جي قطارن، سمنڊ ۽ رڻ پٽ —– وري سياسي سرحدن جو ڪم ٿي ڏنو. انهن قدرتي حدن ڪري سنڌ کي هميشه هڪ الڳ ۽ جداگانه ملڪ جي حيثيت ڏني آهي.

(٢) مرڪزي بيهڪ. ائين ڪٿي چئجي ته سنڌ، ايشيا ۽ يورپ جو مرڪز آهي، ته به غلط نه ٿيندو. اڄ به سنڌ جو ساموندي بندر ڪراچي، هندستان کان مغرب ڏانهن وڃڻ لاءِ ويجهي ۾ ويجهو بندر آهي. اها ڳالهه تسليم ڪئي وڃي ٿي ته پراچين سمي ۾ تهذيب يافته دنيا سان سنڌ جا تمدني تعلق ۽ واپاري لاڳاپا تمام قريبي ۽ گهاٽا هئا. ويدن جي زماني ۾ سنڌ، تهذيب جي وڏن مکيه مرڪزن مان هڪڙو مرڪز هئي. اها سنڌ ئي هئي، جتان سڪندر اعظم هندستان تي ڪاهه ڪري پوءِ وطن ورندي اچي لنگهيو هو، ۽ اها سنڌ ئي هئي، جتي عرب پهرين پهرين واپار سانگي آيا ۽ پوءِ جڏهن مسلمان ٿيا، تڏهن ان تي ڪاهه ڪيائون ۽ حڪومت ڪيائون. سنڌ، هر ڪنهن حمله آور کي حملي ڪرڻ لاءِ ڪاهيو آهي. يونانين، عربن، مغلن، افغانن، ايرانين ۽ راجپوتن، سڀني ان تي قبضو ڪرڻ ۽ ان کي آڻ مڃائڻ لاءِ پنهنجا ڪرتب ڪيا. ان تي حملا به بي انداز ٿيا، وڏي پيماني تي ڪاهون ٿيون، پر حمله آور ۽ ڪاهيندڙ ڪڏهن به سنڌ تي ڪو گهڻو عرصو پنهنجو وارو ڄمائي نه سگهيا —– ۽ نڪي هتي جا ماڻهو، انهن جنگين ۽ ڪاهن ڪان بيسجي پيزجي، هميشه لاءِ ۽ مڪمل طرح ڪو نابود ٿي ٿي سگهيا! برعڪس انهيءَ جي، پاڻ اهي قومون، جي سنڌ کي فتح ڪرڻ يا واپار سانگي هت آيون، زماني گذرڻ تي، انهن مان ڪيتريون، سنڌ ۾ رهي، سنڌ ۾ ملي جذب ٿي ويون، ۽ سنڌواسي ٿي ويون. انهن ڀانت ڀانت جي قومن جي ماڻهن ۾ پنهنجي اصل نسل جا منهن مهاندا اڃا تائين ظاهر بيٺا آهن —– ۽ اهي "رلي ملي هڪ ٿي وڃڻ" جي حقيقت نه رکڻ وارن جي ظاهري شڪل شبيه، رسمن رواجن، عادتن اطوارن، اٿڻ

ويٺي ۽ ڳالھائي ٻولائي مان ظاهر ٿي ٿئي، پر سندن مکيه مذهبي تحريڪن 'تصوف' ۽ 'سک ڌرم' ۾ به موجود آهي.

(٣) آب هوا. سنڌ جي آب هوا جو به، سنڌ جي اقتصادي زندگيءَ کي تشڪيل ڏيڻ ۾ ڪو گهٽ هٿ نه آهي. سنڌ جي ميداني حصي جي آب هوا اونهاري ۾ سخت گرم ۽ خشڪ آهي، ۽ سياري ۾ سخت سرد ٿئي ٿي. مينهن تمام ٿورو ۽ نالي ماتر پوي ٿو، انهيءَ ڪري گرميءَ جو، هتي جي رهواسين جي صحت ۽ جسماني بناوت تي وڏو اثر آهي. فارسيءَ ۾ چوڻي آهي:

'سيون' 'سبي' چون ساختي، دوزخ چرا پرداختي!

يعني، اي خدا، جيڪڏهن تو کي سيوهڻ ۽ سبيءَ جا شهر خلقڻا ئي هئا ته پوءِ دوزخ وري ڇا لاءِ ناهيئي!

جيڪب آباد ته اڄ تائين هندستان جي گرم ترين شهرن مان هڪڙو آهي. انهيءَ جو اثر اهو ٿيو آهي ته هتي جا رهواسي نستا ۽ سست آهن — جيتوڻيڪ بلوچي قبيلا اڃا تائين پنهنجي جنگجو خصوصيتن ڪري مشهور آهن. سنڌ جي اڪثر ماڻهن ۾ پنهنجي پاڙيسري صوبي پنجاب جي رهواسين جي ڀيٽ ۾ ڦڙتائي ۽ اورچائي قدري گهٽ آهي.

(٤) سنڌو ندي ۽ سندس اثر. صوبي جي اقتصادي ۽ سياسي زندگيءَ تي هن نديءَ جو تمام گهڻو اثر آهي. سچ پچ ته سنڌ، سنڌو نديءَ جي سوغات آهي. سنڌو نديءَ جا زرخيز ڪنارا، هن رڻ پٽ ۾ خيابانن مثل آهن. ريگستانن ۽ جبلن مان لنگهندي، اها ندي تقريباً 'S' شڪل وڃي ٿي اختيار ڪري ۽ سندس ان شڪل ۾ وهڻ سان، پاڻ صوبي جي زياده اراضيءَ کي پاڻي پهچي ٿو — جيڪڏهن اتر کان ڏکڻ ڏي سڌو ئي سڌو وهڪرو هجيس ها، ته تمام ٿوريءَ اراضيءَ کي پاڻي پهچي سگهي ها. سنڌ، پنهنجي چوماسن جي اثر جي دائري کان ٻاهر آهي، انڪري سچ پچ ته جيڪڏهن اها سنڌو ندي — جا هماليه جبلن جي برفن مان مالامال ٿي، سڄو سال وهي ٿي، مينهن جي اڻاٺ جو پورائو

جن جا ڪنڊر اڃا به انهن واريائن ڏڪرن تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن کي ساڳيو درياءَ پوءِ وري ڪوهن تي ڇڏي ويو! سچ پچ ته سنڌ جو ڀاڳ اڀاڳ اها سنڌو ندي ئي آهي.

(٦) وبائون. پاڻيءَ جي منڊ جي پڇاڙيءَ ۾، جڏهين ٻوڏ جو پاڻي لهڻ لڳندو آهي، تڏهين مليريا، ڪالرا ۽ ٻيون وچڙندڙ بيماريون ڦهلجڻ لڳنديون آهن. گذريل زماني ۾، اڄڪلهه جهڙين طبي سهوليتن جي نه هجڻ ڪري، انهن آفتن جي لپيٽ ۾ اچي ماڻهن جي حالت رحم جوڳي ٿيندي هئي. مئڪڊونالڊ ١٨٥٧ع ۾ انهيءَ جو نقشو جنهن طرح چٽيو آهي، ان مان ان زماني جي حالتن جو اندازو چڱيءَ طرح لڳائي سگهجي ٿو: "جڏهن درياءَ سڪي ويندو آهي ۽ سيلاب هٽندو آهي، تڏهن هڪ عجيب قياس جوڳي حالت پيدا ٿي پوندي آهي: گهر گهر جا ماڻهو بيچاق ۽ بيمار- گهٽين ۾، ڳوٺن ۾ ۽ شهرن ۾ تپن ۽ بيمارين جا ماريل انسان، منهن پيلا، چپ سڪل ۽ اڇا، جسم ڏٻرا ۽ ڏڪندڙ- مطلب ته ائين محسوس ٿيندو آهي جڻ ته مڙدا پيا ريڙهيون پائين. سال بسال اها حالت ٿيندي آهي ۽ پڙيا ٻه مهنا سڄو ملڪ انهيءَ نحوست ۽ آفت ۾ گهيريل هوندو آهي!"(١)

ان دور ۾، سنڌ ڏڪرن، وبائن ۽ بيمارين ۾ جيڪي سٺو، ان جو احوال ڏاڍو دردپرڊو آهي. صوبي جي انهن غير صحتمند حالتن جا وستار ته گهٽائي آهن، پر انهن مان ڪن واقعن جا احوال وڏيڪ ڏيان ٿا چڪائين، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ نه رڳو سخت وبائن ۽ ڏڪرن ملڪ جي اقتصادي زندگيءَ جا بنياد اکيڙي ڇڏيا، پر ماڻهن جي ڪجهه حصي جي به تڏا ويڙهه ٿي ويئي! انگريز واپاري (٦٠-١٦٥٩ع) لکن ٿا ته "سنڌ ۾ ڏڪر ۽ پليگ ايتري ته زور تي آهي، جو ماڻهن جو ڪجهه حصو انهن جو بک ٿي چڪو آهي. هن ڪان بچڙو ڏڪر ڪنهن به هنڌ نه آيو

---

(١) مئڪڊونالڊ جي روهڙي ضلعي تي رپورٽ (١٨٥٧ع)، ص ٣٣

باب ٻيون

تاريخي پس منظر

ڏهه‌يڪ: موهن جي دڙي ۽ هڙاپا ۾ جي تازيون کوجنائون ڪيون ويون آهن، تن مان پتو پيو ته اڄ کان پنج هزار ورهيه کان به گهڻو عرصو اڳ، سنڌ پنهنجي هنج ۾ هڪ اهڙي قديم تهذيب کي پرورش ڏني، جا گهڻين ڳالهين ۾، پنهنجي برادريءَ وارين مصري ۽ عراقي تهذيبن جي ڀيٽ ۾، رونق ۽ زيب زينت جي لحاظ کان، جي وڌيڪ نه هئي، ته به انهن جهڙي ضرور هئي. انهيءَ کان پوءِ سموري هندستان جي تاريخ وانگر سنڌ جي تاريخ ۾ به هڪ وڏو خال نظر اچي ٿو ۽ اٽڪل ٽن هزارن ورهين جي عرصي لاءِ تاريخ جي شاگرد جي رهبريءَ واسطي ڪوبه مواد ڪونه ٿو ملي. البت جيڪي ٿورڙا ٿورڙا حقيقتون تاريخي روزنامچن مان ملن ٿيون، سي ايترو سو ٻڌائن ٿيون ته تاريخي دور ۾ به سنڌ ڪيترن ئي قومي ۽ سياسي حملن جي آماجگاه بڻي رهي آهي. اتر ۽ اولهه کان حملو آور قومون درياءَ جي لهرين جيان هڪٻئي پٺيان ڌوڪيندي سنڌ ۾ آيون. ايڪيمينئنس، سڪندر اعظم، سٿڪاس، ڪوشن ۽ هن لوڪ سنڌ ۾ داخل ٿيا، ۽ نيٺ انهي لشڪرن پٺيان لشڪر مختلف جاتين ۽ قبيلن جا سنڌ ۾ داخل ٿيا، جن جي زبان تي اسلام جو نالو هو، ۽ جن جي هٿن ۾ تلوار هئي. (١)

ائين صديءَ جي اوائل کان وٺي پوءِ جي عرصي لاءِ اسان وٽ سنڌ جي تاريخ جو لاڳيتو رڪارڊ موجود آهي. ٧١٢ع ۾ عربن سنڌ تي ڪاه ڪئي. سنڌ ئي پهريون صوبو هو، جنهن تي پهريون اسلامي حملو ٿيو. ڪجهه وقت کان پوءِ اهي

---

* نارمن برائون، ص ٣٢، ۽ ونسينٽ سمٿ جي ”آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا“ ص ص ١٣٢، ١٢٢.

حملہ آور عرب، رکھو ڏيل وصول ڪندڙ ٻنجي ويا، ۽ حڪومت جون واڳون سنڌ جي مقامي حاڪمن کي سونپي ڇڏيائون. * تاريخ ۾ ان حقيقت لاءِ دليل موجود آهن تہ ان وقت ۾ ايشيا ۾ خراسان، سيستان، زابلستان، ملبار، سلون ۽ چين سان سنڌ جو تمام گھڻو واپار ھلندو ھو. (١)

سنڌ جي سياسي تاريخ ڏاڍي منجھيل ۽ پيچدار آهي. هندستان جي ٻئي ڪنھن صوبي جي تاريخ شايد ئي ايتري منجھيل هوندي. هڪ طرف سنڌ تي ڌارين قومن جون ڪاهون پئي ٿيون، تہ ٻئي طرف سنڌ جو سنڌ اندر هڪڙن گھراڻن زور تي ورتو، تہ ٻيا ڍهي پٽ پوندا ٿي رهيا — تان جو ١٨٤٣ع ۾، انگريزن اچي ملڪ فتح ڪيو. ١٠٢٦ع ۾ سلطان محمود غزنويءَ سنڌ تي ڪاهيو ۽ پنھنجي بادشاهت سان ملائي ڇڏيائينس؛ پر غزنوي طاقت گھڻو وقت پير کوڙي نہ سگھي، ۽ ١٠٥٣ع ۾ سنڌ جي هيٺين حصي جي هڪ راجپوت قبيلي، سومرن، لاڙ جي اپرندي ٽڪر تي پنھنجي حڪومت قائم ڪئي. (٢)

اٽڪل ٽي صديون پوءِ، ١٣٣٣ع ۾ ٻئي هڪ مقامي راجپوت قبيلي (سمن) — سومرن جو تختو اونڌو ڪري پنھنجي حڪومت قائم ڪئي. (٤) پر سمن جي حڪومت کي اڃا ڪي سال مس ٿيا تہ ١٣٥١ع ۾ هندستان جي مت موڙهل بادشاهہ محمد شاہ تغلق سنڌ تي حملو ڪيو، (٥) پر سنڌ کي پنھنجي شھنشاهت سان ملائڻ

---

(١) هيوز، "گزيٽئر" ص ٢٦.
(٢) ڏسو باب ستون.
(٣) هيگ، ص ٧٢، هيوز موجب اهو سال ١٠٥١ع آهي.
(٤) هيگ، ص ٧٢، ايليٽ مطابق، سما ١٣٥١ع ۾ طاقت ۾ آيا، ڏسو هيوز، ص ٣٨. ريورٽي وري چوي ٿو تہ سما اول سومرن جي خلاف ١٣٣٣ع ۾ اٿيا — پر ١٣٣٧ع کان اڳ، ڪامياب ٿي نہ سگھيا. ("مھراڻ آف سنڌ"، ص ٣٢٨).
(٥) ريورٽي، ص ٣٢٨، سمٿ، - ص ٢٤٦.

۾ ڪامياب ڪون ٿيو، ۽ چون ٿا ته اتي ئي سنڌو درياءَ جي ڪناري تي ٺٽي جي ويجهو وفات ڪيائين. ڪجهه سالن کان پوءِ (١٣٦٠ع ۾) سندس جاءِ نشين بادشاهه، فيروزشاهه، سنڌ صوبي کي فتح ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ۽ سنڌ دهلي شهنشاهت جو حصو بڻجي وئي؛ (١) پر جلدئي سما ڀيهر زور وٺي ويا - ۽ وري سڄي صوبي جي حڪومت هٿ ڪري ورتائون. سمن ڏاڍي سياڻپ سان ۽ سهڻي نموني حڪومت هلائي - ۽ مجموعي طرح ڏسجي ٿو ته هنن جي حڪومت نهايت ڪارائتي حڪومت هئي. هنن کيتيءَ، ڪارخانن ۽ واپار جي همت افزائي ڪري صوبي کي ڪافي ترقي ڏياري؛ ڪيترائي نوان شهر ٻڌايائون، ۽ هنن جي راڄ ۾ ملڪ ايترو ته سکيو ۽ آسودو هو، جو انهيءَ دور کي سنڌ جي مقامي راڄ جي تاريخ ۾ ”سونهري دور“ سڏيو ويندو آهي. (٢)

١٥٢١ع ۾ قندار جي هڪ پٺاڻ قبيلي (ارغونن) سمن کي جيتي، پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هنن جو راڄ به ٿورو وقت جالي نه سگهيو، ۽ ڪانئن، ١٥٥٤ع ۾، سندن برادريءَ جي ئي هڪ قبيلي (ترخانن) حڪومت هٿ ڪئي. (٣) انهيءَ کان هڪ سال پوءِ، پورچوگيزن هڪ فوجي دستي ”پيڊرو بئريٽو رولم“ جي اڳواڻيءَ هيٺ ٺٽي تي حملو ڪيو، ۽ ٻن لکن پائونڊن کان به وڌيڪ ملهه جي مال ملڪيتن کي باهيون ڏيئي تباهه ڪري ڇڏيائون. پورچوگيز پاڻ سان ايترو ته مال غنيمت کڻي ويا، جو ايشيا ۾ شايد ئي ڪنهن قوم کي ايترو مال غنيمت هٿ آيو هجي. (٤)

---

(١) سمٿ، ص ٢٤٧.
(٢) هيگ، ص ٨٣.
(٣) ايٽڪن، ص ١٠٣.
(٤) هيگ، ص ٩٨.

مغلن کان ٽالپرن تائين (١٥٩٢ع - ١٨٤٣ع)

مغل: ١٥٩٢ع ۾، اڪبر اعظم سنڌ کي دهلي شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو - سنڌ، ملتان صوبي جو هڪ ضلع بڻجي ويئي. سنڌ کي ٻن "سرڪارن" ۾ ورهايو ويو، مٿين ۾ سرڪار جي گادي ۾ جو هنڌ "بکر" هو ۽ هيٺين ۾ جو "ٺٽو". ٻنهي ني جدا جدا خود مختيار گورنر مقرر ٿيل هوندا هئا، جن کي هندستان مان ئي مقرر ڪري اماڻيو ويندو هو. مغلن جي انهي ۾ اوج واري زماني ۾ سنڌن سموري ۾ شهنشاهت وانگر، سنڌ ۾ به امن امان قائم هو. هڪ سو سالن جي عرصي تائين سنڌ هر قسم جي سياسي بدامني ۾ کان محفوظ رهي. انهي ۾ عرصي ۾ سنڌ جي ڪارخانن ڏاڍي ترقي ڪئي، ۽ سنڌس واپار سڄي دنيا جي ملڪن سان هلندو هو. ٺٽو ته بين الاقوامي واپار جو مرڪز بڻجي ويو، ۽ ان جا واپاري ۽ تاجر صوبي جون بهترين چيزون پاڻ سان ڏيساور کڻي ويندا هئا. اٿين ٿو ڀانئجي ته خود مغلن به انهي ۾ واپار ۾ دلچسپي ورتي؛ ۽ هنن جي ڏسي حڪومت جي دور اندر مکيه يورپي واپارين — پورچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن — صوبي ۾ پنهنجون ڪوٺيون قائم ڪيون. (١)

سنڌ ١٧٣٩ع تائين مغلن جي قبضي ۾ رهي — ۽ جڏهن نادرشاه دهلي ۾ تي ڪاهي مغل شهنشاهت کي قريب قريب تباه ڪري ڇڏيو، تڏهن محمد شاه مغل بادشاه سان ٿيل عهدنامي موجب سنڌوندي ۾ جي اولهه وارا سمورا پرڳڻا هن ايراني بادشاه جي قبضي ۾ اچي ويا. انهي ۾ طرح سنڌ به ايراني شهنشاهت جو حصو بڻجي ويئي. (٢)

اورنگزيب جي وفات کان وٺي نادرشاه جي ڪاهه تائين، ٽيهن سالن جي عرصي ۾، مغل شهنشاهت جڏهن پوءِ ٽٽڻ پٽ پوندي

---

(١) ڏسو باب ستون.

(٢) سمٿ، ص ٣٥٩.

ويٺي. اهو ڏسي نيٺ سنڌ جي هڪ مقامي طاقتور قبيلي ڪلهوڙن پنهنجي خود مختياريءَ جو اعلان ڪيو. (١) انهيءَ طرح هندستان مان مقرر ٿيل ايندڙ گورنرن بدران مقامي حاڪم سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا، پر انهن حاڪمن جي طاقت ۽ خود مختياريءَ جو دارومدار هندستان جي بادشاهه تي هوندو هو. جي ڪو بادشاهه مضبوط ۽ طاقتور هوندو هو ته سنڌ جا حاڪم مجبوراً هن جا مطيع ٿي گذاريندا هئا، ۽ جي ڪو ڪمزور بادشاهه ڏسندا هئا ته هڪدم خود مختياريءَ جو اعلان ڪندا هئا. سنڌي حاڪم انهيءَ طرح پنهنجي گهر جا گويا اڌو گابرو مالڪ هئا: هڪ طرف، ڪين وقت بوقت پنهنجي مٿين حاڪمن کي ڍلن طور ڳريون رقمون ادا ڪرڻيون پونديون هيون: ٻئي طرف جڏهن به ڏسندا هئا ته دشمن جي خطري کان ڪجهه محفوظ آهن ته ڍلن ڏيڻ کان هڪدم ٻڙ ڪڍي ويهي رهندا هئا. (٢)

داؤد پوٽا: جنهن عرصي اندر اڪبر پنهنجي شهنشاهت کي قائم ۽ مضبوط ڪيو ــ ۽ نادرشاهه وري انهيءَ شهنشاهت کي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو، ان عرصي اندر داؤد پوٽن جو هڪ مقامي قبيلو اتر سنڌ ۾ زور وٺندو رهيو. هنن جو ڌنڌو ته اُٺ ۽ رلڻ هو، پر جنهن عقلمنديءَ سان هنن تلوار کي استعمال ڪيو، تنهن جو داد ڏيڻ کان رهي نٿو سگهجي. ١٦١٧ع ۾ شڪارپور شهر جو بنياد وڌائون، جو اوڻهين صديءَ ۾ بمبئي کان به گوءِ کڻي ويو ۽ اتر هندستان ۽ وچ ايشيا جي ملڪن سان واپار جو مکيه مرڪز بڻجي ويو.

ڪلهوڙا: سترهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ داؤد پوٽن سان گڏوگڏ اتر سنڌ ۾ ڪلهوڙن به زور ورتو. هنن جو ڌنڌو فقيري هو ـ ۽ ٿوري ئي وقت ۾ چڱا پوئلڳ گڏ ڪري ورتائون؛

(١) سورلي، ص ٩.

(٢) سورلي، ص ٩.

۽ پوءِ مغلن سان دوبدو چوٽون کائيندا رهيا. ١٦٥٨ع ۾ شاهي فوجن سان مقابلي ۾ فتح حاصل ٿين ۽ سندن حڪومت جو باقاعدي بنياد پئجي ويو. (١) آخر ١٧٠١ع ۾ يارمحمد ڪلهوڙي کي مغل شهنشاه کان سَنَدُ ۽ مختيارنامو عطا ٿيو. هن جي حڪومت ارڙهن سال هلي، جن مان پهريان نو سال ته رڳو جنگين ۽ لڙاين ۾ گذاريائين؛ پر انهن جنگين پاڻ هن جي طاقت ۽ حڪومت ۾ اضافو آندو. (٢) باقي پويان نو سال پنهنجي حڪومت کي پختو ۽ مضبوط بنائڻ ۾ صرف ڪيائين. انهيءَ دور ۾، سنڌ ۾ ڪافي امن امان ۽ آسودگي قائم ٿي وئي. ١٧١٩ع ڌاري ميان يارمحمد وفات ڪئي ۽ ساڳئي ئي سال پٽس نورمحمد کي مغل شهنشاه، محمد شاه، سندس جاءِ نشين تسليم ڪيو ۽ سندس ساڳيا لقب ۽ سندون به عطا ڪيائينس. نورمحمد کيترائي ڀيرا دائود پوٽن جي زور ڀڃڻ لاءِ مٿن حملا ڪيا. (٣) هن کي آخر ميدان ۾ ڪاميابي ٿيس. هن دفعا هن قلات جي بروهين تي حملا ڪيا، ۽ انهي ۾ خاطر خواه ڪاميابي نصيب ٿيس. ١٧٣٦ع ۾ بکر جو قلعو ۽ پسگردائيءَ وارا تڪر به سندس حوالي ڪيا ويا، ۽ ان کان پوءِ هن سال، کيس ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. (٤) انهيءَ طرح سڄي سنڌ سندس قبضي ۾ اچي وئي ۽ هو حقيقي طرح سنڌ جو خود مختيار حاڪم بڻجي ويو.

جڏهن محمد شاه عهدنامي ماتحت سنڌ نادرشاه جي حوالي ڪئي، تڏهن اها ڳالهه نورمحمد کي ڪانه وڻي ۽ انهيءَ فيصلي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائين. نادرشاه کي ڪابل ۾ جڏهن انهيءَ بغاوت جون خبرون پهتيون، سو هڪدم وڏي لشڪر سان سنڌ تي چڙهي آيو. نورمحمد ڪروڙها رپين جو خزانو ساڻ

(١) هيوز، ص ٣١.
(٢) قليچ بيگ، جلد ٢، ص ص ١٤٣-٢٤٣.
(٣) هيگ، ص ١١٤.
(٤) هيگ، ص ١١٤.

ڪري رڻ ئي رڻ ۾ عمرڪوٽ جي قلعي ۾ وڃي لڪو. نادرشاه به پويان لڳس ۽ هن جي فوجن نيٺ هن ڪلهوڙي سردار کي جيئرو گرفتار ڪيو. هن کي نه رڳو پنهنجي خزاني تان هٿ ڌوئڻا پيا، پر سنڌ راڄ جو اتر اولهه وارو لڪر قلات جي حاڪم کي ڏنو ويو ۽ شڪارپور جو شهر دائود پوٽن کي واپس مليو. ايترو ملڪ وڃائڻ کان پوءِ اٽڪل ٢٠ لکن رپين جي ساليانې ڏل به ڀرڻي پيس. (١)

نادرشاه ١٧٤٧ع ۾ قتل ٿي ويو ۽ سنڌ سموري حڪومت احمدشاه ابداليءَ جي ور چڙهي ويئي. سنڌ جي حڪومت به احمدشاه جي قبضي ۾ آئي. ڪجهه سالن لاءِ ته احمدشاه پنهنجي ملڪي معاملن ۾ ايترو رڌل هو، جو سنڌ تي ڌيان جي واندڪائي ڪانه مليس. نورمحمد انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي ڏل ڏيڻ بند ڪري ڇڏي. نتيجو اهو ٿيو جو ڏل جي بقايا وصول ڪرڻ لاءِ احمدشاه پاڻ سنڌ تي ڪاهي آيو. نورمحمد ڀڄي وڃي جيسلمير ۾ لڪو ۽ اتي ئي ١٧٥٥ع ۾ وفات ڪيائين.

مجموعي طرح سان ڏسبو ته پهرين ٻن ڪلهوڙن، يارمحمد ۽ سندس پٽ نورمحمد، حڪومت ڏاڍيءَ سياڻپ ۽ دورانديشيءَ سان هلائي. ٻئي زبردست جنگي جوڌا هئا، پر ان سان گڏ امن قائم ڪرڻ جي به منجهن پوري صلاحيت هئي. ميان نورمحمد سنڌ ۾ واهن جي ذريعي پوک ڪرڻ جي سرشتي کي زبردست ترقي ڏياري. جهڙي هيس جنگ جي ميدان ۾ بهادري، زرعي ڪمن ۾ به اوتري ئي قابليت جو مالڪ هو. هن جي حڪومت جي دور ۾ سنڌ جي زرعي پيداوار چوٽيءَ تي پهچي وئي.

نورمحمد ڪلهوڙي کان پوءِ سندس وڏي پٽ مراد ياب تخت سنڀاليو، پر ٽن سالن جي مختصر حڪومت کان پوءِ پائس غلام شاه کيس تخت تان لاهي، پاڻ حڪومت هٿ ڪئي. غلام شاه جي خلاف وري سندس ٻين ٻن ڀائرن، عطر خان ۽

---

(١) هيگ، ص ١١٢-١١٧.

احمد يار، بغاوت ڪئي.. ڪيترو عرصو ته هنن جو اهو تنازعو پئي هليو؛ پر نيٺ غلام شاه مٿن غالب پيو، ۽ کيس ١٧٦١ع ۾ سنڌ جو حاڪم تسليم ڪيو ويو. (١)

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته غلام شاه بڙا دست حاڪم هو، پر هن جي حڪومت جي دور ۾ ملڪ لڙاين ۽ جنگين ۾ گهيرجي ويو. هن جون سويون به ملڪ کي ڏاڍيون مهانگيون پيون. هو ڪڇ تي ڪاهي ويو، ۽ اتي جي حاڪم کان ”بستا“ ۽ ”لکپت“ جا بندر ڇڏايائين. (٢) هن جي حڪومت جي اوائلي دور ۾ برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ ۾ پنهنجي ہی ”ڪوٺي“ قائم ڪئي، پر سترهن ورهين کان پوءِ يعني ١٧٧٥ع ۾ ملڪ جي بدامنيءَ جي حالتن ۽ ميان سرفراز خان، غلام شاه جي پٽ ۽ جاءِ نشين سان اڻبڻت تي پوڻ ڪري ڪوٺي بند ڪرڻي پيئي.

سرفراز خان آپهرو، ظالم ۽ خونخوار حاڪم هو. هو اڳرائي ڪري ڪڇ تي ڪاهي ويو. اتان ڪاميابي حاصل ڪري، وري انهن ڏاڍهن ڏيان ڏنائين، جن مان پنهنجي مفاد لاءِ خطرو ٿي محسوس ڪيائين. ڪيترن بلوچ سردارن کي بي درديءَ سان قتل ڪرائي ڇڏيائين، پر انهيءَ ظلم جي قيمت پنهنجي حڪومت جي صورت ۾ ادا ڪرڻي پيس. (٣) ان کان پوءِ ڪيتريون ئي تبديليون آيون، ۽ نيٺ ١٧٧٧ع ۾ سندس چاچي غلام نبيءَ کي حڪومت جون واڳون سپرد ڪيون ويون، پر هڪ بلوچ سردار مير بجار خان هن جي خلاف بغاوت ڪئي، ۽ گهمسان جي لڙائيءَ ۾ غلام نبي مارجي ويو. (٤) سندس ڀاءُ ميان عبدالنبي، مير بجار خان سان صلحنامو ڪيو، ۽ سنڌ جي تخت تي ويٺو. ١٧٨١ع ۾ افغانن جو هڪ وڏو لشڪر قندار کان

(١) قليچ بيگ، جلد ٢، ص ١٥٢.
(٢) هيگ، ص ١١٨.
(٣) هيوز، ص ٣٢.
(٤) هيوز، ص ٣٣.

ڪاهي آيو. مير بجار خان انهيءَ لشڪر کي شڪارپور ويجهو
زبردست شڪست ڏني. ميان عبدالنبي مير بجار خان جي طاقت
جو صحيح رو لقاءُ ويٺي ڏٺو، سو اچي کيس وهم ورايو ۽ نيٺ هن
کي منصوبي سان مارائي ڇڏيائين. مير بجار جي مرڻ کان پوءِ
سندس پٽ عبدالله خان ڪلهوڙن جو تخت پنهنجي قبضي ۾
آندو - آخري ڪلهوڙي حاڪم مقابلي جي همت نه ساري ڀڄي
قلات ڪان نڪتو. اتان هو بروهين جو هڪ وڏو لشڪر
سنڀرائي پاڻ سان وٺي آيو، پر وري به شڪست کاڌائين. اقتدار
۽ طاقت جي انهيءَ جنگ سڄي ملڪ کي بدامني ۽ مونجهاري ۾
وجهي ڇڏيو هو؛ نتيجو اهو ٿيو جو افغان بادشاهه تيمورشاهه کي
دخل ڏيڻو پيو. تيمور شاهه مددعلي خان جي اڳواڻيءَ هيٺ
وڏو ڪٽڪ سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ موڪليو ته ڪلهوڙي
حاڪم کي پنهنجي حڪومت واپس وٺي ڏئي. مددعلي خان
سنڌ ۾ طوفان بڻجي آيو ۽ جيڪي ٿي اڏو آيس؛ تنهن کي ڪکن
وانگر ٻهاريندو ويو. شهرن کي لٽي، ڳوٺن کي جلائي تباهه
ڪري ڇڏيائين - بيشمار ماڻهن کي موت جي اوڙاهه ۾ اڇلي
ڇوڙاري ڏهڪاءُ مچائي ڇڏيائين. هن جي تباهين ملڪ ۾ ڏڪر
۽ ڏڪار وجهي ڇڏيو، جن ملڪ جي غريب عوام کي تنهان ئي
وڌيڪ تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ ڦاسائي ڇڏيو. (١) انهن ڳالهين کان
پوءِ به ڪلهوڙن جي طاقت ۾ ڪا پائداري پيدا ڪانه ٿي. وقت
گذرڻ تي ٽالپرن وري زور وٺڻ شروع ڪيو، ۽ نيٺ ١٧٨٣ع
۾ ڪلهوڙا حڪومت جو خاتمو آيو. (٢)

ميان غلام شاهه ۽ سندس جانشين حاڪمن، جن کي هن
ڪتاب ۾ آئنده 'آخري ڪلهوڙا حاڪم' جي نالي سان بيان ڪيو
ويندو، ملڪ کي تباهه ڪن جنگين ۾ اڙائي ڇڏيو هو. انهن
جنگين ۾ ڪوسن، دائودپوٽن، بروهين، ڪڇين ۽ ٽالپرن سان

---

(١) ايلفنسٽن، "ڪابل"، ص ٥٦١، هيگ، ص ١٢٣.
(٢) ايٽڪن، ص ص ١١٥-١١٧.

چوڏيون ڪاڏائون. (١) غلام شاه جي طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ اٽڪل ٣٠ سالن لاءِ بدامني، گهرو لڙاين ۽ ٻاهرين حملن جي ڪري سنڌ جي حالت ڏاڍي رحم جوڳي ٿي ويئي هئي، ۽ انهيءَ حالت ۾ ملڪ ٽالپرن جي قبضي ۾ آيو.

ٽالپر: ١٧٨٣ع ۾ ٽالپر قوم جي سردار مير فتح علي خان، افغان بادشاه زمان شاه کان "فرمان" حاصل ڪيو ۽ سنڌ جو رئيس يا حاڪم بڻجي ويو، ۽ حيدرآباد کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايائين.(٢) هنن جي گهراڻي ۾ قوت پوڻ ڪري صوبو ٽن خود مختار حڪومتن ۾ ورهائجي ويو. جنهن ۾ مکيه خاندان حيدرآبادي (يا شهدادائي) ٽالپرن جو هو، جنهن جي حڪومت وچولي تي هئي. ٻيو خاندان (سهرابائي) مير فتح علي خان جي ڀائٽي مير سهراب جو اولاد هو. اهو خاندان خيرپور تي حڪومت ڪرڻ لڳو. ٽئين خاندان جي حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ ميرپور هو (هي خاندان مانڪاڻي سڏبو هو-۽ مير سهراب جي پٽ مير ٺاري خان جو اولاد هو). حڪومت جي انهيءَ ورهاست ٽالپرن جي تاريخ کي ڏاڍو منجهائي وڌو آهي-جڏهن حيدرآباد واري ٽالپر خاندان جي سردار مير فتح علي خان ملڪ جي حڪومت ۾ پنهنجن ٽن ڀائرن-غلام علي، ڪرم علي، مراد علي-کي ڀائيوار ڪيو، تڏهن ته معاملا هيڪاري بگڙي ويا. اهي چار ڀائر تاريخ جي نظر ۾ "چار يار" ٿا سڏجن. مير فتح عليءَ کي اچي خيال ٿيو ته ڪراچي ۽ عمرڪوٽ واپس هٿ ڪجن. نيٺ ١٧٩٢ع ۾ قلات جي حاڪم کان ڪراچي واپس ورتائين، ۽ جوڌپور جي راجا کان ١٨١٣ع ۾ عمرڪوٽ ڇڏايائين.

١٨٠١ع ۾ مير فتح علي پنهنجي پٺيان هڪڙو پٽ صوبدار نالي ڇڏي، مري ويو، ۽ پنهنجي حڪومت باقي ٽن ڀائرن جي سپرد ڪري ويو. ڏهن سالن کان پوءِ، مير غلام علي پويان

(١) پوسٽنس، ص ص ١٧٤-١٧٧.

(٢) هيوز، ص ٣٤.

هڪڙو پٽ ميرمحمد ڇڏي وفات ڪري ويو. ان هوندي به باقي بچيل ٻه ڀائر ڪرم علي ۽ مرادعلي، سنڌ تي حڪومت ڪندا رهيا. ١٨٢٨ع ۾ ڪرم علي بي اولاد مري ويو، ۽ مرادعليءَ ٻه پٽ، نورمحمد ۽ نصير خان، ڇڏي وفات ڪئي. ١٨٤٥ع تائين، انهن ٻن ميرن پنهنجي سوٽن، صوبدار ۽ ميرمحمدءَ سان گڏجي حيدرآباد تي حڪومت ڪئي. ١٨٤١ع ۾ مير نورمحمد حيدرآباد جو حاڪم به گذاري ويو ۽ حڪومت سندس ٻن پٽن ۽ سندن چاچي نصير خان جي هٿ آئي.

انهيءَ طرح سنڌ جا ٽالپر حاڪم وڻ وڻ جي ڪاٺي ٿي ويا ۽ ملڪ جو اتحاد پڻ انهيءَ سبب ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو. هنن جي حڪومت جي دوران ۾، انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته امن امان هو، پر اهڙو امن، جنهن ۾ ملڪ لاءِ ڪا آسودگي ڪانه هئي؛ حڪومت ته هئي، پر بنا ڪنهن قانون قاعدي جي. ٽالپر بيپرواهه ۽ عياش حاڪم هئا. هنن جو سمورو شوق شڪار تي هوندو هو. پاٽنجر اسان کي انهن اميرن بابت ٻڌائي ٿو: ”جنهن ملڪ تي هنن جي حڪومت آهي، ان جي انتظام تي هو ڪو توجهه ڪونه ٿا ڏين. نه ڏوهاريءَ کي سزا ٿي ملي، نڪي ڪنهن مظلوم کي انصاف ٿو ملي.(١) هن وقت ائين ڪٿي ڇٽجي ته هن ملڪ ۾ ڪا حڪومت آهي ئي ڪانه؛ ڇو ته هنن بلوچ سردارن کي رڳو پنهنجي ئي ڪامارن جي لڳل آهي. عام رعيت جو الله وارهي آهي.“(٢) هنن حڪومت ايتري ته بيپرواهيءَ ۽ جابرانه طريقي سان ڪئي ۽ غريبن ويچارن ايتريون ته سختيون، اهنج ۽ ايذاءَ ڏني سٺا، جو ملڪ سچ پچ ته انتهائي بيوسيءَ ۽ ڏتڙيل حالت کي وڃي پهتو.

اوڻيهين صديءَ جي اوائل ۾، سنڌ، دنيا جي سياسي سيلاب ۾ گهيرجي ويئي — ۽ انگريزن لاءِ سنڌ ۾ پير ڄمائڻ هڪ سياسي

---

(١) پاٽنجر ”آئوٽ ورڊ فائيل نمبر ١٣“ (١٨٢٨-٢٧) ص ص ٢٨٢-٢٨٣.

(٢) ايضا، ص ص ٢٨٨-٢٩٢.

ضرورت ٻنجي پئي ايران ۾ نيپولين بوناپارٽ جي منصوبي بازين، انگريزن ۾ ٿرٿلو وجهي ڇڏيو هو. ١٨٠٩ع ۾ انگريزن سنڌ جي حاڪمن سان، جو دوستيءَ جو عهدنامو ڪيو، سو محض انهيءَ لاءِ ته فرينچ سنڌ ۾ قدم نه ڄمائي سگهن.(١) ١٨٢٠ع ۾ سرحدي تنازعن کي ٻنجو ڏيڻ لاءِ ٻيو عهدنامو ٿيو.(٢) ١٨٢٦ع ۾ 'پنجاب جي شيرمرد' راڻي رنجيت سنگ سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. ١٨٢٨ع ۾ انگريزن جو لشڪر پهرين افغان لڙائيءَ ۾ حصو وٺڻ لاءِ عهدنامي جي شرطن جي خلاف ورزي ڪندي، سنڌو درياءَ منجهان پنهنجا جنگي ٻيڙا هاڪاري وڃي مٿي چڙهيو. انهيءَ تان سنڌ جي ٽالپر حاڪمن ۽ انگريزن جي وچ ۾ سخت تنازعا ٿيا پيا، ۽ نيٺ ١٨٤٣ع ۾ هنن سنڌ کي پنهنجي برٽش شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو. اما حقيقت آهي ته انهيءَ لاءِ هنن کي ڪوبه اخلاقي جواز ڪونه هو. سر چارلس نيپئر پاڻ قبول ٿو ڪري ته "اسان کي سنڌ تي قبضو ڄمائڻ جو ڪو حق ڪونهي، پر ان هوندي به اسين قبضو ته ضرور ڪنداسين — ۽ سچ پچ ته اسان جو اهو قدم تمام فائديمند — ۽ ڪارائتي ڪميڻپ ۽ بدمعاشي ٿيندي!"(٣) انهيءَ طرح سموري سنڌ (خيرپور کان سواءِ، جنهن جي حاڪمن، پوري پوري وقت تي پنهنجي وفاداريءَ جو يقين انگريزن کي ڏياريو)، ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي هٿن ۾ اچي وئي.

---

(١) اينڪن، ص ١١٩.
(٢) هيوز، ص ٣٥.
(٣) اينڪن جو ڏنل حوالو، جلد A، ص ١٢٧.

باب چوڏون

انگريزي راڄ کان اڳ: آبپاشي.

سنڌ جو صوبو ڏکڻ اولهه ۽ اتر اوڀر جي چوماسن جي اثر کان گهڻو پري آهي — صوبي ۾ مينهن تمام ٿورو ۽ بيوقتو پوندو آهي؛ انهيءَ ڪري باراني پوک هيٺ ايندڙ ايراضي سنڌ ۾ بالڪل اڻ لڀي آهي — ۽ سنڌ ۾ رهواسين پنهنجا فصل اپائڻ لاءِ قديم زماني کان وٺي هميشه، پنهنجي فياض ”سنڌو دريا“ تي ڀاڙيو آهي. حقيقت ۾، جو سنڌ کي ”سنڌوءَ جي ڪنوار“ سڏيو ويندو آهي، سو به انهيءَ ڪري — ۽ جيڪڏهن هي ”حيات بخش دريا“ نه هجي ها ته سنڌ به، وچ ايشيا جي ويران صحرائن وانگر، هڪ خشڪ ۽ واريسو بيابان هجي ها.

سنڌو دريا جون خصوصيتون: سنڌو دريا جي، مسيسپي نديءَ وانگر، اها هڪ نمايان خصوصيت آهي ته سنڌ منجهان وهندي وقت، واديءَ جي ترائيءَ مان نه پر چوٽيءَ تان وهي ٿو.(۱) سنڌس ٻنهي ڪنارين وٽان زمين، جيئن پوءِ تيئن، آهسته آهسته گهٽبو هيٺاهينءَ تي لهندي وڃي ٿي. سنڌ جي اها نمايان خصوصيت آهي ته سنڌس زمين گهڻو ڪري دريا جي ڪنارين وٽ تمام اوچي آهي ۽ جيئن هيٺ لهي ٿي، تيئن تيئن وڌيڪ هيٺاهين ٿي وڃي ٿي -- (۲) ايتري حد تائين جو جيڪڏهين دريا اٿلي ته سموريءَ جي سموري سنڌ پاڻيءَ هيٺ اچي وڃي. انهيءَ جو سبب ڳولڻ ڪو ڏکيو ڪونهي.

آب ڪلاني يا ٻوڏن جي مند ۾، جون کان وٺي سيپٽمبر تائين، دريا پهاڙي آبشارن مان تمام گهڻو رڙ ۽ لٽ کڻي ٿو ڪري، ۽ سنڌس وهڪرو، جو هيٺ ماٿريءَ ۾ تمام گهٽ

---

(۱) مسٽو، ”فيوچر آف سنڌ“، ص ۳.

(۲) ڪرنل نائيف، ورتل هيوز جي گزيٽئر ص ۱۶ تان.

رفتار جو آهي، ايترو سارو رهه ۽ لٽ ڪٽي اڳتي نه ٿو وڃي سگهي. قدرتاً نتيجو اهو ٿيو آهي ته درياءَ جو پيٽ ۽ ڪنڌيون ڏينهون ڏينهن اوچيون ٿينديون ٿيون وڃن — پيٽ ته ڪنڌين کان به وڌيڪ چڙهندو ٿو رهي. ائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ٻوڏن وارن سالن ۾، درياءَ جو پاڻي، جيڪڏهن هٿرادو رنڊڪن ۽ بندن ذريعي نه روڪيو وڃي؛ (۱) ته پاڻي ڪنڌيون ٽپي، ملڪ ۾ پنجاهه سٺ ميلن اندر پهچي سگهي ٿو. جيئن جيئن ٻوڏون آيون ته هر ٻوڏ کان پوءِ، درياءَ جا ڪنارا اوچا ٿيندا ويا؛ ڇو ته رهه جو گهڻو ڀاڱو ڪنڌين تي تهه ٿيندو ڄمندو ويو — ۽ ڪنڌين جي ويجهو ملڪ جي سطح مٿاهين ٿيندي وئي. ٻوڏ جي منڍ جي ڀڃڙيءَ ۾، پاڻي تمام آهستي وهندو آهي. جنهن ڪري رهه تنهان ئي پوئتي رهجندو ويندو ۽ ويجهڙائيءَ وارن جهنگن ۽ آبادين جي وچ ۾ وڌيڪ تهه ٿيندو ڄمندو ويندو آهي. انهيءَ طرح صدين کان درياءَ جي انهيءَ وهڪ سبب ڀرسان جي زمين وڌيڪ زرخيز ۽ ڀلي ٿيندي پئي رهي آهي

زمين جي عام سطح: (۲) جيئن ته درياءَ اتر کان ڏکڻ وهي ٿو، ان ڪري ملڪ جي عام سطح به درياءَ جي وهڪري پويان لڳي، ان جي ڪنارن کي هيٺاهين ويندي آهسته آهسته گهٽي هيٺ ٿي وڃي ٿي. انهيءَ صورت جي ڪري سنڌ ۾ واه کوٽڻ، انجنيري هنر لاءِ به هڪ ڏکيو مسئلو آهي — ۽ درياءَ مان گهڻي کان گهڻو پاڻي ڪڍڻ ۽ گهڻي ۾ گهڻي اراضيءَ کي

---

(۱) ڪرنل فائيف، ورتل هيوز جي گزيٽيئر ص ۱٦ تان.

(۲) اهي بند سنڌ جي آبپاشي نظام جي هڪ نمايان خصوصيت آهن، ۽ ائين ٿو معلوم ٿئي ته اهي قديم ترين وقتن کان وجود ۾ آهن. پراڻن بندن جي ڪنڌرن مان معلوم ٿئي ٿو ته اڳين وقتن ۾ انهن تي ڪافي توجه ڏنو ويندو هو.

پاڻي پهچائڻ لاءِ درياءَ مان واهه ڪڍڻ لاءِ ان کي هڪ آڏي ۽ ڏنگي رخ تي لڪائڻو پوندو. پاڻي پنهنجي ليول (سنوت) پاڻهي ڪندو آهي، ۽ جيئن ته درياءَ چوليءَ تان ڏي وهي، ۽ زمين ان کان ڪجهه پريري آهي — انڪري درياءَ جو پاڻي، جيڪو هونئن درياءَ جي منڍي وٽ ساڳي سنوت تي هوندو آهي، سو پريرو ويئل زمين کان مرڻي مٿڀرو هوندو آهي — ۽ انهيءَ ڪري درياءَ جو پاڻي — جيڪو ڪنڌين وٽ ايترو اوچو نه آهي جو زمين ڏانهن وهي سگهي — جيڪڏهن ڪنهن واهه جي ذريعي ڇڪجي ٿو، ته ايترو اوچو ٿيو پوي، جو اهو، اندرئين حصي جي زمين ڏانهن وهي اچي سگهي ٿو: ٿورن لفظن ۾ سنڌ جي واهن جي سرشتي جو اهوئي اصول آهي.

سنڌ جي اڳين حاڪمن، انهيءَ اصول کي چڱيءَ پر سمجهيو هو، انڪري هنن درياءَ جي ڪنڌين کان اوڀر طرف ۽ اولهه طرف اڀا ۽ ڏنگي رخ تي پنهنجا واهه کوٽايا. اهي آهن سنڌ جا ”آب ڪلاني واهه“ — ۽ انهن جي پاڻيءَ جي مقدار ۽ سندن وهڻ جي عرصي جو دارومدار درياءَ جي سطح تي آهي. درياءَ جي سطح هماليه جبلن تي برف جي ڳرڻ سان وڌڻ شروع ٿي ڪري — بهار جي منڊ اچڻ سان درياءَ جي سطح وڌڻ شروع ٿي ٿئي؛ جڏهن اونهارن جي پڇاڙين ۾ چوماسو ٿئي ٿو، تڏهن برفون وڌيڪ ڳرڻ شروع ٿين ٿيون ۽ مينهن پوڻ سان درياءَ جي وهڪري ۾ پاڻي ڀرجڻ ۽ ڳڏ اچڻ شروع ٿئي ٿو — ۽ سمورو درياءَ ڪنڌين تار ٿيو وڃي. جڏهن درياءَ ٻوڏ واريءَ حد تي پهچي ٿو، تڏهن واهه به پاڻيءَ سان ڀرجيو وڃن ۽ اتان پاڻي هيٺ زمين ڏانهن وهڻ شروع ٿو ڪري — ۽ سڄي ملڪ ۾ زمين پوکن هيٺ آندي وڃي ٿي. چوماسي پوري ٿيڻ تي، پاڻيءَ جي سطح لهڻ شروع ٿئي ٿي — واهن جو وهڻ به بند ٿيو وڃي — ۽ پوکڻ جي منڊ پوري ٿئي ٿي. هميشه وهندڙ ۽ ٻڌريج سرشتي

کان اڳ ۾، سنڌ ۾ ڪن ٿورين حالتن کان سواءِ ٻوڪڻ جو عام دستور اهوئي پئي رهيو آهي.

آبپاشيءَ جا طريقا: (١) مقامي حاڪمن جا کوٽايل واهه. گهڻي ڀاڱي آبڪلاني واهه هوندا هئا. جهونو سنڌي طريقو اهو هو ته درياءَ جون قدرتي شاخون به استعمال ڪيون وينديون هيون ته نوان واهه به کوٽايا ويندا هئا - سنڌ جا قديم واهه سيئي ڪي هٿراڌو کوٽايل ڪينهن -، جيتوڻيڪ قدرتي واهن ۽ هٿراڌو کوٽايل واهن ۾ فرق ڪولهڻ سولو نه آهي.

ڊيل هوسٽ جي لکڻ موجب درياءَ جون ڪي قدرتي شاخون هي آهن: پراڻ، نارو، ارل، ڦليلي، ڦٽو، گوني، پنجاري، لکي ۽ بگهاڙ. (٢) درياءَ جي ماڇي ڪپ تي، سکر کان سيوهڻ تائين - جنهن کي اڳي چندوڪ سڏيو ويندو هو -، ۽ ڏکڻ سنڌ ۾ دوآبي (ڊيلٽا) واري ڀاڱي ۾ زمين جي سطح گهڻو ڪري ٻين هنڌن جي ڀيٽ ۾ هيٺانهين آهي؛ ۽ اهي ئي ايراضيون هيون، جتي پراڻن واهن ذريعي آبپاشي ٿي سگهندي هئي - ۽ باقي ملڪ ۾ فقط چرخي آبپاشي ئي ممڪن هئي.

انهيءَ حقيقت جي رڪارڊ توڙي ڏندڪٿائن مان گهڻي ثابتي ملي ٿي ته اڳين وقتن ۾، سنڌ ۾ آبپاشي هيٺين طريقن سان ٿيندي هئي - يعني چرخي، موڪي ۽ بوسو. پهرئين طريقي ۾ مٿينءَ سطح تي پاڻي پهچائڻ لاءِ هڪ اوزار ڪم آندو ويندو هو، جنهن کي "هرلو" سڏيو ويندو هو. انهيءَ کي "چاڙهي واري آبپاشي" سڏيو ويندو - جو ته انهيءَ ۾ هرلي ذريعي پاڻي مٿي ڪڍي، زمين ڏانهن نيٺو پوندو هو: انهيءَ هرلي ۾ ڏکر جون ڪنگريون ٻڌيون وينديون هيون. ۽ جيڪڏهن زمين هيٺاهين

---

(١) ڊسو هيوز جو گزيٽر، ص ١٧، لئمبرڪ، جنرل آف سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي III ڀاڱو I، ص‌ص ١٥-١١، هوسٽس، ص ٨٤.
(٢) ڊيل هوسٽ، "ميمائر"، ص ٢٦.

هوندي هئي ۽ کنهن کڙيءَ يا شاخ مان پاڻي، زمين ڏانهن وهي ٿي سگهيو - ته انهيءَ قسم جي آبپاشيءَ جي سرشتي کي ”موڪي“ يا ”وهڪري جي آبپاشي“ سڏيو ويندو هو، انهيءَ سرشتي ۾ کنهن به اوزار جي ضرورت نه پوندي هئي. ڪڏهن ته وري انهن ٻنهي سرشتن کي ملائي، ڪم ورتو ويندو هو. جڏهن واهه ۾ پاڻيءَ جي سطح اوچي هوندي هئي، ته قدرتي طرح هيٺ ٻنين ۾ پاڻي پهچي ٿي سگهيو. آبڪلانيءَ جي مند جهڪي ٿيندي ئي هاريءَ کي هرلءِ ڪم آڻڻو ٿي پيو. انهيءَ طريقي کي ”چرخي - مدد - موڪي“ سڏيو ويندو هو. ٽئين طريقي کي ”بوسي“ سڏبو هو. خشڪ فصلن - ۽ خاص ڪري ڪڻڪ ۽ دالين - جي فصلن اپائڻ لاءِ ڪم آندو ويندو هو. ٻوڏن جي وقت ۾ ٻنيون ٻارا سڀ پاڻيءَ سان تار ٿي ويندا هئا، ۽ جڏهن ٻوڏون هٽي وينديون هيون، ته زمين پوريءَ طرح نه سڪندي هئي ۽ اجا وڏائي هوندي هئي، ته زمين کي دستوري طرح هر ڏيئي، ڪيڙي پوک ڪئي ويندي هئي ـــ انهيءَ پوک کي زمين ۾ رچي ويل پاڻيءَ مان ڪاج ملندو هو. درياءَ جي ٻنهي طرفن تي ڪافي ايراضيءَ تي انهيءَ نموني زمين پوک هيٺ آندي ويندي هئي ـــ ۽ خاص ڪري اتر سنڌ ۾، جتي چيڪي زمين هوندي هئي، اتي اهو رواج گهڻو هو. انهيءَ طريقي سان زمين تي ٻئي فصل خريف ۽ ربيع پوکي سگهبا هئا - ۽ واهن جي حالت ۾ ته رڳو خريف ئي پوکي سگهبو هو، ڇو ته واهه ته آبڪلانيءَ جي موسم ۾ ئي وهندا هئا. آبپاشيءَ جو اهو طريقو اڄ تائين هلندو اچي. ١٦٩٩ع جهڙي آڳاٽي وقت ۾ به هئملٽن اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”سنڌو درياءَ، اپريل، مئي ۽ جون مهينن ۾ اٿلي هيٺاهين زمينن کي پاڻيءَ سان ٻوڙيو ڇڏي، ۽ جيئن ئي ٻوڏون ختم ٿين ٿيون، ته زمين تي ريجائتي مٽيءَ جو ٿلهو تهه ڇڏيو وڃي؛ جنهن کي هاري ماڻهو سڪڻ کان اڳ ڏاڍيءَ سولائيءَ سان کيڙيو ڇڏين. انهيءَ نموني سان کيڙي، ٻج ڇٽي

چڙهڻ سان زمين ناهوڪا فصل پيدا ڪري ٿي.(١) اهو طريقو اڳ ۾ درياءَ جي ڪنڌين وارين ايراضين تي استعمال ڪيو ويندو هو، پر پوءِ اهو واهن جي پر وارين زمينن تي به استعمال ٿيڻ لڳو. اچا چوٿون طريقو "چاهي" يعني کوهن جي ذريعي آبپاشيءَ جو طريقو به استعمال ڪيو ويندو هو؛ پر اهو طريقو ايترو وڏي پيماني تي ڪونه آندو ويندو هو- ۽ پيو ته اهو رڳو سنڌ لاءِ مشهور ڪين آهي(٢).

اهي طريقا اڄ به استعمال ۾ اچن ٿا- ۽ بئريج ايراضين کان سواءِ ڪيترن ڳوٺن ۾ واهڻ ۾ اهي طريقا ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

آبپاشيءَ جي تاريخ. آبپاشي، سنڌ ۾ ڪا تازي ايجاد ڪانهي. اڄ به اڪثر ماڻهو ائين سمجهندا آهن، ته سنڌ ۾ آبپاشي ٣٣-١٩٣٢ع ۾ سکر بئريج ۽ سندس واهن جي سرشتي سان شروع ٿي آهي. برٽن چوي ٿو، "جڏهن کان سنڌ ۾ انسان رهڻ لڳو آهي، تڏهن کان ملڪ ۾ ضرور ندين ۽ واهن جو هڪ جار وڇايل هوندو-انهن واهن مان ڪي دائمي وهندڙ هوندا؛ ڪن هنڌن تي ٿڌي موسم ۾ اهي سڪي ويندا هوندا. پنهنجي روزانن سفرن(٣) ۾ مون ڪي ڪافي واهن جا آثار پئي ملندا رهيا آهن."

جڏهن انگريزن ١٨٠٣ع ۾ سنڌ کي برٽش حڪومت سان ملائي ڇڏيو، تڏهن هنن ملڪ ۾ واهن جو هڪ اهڙو سرشتو ڏٺو، جيڪو ڪن ايڙهين بلڪ ڪيترين صدين کان موجود هو؛ ۽ ١٩٣٢ع تائين سنڌ ۾ جيڪي به واهه وهندڙ هئا، انهن کي جيتوڻيڪ انجنيرن ڏاڍي هوشياريءَ سان سنئين سڌي سطح تي آڻي سندن بهتر انتظام پئي رکيو، پر ان هوندي به فقط انهن واهن

---

(١) هئملٽن، ص ص ٧١-٧٩.

(٢) پوشٽنس، ص ٨٨.

(٣) برٽن، "ريسز اينڊ ٽرائيبز"، ص ٢٦.

جي هڪ سڌريل صورت هئي، جيڪي ۱۸۴۳ع ۾ وهندا هئا- ۽ انهن ۾ ڪو قابل قدر انقلاب ۽ تبديلي نه آئي هئي. (۱)

انهيءَ ۾ ڪو به وڏاءُ ڪونهي ته انگريزن کان اڳ، ملڪ ۾ آبپاشيءَ جو سرشتو، عام ماڻهن جي اندازي کان تمام گهڻو وڌيڪ پڪڙيل هو. پوسٽنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته "جتي زمينون هيٺاهيون آهن، اتي وڏا وڏا واهه سڄي ملڪ ۾ پکڙيل آهن. سڄيءَ سنڌ ۾ زمينون وڏن واهن يا سنڌن وانگر ڪورسن جي نالن سان مخصوص آهن ۽ انهيءَ ڪري جدا جدا هنڌن تي آبپاشيءَ جي سهوليتن جو موجودگيءَ يا غير موجودگيءَ جي بنا تي ڍل وصول ڪرڻ جو سرشتو ٻڌل آهي." (۲)

سنڌ ۾ واهن ذريعي آبپاشيءَ تي پنهنجي هڪ شاندار مضمون ۾ لکي ٿو ته "برٽش کان اڳ ۾ واهن ذريعي آبپاشي يقيناً تمام گهڻي انداز ۾ ٿيندي هئي؛ نه رڳو ايترو— پر خود انگريزي حڪومت ۾ جيڪا واهن ذريعي آبپاشي جاري ڪئي ويئي آهي، ان جو اندازو فقط ڪن سوَن ميلن تائين محدود آهي- ۽ ان جي مقابلي ۾ هت انگريزي حڪومت کان اڳ جي وقت جا واهه هزارين ميلن ۾ آهن." (۳)

سنڌ ۾ اڳوڻي وقت ٿيندڙ آبپاشيءَ بابت رڪارڊ موجود نه آهن ۽ سر بارٽل فريئر ٻ. ٻڌائي ٿو ته. سر چارلس نيپئر جي واهن واري کاتي جي گڏ ڪيل قيمتي معلومات جو ٻ. گهڻو حصو ضايع ٿي ويو آهي (۴) پر پراڻين روايتن مان، ۽ انگريزي عملدارن جي سروي ڪيل موجوده قديم واهن مان ظاهر ٿو ٿئي، ته سنڌ

(۱) لئمبرڪ، جنرل آف سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي جلد ۳ ڀاڱو ۱،
ص ص ۱۴-۱۵

(۲) پوسٽنس، ص ۸۵

(۳) لئمبرڪ، ص ص ۱۴-۱۵

(۴) لئمبرڪ، ص ص ۱۴-۱۵

۾ تمام جهوني زماني کان واهن ۽ شاخن جي هڪ ڄار وڇايل هو؛ انهيءَ مان اهو نه چڱيءَ پر صاف ٿي وڃي ٿو ته سنڌ جي ماڻهن هتراد و آبپاشيءَ جي ذريعن ۾ پنهنجي هوشياري ۽ هنرمندي ڏيکارڻ ۾ ڪين گهٽتائي آهي.

سنڌ ۾ واهن جي آبپاشيءَ جي لاڳيتي تاريخ وري تيار ڪرڻ سولو ڪم نه آهي. مغلن ۽ ڪلهوڙن کان اڳ جي حاڪمن جي آبپاشيءَ جي ڪارنامن بابت تصديق سان ڪجهه چئي نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ ته بدقسمتيءَ انهن جي بنياد ۽ واڌاري جي معلومات لاءِ ڪو به علمي ذخيرو موجود نه آهي. پر ائين فرض ڪرڻ ۾ ڪا به غلطي نه ٿيندي، ته ڪيترائي پراڻا واهه، جي اڄ به موجود آهن، سي ڪلهوڙن جي محنت ۽ ڪشالي جي ڪري وجود ۾ آيا. سنڌ ۾ واهن جو بهريون عظيم معمار، ميان نور محمد ڪلهوڙو هو، جنهن سنڌو نديءَ جي ساڄي ۽ ڏاڪي ڪنارن تي واهن ذريعي آبپاشيءَ کي فروغ ڏنو. هن ۱۷۱۹ع (۱) ۾ مغل شهنشاهت جي هڪ صوبيدار جي حيثيت ۾ سنڌ تي حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي. هن جي حڪومت هيٺ، پهرين فقط ملتان کان سيوهڻ وارو ملڪ هو ـــ ۽ نيٺ ۱۷۳٦ع ۾ ڏکڻ سنڌ تي به قبضو ڪيائين. اهوئي سبب آهي جو هن جا ڪارناما گهڻو ڪري اتر سنڌ تائين ئي محدود آهن، جتي هن کي پهرين پهرين اختياري نصيب ٿي. (۲)

نور محمد ڪلهوڙي جا کوٽايل واهه: (۳) گهاڙ واهه جون ٽي مکيه شاخون، آبپاشيءَ جي هن عظيم معمار جي ڪري وجود ۾ آيون. 'نورو واهه' تي اهو نالو به هن جي نالي پٺيان پيو ـــ ۽ 'شاهه جي ڪڙ' وري هن جي ناماري وزير شاهه بهاريءَ کوٽايو.

---

(۲) سورلي، ص ۱۹۳.
(۲) لئمبرڪ جي. ايس. ايڇ. ايس، جلد ۳، ڀاڱو ۱، ص ۱۷.
(۳) ايضا ص ص ۱۵-۲۰.

انهيءَ ساڳئي شاهه بهاري "چند وڪ" (هالوڪو لاڙڪاڻو) واري حصي ۾ ڪيترائي واهه کوٽايا. 'ڏاتي جي ڪڙ'، جيڪو هينئر موجود ڪونهي، ميان نورمحمد جي ئي وقت ۾ ڏاتو کهڙو نالي هڪ شخص کوٽايو، جو پنهنجي وقت ۾ هڪ دولتمند ماڻهو هو ۽ واهن کوٽائڻ ۾ چڱو نالو ڪڍيو هئائين. (١) اپر سنڌ ۾ "بيگاري واهه" جي مکيه شاخ "نور واهه" (٢) جيڪا اڄا موجود آهي، سا به هن ئي ڪلهوڙي حاڪم جي وقت ۾ وجود ۾ آئي. نوشهري ڊويزن ۾ 'نصرت واهه' به هن جي وقت ۾ نصرت خان چانڊئي نالي هڪ شخص کوٽايو هو. مراد، باگ ۽ فيروز واهه، هن جي ٻن مشهور درٻارين مراد ڪلهوڙي باگي سيال ۽ فيروز وير کوٽايا. نصرت واهه، جنهن ۾ انهن ٻن واهن جون ڪي شاخون اچي ٿيون وڃن، هاڻي بئريج سرشتي ۾ هالوڪي روهڙي ڪئنال جي هڪ مکيه شاخ بنجي پيو آهي.

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي، ته ڪلهوڙن سردارن پيا به ڪيترائي واهه کوٽايا -- پر باقي واهن مان وڏيڪ مشهور حيدرآباد ضلع جو سرفراز واهه آهي، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته آخري ڪلهوڙي حاڪم ميان سرفراز خان کوٽايو هو.

ٽالپرن جي وقت ۾ آبپاشي: ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپر آيا. جيڪو رڪارڊ موجود آهي، ان مان اهو پتو ٿو پوي ته سنڌ جي واهن جو انتظام ٽالپرن جي وقت کان ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ وڌيڪ سٺو هو. ٽالپرن پنهنجي گهرو جهيڙن جي ڪري ملڪ سڄو ورهائي پنهون پتيون ڪري ڇڏيو -- ۽ نتيجو اهو نڪتو جو ملڪ جي مجموعي حالت ڏينهون ڏينهن خراب ٿيندي ويئي، ۽ ان سان گڏ واهن جي انتظام تي به ڪنهن ڌيان ڪونه ڏنو. (٣) ٽالپر، آبڪلاڻي واهن جي سالياني کاٽيءَ

---

(١) جيمس، لئمبرڪ جو حوالو، ص ١٧.
(٢) اهو واهه متي ذڪر ڪيل نور واهه کان مختلف آهي.
(٣) برٽن، هسٽري، ڀاڱو ٢، ص ٢٧.

لاءِ پڻ ڏيهه ۾ خاص ڪري ڪنجوسي ڪندا هئا، انڪري واهن جي ڏيڍي آبپاشيءَ کي ڌڪ لڳو. پوسٽنس، انهيءَ سلسلي ۾ هي رمارڪ پاس ڪيو آهي — ”هيءَ ملڪ ۾ ظاهر آهي ته پيداوار کي ڪجهه قدر وڌائڻ لاءِ پورهئي ۽ تنظيم جي ئي سخت ضرورت آهي، پر انهيءَ ڏس ۾ وسيلن جو بندوبست خيال نه ڪيو ويو آهي. نتيجو اهو ٿيو آهي جو ڪيترين ئي زرخيز زمينون، واهن جي انهيءَ خراب حالت جي ڪري غيرآباد ۽ ويران بنجي ويون آهن. حاڪمن، ڪڏهن ڪڏهن بنا اجوري ڏيهه جي مزورن کي ڪم تي ببگر ۾ وهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر نتيجو ڪوبه نه نڪتو. حاڪمن جي لالچ جي ڪري، خود سندن ئي مقصدن کي ڌڪ پئي لڳو“. (١)

جيتوڻيڪ ٽالپرن جا آبپاشيءَ جا ڪارناما گهٽ ڪين آهن، تنهن هوندي به واهن کوٽائڻ ۾ هنن ٿورڙو حصو ضرور ورتو. لئمبرڪ اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”سنڌ ۾ ڪيترائي نصير واهه آهن — جي هرهڪ ضلع ۾ ”مير واهه“ جي نالي سان وهن ٿا —، ۽ ميرن جي زماني ۾ کوٽايل واهن جو انداز ڪافي ميلن ۾ هوندو.“ (٢) اڻويهين صديءَ جي گهڻي ڪري سڀني مؤرخن، ٽالپرن جي زماني ۾ آبپاشيءَ جي انتظام تي ڪافي نڪته چيني ڪئي آهي. پر جيئن ته ٽالپرن کي سڄو ملڪ پنهنجو پاڻ ۾ ورهائت ڪري ڏنلو هو، انهيءَ ڪري انهن اهوئي بهتر سمجهيو ته ملڪ ۾ پنهنجي پنهنجي نالي پويان هرڪو جدا واهه ٺهرائي ڇڏيون. نتيجو اهو نڪتو ته دريا مان هنهي پاسن تي ڪيترڻون شاخون ٺهيون، جي ميلن ۾ هڪٻئي سان پوريءَ وچوليءَ تي وهنديون هيون.

حاصل مطلب: (٣) مٿئين بحث مان اهوئي لازمي نتيجو ٿو

(١) پوسٽنس، ص ص ٨٥، ٢-٢٤١.
(٢) لئمبرڪ، جي-ايس-ايچ-ايس- جلد ٣، ١، ص ١٨.
(٣) برٽن ”سنڌ ريوزٽيڊ“، جلد ٢، ص ١٠٠؛ ۽ پڻ لئمبرڪ جي-ايس-ايچ-ايس- جلد ٣ ڀاڱو ١، ص ١٨.

نڪري ته سنڌ ۾ مٿراڌو آبپاشي پراچين وقتن کان هلندي ٿي اچي، پر انهيءَ جو سمورو دارومدار وقت جي مقامي حاڪمن جي تجربي ۽ قدرتي قابليت تي هو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته انهن کي هاڻوڪي وقت جي سائنسي معلومات ته موجود ٿي نٿي سگهي: جيتوڻيڪ ماڻهن کي اڄڪلهه واري منظم آبپاشيءَ جي طريقن جي خبر ڪانه هئي؛ ان هوندي به واهن جو عام رخ اڪثر ڪري ڏاڍو سٺو هوندو هو. (۱) جهونا واهه خامين کان خالي ڪونه هئا — پر جي اسين انهن کي اڄوڪي معيار سان پرکينداسين ته اهو ظاهر ٿيندو ته سنڌ جي حاڪمن، نه رڳو گهڻو ڪم ڪيو، پر ساڳئي وقت قابليت سان سرانجام ڏنائون.

ڊاڪٽر سورلي چوي ٿو ته ”سنڌ، آبپاشيءَ ۾ سڄي هندستان ۾ هميشه برک پئي رهي آهي — ۽ تاريخي دور شروع ٿيڻ کان وٺي منجهس واهن ۽ واٽر ڪورس جو هڪ ڪامياب سرشتو پئي رهيو آهي. هندستان جي ٻين صوبن ۾ آبپاشيءَ جو ڪوبه خيال ڪونه ڪيو ويندو هو؛ پر سنڌ ۾ مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ آبپاشيءَ جي سرشتي کي ڏاڍي قابليت سان هلايو ويندو هو“. وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته ”برنر، جيڪي هي چئو آهي ته ’زمين زور پرڻ ۽ درياءَ وجهڻ کان سواءِ نٿي ڪيري وڃي — ۽ ڪاهين ۽ واهين جي مرمت ڪرڻ لاءِ ڪوبه شخص تيار ڪونهي‘ — سو سنڌ سان لاڳو ٿي نٿو سگهي.“ (۲) انهيءَ

---

(۱) ڪرنل فائيف، هيوز گزيٽيئر، ص ۱٦.

ٽالپرن جي ڏينهن ۾ واهن ذريعي آبپاشيءَ ۾ جيڪي خاميون هيون، سي ڪرنل سٽاڪ موجب هيٺيون هيون:

(الف) درياءَ کان پري ضلعن ۾ پاڻي گهٽ ٿي پهتو.

(ب) واهن کي دروازا چڙهيل ڪين هئا، ۽ سندن اوساري سٺي نه هئي.

(پ) سنڌ جي آبپاشيءَ ۾ بندن کي خاص اهميت آهي، پر اهي بند به سٺا ٺهيل ڪين هئا.

(ڏسو صفحو ۴۲)

ڪري جنجي ٿو ته سنڌ ۾ آبپاشيءَ کي اقتصادي حياتيءَ ۾ هڪ فخر ڪرڻ جهڙي جاءِ حاصل آهي، ۽ آبپاشي هڪ بنيادي چيز آهي. سنڌ ۾ ڪلهوڙا خاص ڪري واهن جي کوٽائيءَ، مرمت ۽ صفائيءَ تي گهڻو ئي خرچ ڪندا ۽ ڀون تڪليفون وٺندا هئا. مسٽر لئمبرڪ جو اهو قول سچ کان خالي نه آهي ته ميان نورمحمد تي نادر شاهه، ١٧٣٩ع ۾ جيڪو ٢٠ لک روپيه ساليانو ڏن رکيو هو ۽ جنهن کي ڪيترن سالن تائين احمد شاهه ابدالي وصول ڪندو رهيو، ۽ ميان غلام شاهه ۽ سندس جانشين جون زبردست لڙايون ڏيکارين ٿيون ته سنڌ جو خزانو گهڻو ئي ڀريل هو" (١) انهيءَ ڪري ڪلهوڙن واهن ذريعي آبپاشيءَ تي ڌيان نه ڏيڻ جي غلطي نه ڪئي، ڇو ته هنن محسوس ڪيو ته ملڪ جي خوشحاليءَ ۽ سرڪاري ڍلن جي سلامتيءَ جو دارومدار ئي ان تي آهي.

(صفحي ٤١ تان آندل)

(پ) واهن ۽ ڪڙين کي هڪ ٻئي سرشتي ۾ ڳنڍڻ جي ڪا ڪوشش نه ڪئي وئي هئي،

(ٻ) ميرن جي واهن ۾ ٻيهڪ جي صفائي ڪانه هئي،

(٢) سورلي ص ص ١٢٩، ١١٢، ١١٣.

(١) لئمبرڪ، جي- ايس- ايچ- ايس جلد ٣ ڀاڱو ١، ص ١٨

باب پنجون

کيتيءَ جو سرشتو

مغلن ۽ ڪلهوڙن جي وقت جا روزنامچا لکندڙ، اسان کي ملڪ جي ان وقت جي گهڻ توجه ڇڪائيندڙ پهلوءَ — کيتيءَ جي سرشتي ۽ ان جي پيداوار ۽ هارين جي زندگيءَ — متعلق ڪجهه ڪونه ٿا ٻڌائين. هنن جي دلچسپي فقط ملڪ جي دولت، صنعت، واپار ۽ ملڪ ۾ ٺهندڙ مال جي بهترين خصوصيتن سان هئي. ملڪ جي عام حالت، ۽ ماڻهن جي ڪارگذارين، خاص ڪري سنڌ کيتيءَ جي سرشتي جي ڄاڻ، اسان کي ارڙهين صديءَ جي انگريزي ايجنٽن ۽ آفيسرن جي تحريرن مان ملي ٿي، جن، ماڻهن جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جو اڀياس ڪيو.

سنڌ ۾ کيتيءَ جو جيڪو سرشتو، هن دور ۾، رواج ۾ هو، تنهن ۾ ساڳيءَ زمين کي وري وري پوکڻ جي بدران نيون نيون زمينون پوک هيٺ آنديون وينديون هيون. پوسٽنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”سنڌ جي ڪنهن به حصي ۾ زمين کي سڌارڻ جي خيال کان پاڻ ڏيڻ تي ڌيان ڪونه ٿو ڏنو وڃي — پوک جو طريقو نهايت اڻسڌريل آهي. اڪثر ڪري ڪنهن پڪي فصل جهڙوڪ جوئر يا ڪمند(۱) جي پوک کان پوءِ، انهيءَ زمين کي هڪ سال لاءِ غيرآباد ڇڏي ڏنو ويندو آهي“ اڄ تائين کيتيءَ جو اهو ساڳيو طريقو آهي. اينڪن، گزيٽر آف سنڌ ۾ لکي ٿو ته ”سنڌي هاري زمين کي زرخيز ڪندڙ چيزن مان ڪابه مدد ڪونه ٿو وٺي. هاريءَ جي سستي ۽ آرس جو هڪڙو اهو به سبب آهي ته هتي جي زمين ٻين صوبن جي مقابلي ۾ هن کي گهٽ پيداوار ڏئي ٿي. انهيءَ جي لاءِ هڪڙو سبب هي

(۱) پوسٽنس، ص ۴۲.

آهي ته هٿ مائهن کي، سراسري زمين جي ايراضي ايتري گهٽي
آهي، جو ڪو هٿ ڦاڙ هاري ٻه پنهنجون ضرورتون انهيءَ زمين
جي فقط ننڍن ٽڪرن کي واري واري سان پوکڻ سان پوريون
ڪري سگهي ٿو. باقي جيڪي زمينون گهٽيءَ پوک جي ڪري
ڪو ٻوٽو ڪونه ٻارين، انهن جي هو پرواهه ئي ڪونه ٿو ڪري."
اونهاري ۾ ڪچ زمينون آبڪلانيءَ جي ڪري پاڻيءَ هيٺ اچي
وڃن ٿيون ـــ ۽ انهيءَ ۾ جو زرخيز رڳ ۽ لٽ اچي ٿو، سو
زمين تي گڏ ٿئي ٿو ته زمينون وري نئين سر پليون ٿيو پون، ۽
انهيءَ ڪري زمين کي پاڻ ڏيڻ ۽ ٻي محنت ڪرڻ جي هاري
ضرورت ئي محسوس نٿا ڪن. خانه بدوش قبيلا ـــ جيڪي سنڌ ۾ هڪ
هنڌان ٻئي هنڌ پيا ڦرندا هئا ـــ تن به اهوئي بهتر سمجهيو ته
نيون نيون زمينون پوک هيٺ آڻجن؛ انهيءَ ڪري سنڌ ۾ اهوئي
سرشتو رواج ۾ اچي ويو.

فصلن جون مندون. دنيا جي تاريخ ۾ کيتيءَ جي معاملي ۾
سنڌ جو رڪارڊ شايد قديم ترين آهي. موهن جي دڙي جي
کوٽائيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ ٥٠٠٠ ورهيه اڳي به ڪڻڪ
پوکي ويندي هئي. انهيءَ مان اسين اهو نتيجو ڪڍي ٿا سگهون
ته سنڌ ۾ انهن ڏينهن ۾ ٻه ٻه فصل ٿيندا هئا: هڪڙو سرءُ جي
مند ۾ خريف جو فصل، ۽ ٻيو ربيع ـــ جنهن ۾ بهار جي مند
۾ ڪڻڪ پيدا ٿيندي هئي. خريف جا فصل اونهاري جي مئي،
جون ۽ جولاءِ مهينن ۾ جڏهن آبڪلانيءَ جي موسم شروع
ٿيندي آهي، پوکبا آهن، ۽ آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر جي مهينن
۾ پوکبا آهن ـــ ۽ لابارا بهار جي مند (مارچ ۽ اپريل) ۾ پوندا
آهن. سنڌ ۾ اهي ٻه مکيه فصل آهن ـــ پر ٻيو به هڪڙو فصل
سنڌ جي ڪن حصن ۾، خريف کان اڳ ۾ پوکبو آهي، جنهن
کي "ٻيشواس" چوندا آهن؛ جنهن جو مطلب آهي "اڳيون"
فصل. انهيءَ کي 'اڏاڏون' به سڏيندا آهن ـــ ۽ انهيءَ فصل
جو اناج، خريف ۽ ربيع جي اناجن جي اڌ جيترو ٿيندو آهي ـــ

انهيءَ ذلي مان به معني، اهائي ٿي نڪري. هن فصل ۾ جوار ۽ مڪئيءَ جو هڪ قسم پوکيو آهي، ۽ اهو گهڻو ڪري پوريءَ طرح پچڻ کان اڳ ۾ ڪاٽيو ويندو آهي. ٻهريون فصل، خريف، سڄيءَ سنڌ ۾ پوکيو ويندو آهي. هن فصل جو سڄو دارومدار واهن جي آبپاشيءَ تي آهي، جيڪي فقط اونهاري ۾ آبڪلانيءَ جي موسم (ٻوڏن جي موسم ۾ وهندا آهن. هن فصل ۾ گهڻو ڪري ڏکڻ سنڌ ۾ چانور، جوئر ۽ ٻاجهري پوکي ويندي آهي، ۽ اتر سنڌ ۾ انهن ساڳين فصلن سان گڏ تِر به پوکيا ويندا آهن. ڪپهه فقط اتي پوکي ويندي آهي، جتي پاڻيءَ جي دائمي موجودگي هوندي آهي — ۽ سنڌ ۾ هاڻوڪي پيماني تي پيدا ٿيندڙ ڪپهه بلڪل تازي ڳالهه آهي. سنڌ ۾ ڪمند جي پوک، ٻين هنڌن جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ ٿئي ٿي.

ربيع جي فصل ۾ وري ڪڻڪ، جَوَ ۽ چڻا پوکيا ويندا آهن. هي فصل گهڻو ڪري کوهن جي رستي (چرخي) يا دائمي وهندڙ واهن ذريعي آبپاشيءَ تي پوکيا آهن. ٻيو به هڪڙو طريقو آهي، جنهن کي 'ٻوسي' چيو ويندو آهي: انهيءَ طريقي موجب، هاڻوڪي دائمي وهندڙ واهن جي سرشتي اچڻ کان اڳ، ربيع فصل جو گهڻو حصو پڻ پوکيو ويندو هو. اهو طريقو اتر سنڌ ۾ وارياسي چيڪي مٽيءَ وارين جاين تي استعمال ڪيو ويندو آهي. جڏهن آبڪلانيءَ جي موسم پوري ٿيڻ تي هوندي آهي، تڏهن انهن زمينن ۾ پاڻي چاڙهيو ويندو آهي، ۽ ڪجهه ڏينهن لاءِ پاڻي اتي ڪنهن ڍنڍ وانگر بيٺو هوندو آهي — تان جو اهو پاڻي زمين چُهي ويندي آهي ۽ سڄي پاڻيءَ سان رڄي ويندي آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ ان کي هر ڏئي ڪيرايو ويندو آهي — پوءِ اها زمين پوک لاءِ تيار ٿي پوندي آهي. ٻن طريقن سان انهيءَ زمين ۾ ٻج وڌو ويندو آهي: يا ته ڪڻڪ جو ٻج هٿ سان ڇٽڪاريو ويندو آهي يا وري آخري هر ڏيڻ وقت ڪاٽ جي پوري ڏڙي سان زمين ۾ اونهو اماڻيو ويندو آهي.

ٻهرئين طريقي کي ڇيو ويندو آهي "چاڙ" ۽ ٻوئين کي "ناڙي". (اهو لفظ نڙ مان ٺهيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٻورو ڪانو).

اتر سنڌ ۾ ربيع فصل واهن جي ذريعي آبپاشي ڪرڻ سان پوکڻ سولو هو. پر سڄيءَ سنڌ ۾ اهو استعمال نه ٿي ٿي سگهيو. پاڻي چڙهڻ جي موسم ۾، درياءَ ڪنارن جي ٻنهي پاسي ڪيترين ايراضين کي ميلن جي مفاصلي تائين ٻوڙي ٿي ڇڏيو؛ انهن لڪرن کي "ڪچو" سڏيو ويندو هو. جڏهن آبڪلانيءَ جو پاڻي لهي ٿي ويو، تڏهن ئي زمين پوک لائق ٿيو ٿي پئي — ۽ ان ۾ ربيع جو فصل پوکيو ويندو هو. اها زمين سنڌ جي اتر ۽ وچولي ۾ درياءَ جي ٻنهي ڪنارن جي ويجهو هئي. انهيءَ زمين مان به جيڪا تمام گهڻي هيٺاهين هئي، اتي ربيع جو فصل تمام گهٽ ٿيندو هو — ڇو ته اتي ٻوڏ جو پاڻي ايترو ته اچي ڪٺو ٿيندو هو، جو زمين فقط چانورن پوکڻ جي لائق هوندي هئي، ۽ موسم ختم ٿيڻ تي اها زمين گهڻو ڪري ربيع جي کيتيءَ لائق ڪانه رهندي هئي.

خريف ۽ ربيع — ٻنهي فصلن مان خريف وڏيڪ اهميت رکندڙ هو، ڇو ته ان کي پاڻيءَ جي پهچ يقيني هوندي هئي. انهيءَ فصل جي پيداوار به وڌيڪ هوندي هئي، ۽ سنڌس ملهه به ٻئي کان وڌيڪ هوندو هو. ربيع جو دارومدار وري، دريا جي ڪنڌين وارين زمينن کان سواءِ، آبڪلانيءَ جي موسم ۾ واهن جي پاڻيءَ جي اڻ يقيني پهچ تي هوندو هو، انهيءَ ڪري هي فصل پيداوار ۽ ملهه جي لحاظ کان گهٽ اهميت رکندڙ هو.

زرعي پيداوار. قديم وقتن کان وٺي سنڌ ۾ خريف ۽ ربيع جي فصلن ۾ مختلف قسمن جو اناج پيدا ٿيندو هو. خريف ۾ خاص ڪري جوئر، ٻاجهري، چانور، تر ۽ مڱ پوکبا هئا ۽

---

(١) ايٽڪن، گزيٽيئر آف سنڌ، ص ٢٤٠.

ربيع ۾ وري مکيه فصل ڪڻڪ، جوَ، نير ۽ سرنهن، چڻا ۽ مٽر هوندا هئا. خريف ۾ ٿوري انداز ۾ تماڪ ۽ ڪمند پوکيا ويندا هئا؛ ۽ ربيع ۾ وري ڀنگ ۽ ڏوڏي ٿوري انداز ۾ پوکي ويندي هئي. ٿوري تعداد ۾ هيرڻ جو ٻج به پوکيو ويندو هو - اهو فصل دائمي هوندو هو.

اڻويهين صديءَ جي اڀياس مان ٿي اسان کي سنڌ جي زرعي پيداوار جو رڪارڊ، انگريز سياحن، فوجي آفيسرن ۽ سياسي مدبرن جي تحريرن ۾ ملي ٿو. پاٽنجر ٻڌائي ٿو ته هت پيداوار جا ڪيترائي نمونا هئا - ۽ بهترين قسم جون پيداوارون اپايون وينديون هيون.(١) پوسٽنس، ١٨٤٣ع ڌاري لکندي ٻڌائي ٿو ته ڏکڻ سنڌ (لاڙ) ۾ چانور ماڻهن جو خاص کاڌو آهي - ۽ ايتري انداز ۾ اُپائيا وڃن ٿا، جو ان مان ڪافي بچت برآمد به ڪئي ٿي وڃي. اتر سنڌ ۾ خريف ۽ ربيع جا مکيه فصل جوار ۽ ڪڻڪ هئا -(٢) اهي ٻئي فصل گهڻي انداز ۾ پوکبا هئا - ۽ اهي اهڙي ته اعليٰ درجي جا هوندا هئا جو مصر جي بهترين قسمن سان مقابلو ڪري ٿي سگهيا." هو اسان کي ٻڌائي ٿو ته "جوئر جي ڪانن جي ڊيگهه عام طرح چوڏهن کان سورهن فوٽن تائين هئي -- ۽ هڪڙو سنگ ٻارهن کان چوڏهن آئونسن جو هوندو هو." ڪڻڪ لاءِ چوي ٿو ته "سنڌ ۾ ڪڻڪ به بهترين قسم جي پوکي ويندي هئي -- ۽ جتي جتي ڪڻڪ پوکي ويندي هئي، اتي ميلن جا ميل، ملڪ اناج جي حسين ترين گهه سان سينگاريل هو!"(٣) ٻيا جيڪي فصل، هن ملڪ ۾ ڏٺا سي هئا -- ٻاجهري، مڱ ۽ جَو، تر ۽ ايلسي، سرنهن ۽ هيرڻ. تجارتي فصلن ۾ سڀ کان اهم فصل ڪپهه جو هو، جو سنڌ

(١) لئمبرڪ، ايچ-ٽي-جي-ايس-ايچ-ايس، جلد ٣ ڀاڱو ١، ص ص ١٥-١.

(٢) بمبئي رڪارڊ XVII ڀاڱو ٢ ص ص ٦١٩-٥٧.

(٣) پاٽنجر، ميمور آف سنڌ، ص ٢٠.

جي وچئين ۽ ڏاکڻي علائقي ۾ وڏي پيماني تي پوکيو ويندو هو. ان جا ٻه قسم هئا: "ذيري" يعني سياري ۽ "منڊي" يا دائمي. نير، پيو ٻيو نمبر مکيه فصل هو، جو سنڌ جي زمين ۽ آب هوا موافق هو. پوست، ڪمند، سڻي، ڀنگ ۽ تماڪ به ٿوري انداز ۾ اپايا ويندا هئا.(١)

باغ ۽ باغن جي پيدائش. تاريخي دور کان به اڳ سنڌ ۾ ڪپه جي پوکڻ جا آثار ملن ٿا، پر ڏسجي ٿو ته سنڌ ۾ ميون، ڀاڄين يا گلن جي پوکڻ تي ايترو ڌيان نه ڏنو ويو. تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ کجين جي پوک عربن ڏي شروع ڪرائي — اڄ به روهڙيءَ پرسان درياءَ جي ٻنهي پاسن تي نهايت سٺين کجين جا وڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا — ۽ روهڙيءَ جا ڇوهارا، مسقط جي بهترين قسم جي ڇوهارن سان بلاشڪ مقابلو ڪري ٿا سگهن. باغ، شهزادا ۽ امير پنهنجي عيش لاءِ رکائيندا هئا، جيتوڻيڪ اهي باغ مغلن جي عاليشان باغن جهڙا ڪونه هئا تڏهن به انهن ۾ سونهن ۽ سوڀيا گهٽ ڪين هئي. ١٦٩٦ع ۾ لکندي هئملٽن اسان کي ٻڌائي ٿو ته "بادشاهه جا باغ سهڻي حالت ۾ ڏسڻ هئا — ۽ ميون ۽ گلن سان ڀرپور هئا. خاص ڪري ڏاڙهون ته اهڙا عاليشان ۽ لذت ڀريا هئا، جو مون پنهنجي عمر ۾ اهڙا ڪين کاڌا!"(٢) ڏاڙهون به کجين وانگر سنڌ ۾ مسلمانن قنڌار ۽ خراسان جي وادين مان آندا. اهڙيءَ طرح کجين سان گڏ انجير به سنڌ ۾ ٻاهران آيا. سنڌ ۾ مقامي پيدا ٿيندڙ ميون جي ڪا ڪمي ڪانهي. جيئن ڊيل هوسٽ(٣) لکي ٿو ته سنڌ ۾ چڱي انداز ۾ پيدا ٿيندڙ ميون مان انب، ٻير، توت ۽ ڊاک بهترين قسمن جا پيدا ٿيندا هئا. پوسٽنس انهن ميون سان

---

(١) پوسٽنس، آبزرويشنس، ص ٨٩.

(٢) ايضاً ۽ پڻ پاٽنجر، ص ٨١.

(٣) بمبئي حڪومت جو رڪارڊ، روينيو ارينجمنٽ سنڌ، جلد XX

ليما، نارنگيون، ترنج، گدامڙي، جمون ۽ پستا (١) به گڏي ٿو. انهيءَ کان سواءِ پاتنجر، هنداڻن، گدرن، بادامن ۽ کيوڙي کي به چاتايو آهي. (٢)

سنڌ جا بهترين باغ مکيه مکيه شهرن، جهڙوڪ:- ٺٽي، نصرپور، حيدرآباد، شڪارپور، سيوهڻ ۽ روهڙيءَ ۾ هوندا هئا. روهڙيءَ کي ”سنڌ جو چمن“ ڪري چوندا هئا - ۽ سندس اها حيثيت اڄ به قائم آهي. چوڌاري ساوڪ ئي ساوڪ جا نظارا نظر ايندا هئا - ۽ پاتنجر جي چوڻ موجب، ڪجهن جي وڻن جا جهڳٽا ۽ باغ پري پري تائين هلها تي ويا. (٢.) پوسٽنس لکي ٿو ته ”درياءَ جي اوپر طرف روهڙي ۽ حيدرآباد ۾ بهترين قسمن جا عاليشان باغ آهن - ۽ اونهاري جي موسم شروع ٿيڻ تي سڄو ملڪ گلن - خاص ڪري گلاب جي گلن سان ڍڪجيو وڃي. ملڪ جي هر طبقي جا ماڻهو باغن تي ڏاڍو توجهه ڏين ٿا - تفريح جو وقت انهن باغن ۾ گذاريو وڃي ٿو. هندو ۽ مسلمان، هني زندگيءَ جي هن پهلوءَ تي گهڻو ڌيان ڏين ٿا ۽ ان تي ڪافي پيسو خرچين ٿا! شڪارپوري تفريح جي ميدانن نهرانڻ ۾ هڪٻئي سان مقابلو ڪندا ٿا رهن - انهن تفريحي ميدانن ۾ فقط ميوا ۽ گل پوکيا وڃن ٿا.“ (٣)

ياچين جي پوک ۾ سنڌ ڪا خاص مشهور ڪانه هئي. اها حقيقت آهي، ته ياچين جا عام نمونا سون وانگر، ڪافي انداز ۾ پوکيا ويندا هئا، پر جڻن پاتنجر ۽ ڊيل هوسٽ لکن ٿا، اهي هلڪي قسم جون هونديون هيون. ڊيل هوسٽ، سنڌ ۾ ياچين مان چٽن، سرنهن، تورين ۽ ونگن جو ذڪر ڪري ٿو - ۽

---

(١) هئملٽن ص، ٤٧

(٢.) ڊل هوسٽ ميموئران سنڌ، ص ١٤

(٣) پوسٽن ص ص ١٠١-٢

پاٽنجر، ٻٽاٽي گجرون، گوگڙو، مٽرن ۽ ٻٽاٽن (۱) جو ذڪر ڪري ٿو. پوسٽس، انهن کان سواءِ بصر، پالڪ، موري، ٽرم، ڪدو، ٻٽاٽا، مٽر ۽ ٻيا به ڄاڻائي ٿو.

اوپر جي ملڪن جي ڀيٽ ۾ خاص طور زرعي سرشتي کي ڏسي، ايشيا جي اڻ تبديل ٿيندڙ حالت جو اندازو ٿئي ٿو. تازو ڪجهه سالن کان انهيءَ ڏس ۾ ڪيترا نوان تجربا ڪيا ويا آهن، ۽ صوبي ۾ ڪيترائي تجرباتي فارم به برپا ڪيا ويا آهن- پر اها ويهين صديءَ جي ڳالهه آهي. اڻويهين صديءَ جي آخر تائين زرعي سرشتو ساڳيو هو، جيڪو ٽالپرن جي وقت ۾ هو- جن کان حڪومت جون واڳون ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن هٿ ڪيون. انهيءَ مڃڻ لاءِ ڪافي سبب موجود آهن ته ٽالپرن ڪيتيءَ جو اهو ساڳيو سرشتو قائم رکيو، جيڪو ڪانئن اڳين حاڪمن ڪلهوڙن جي وقت ۾ هو. ڪلهوڙن به ائين ئي ڪيو؛ حقيقت ۾، جئن مورلينڊ ٻڌائي ٿو، ساڍن ٽن سون سالن کان به گهڻي عرصي ۾ انهيءَ سرشتي ۾ فقط ڪا اڻ لکي تبديلي مس آئي. هو چوي ٿو "هندستان جي زراعت سورهين صديءَ کان زور ورتو شروع ڪيو آهي، پر ايتري حد تائين نه، جو سندس بنيادي ڳالهين ۾ ڪا تبديلي آئي هجي، سوري هندستان جي گڏيل پيداوار اڳي به ايتري ئي هئي، جيتري هاڻي آهي." (۲) جيڪا حقيقت هندستان لاءِ ثابت آهي، سا سنڌ سان به لاڳو آهي. ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو ته "اهڙو ڪو به سبب ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو نظر اچي، جو اها

---

(۱) پوسٽس، پستن جو ذڪر ڪيو آهي. لکي ٿو ته اهو سنڌ جو ميوو آهي ۽ شڪارپور جي پرسان ملي ٿو.

ص (۱۰۱) پر پستا سنڌ جو مڪاني ميوو ڪڏهن به ڪونه هئا. اهي ججهي انداز ۾ ڪابل کان گهرايا ويندا هئا ۽ شڪارپور ۾ اڄ به اهي گهڻي انداز ۾ وڪامندي نظر ايندا، جو ته اهي ڪابل کان سڌو شڪارپور گهرايا ويندا آهن. اهوئي سبب آهي جو پوسٽس، پستن جو ذڪر شڪارپور سان لاڳو ڪيو آهي.

(۲) پاٽنجر، ص ۲۱

ڳالهه تسليم ڪجي ته مغلن ۽ ڪلهوڙن واري سنڌ، زراعت جي نقطهءِ نگاهه کان هاڻوڪيءَ سنڌ کان مختلف هئي" (١)

ڪلهوڙن ۽ مغلن جي وقت جي زرعي پيداوار ۽ زرعي زندگيءَ بابت ڪو به معتبر بيان ڪونه ٿو ملي. "آئين اڪبري"، جنهن ۾ اتر هندستان جي باري ۾ ڪافي تفصيل ڏنل آهن، ان ۾ به سنڌ بابت گهڻو ڪجهه ڪينهي — سواءِ انهيءَ جي، جو ڏکڻ سنڌ بابت چيل آهي ته ڏکڻ سنڌ ۾ ڇالي جانور تمام سٺي قسم جا ۽ گهڻي انداز ۾ پيدا ٿيندا هئا. ان وقت ملڪ جي ٻين ڀاڱن وانگر سنڌ ۾ ميوا، ڪيترن ئي قسمن جا هئا — ۽ خاص طور "انب تمام سٺا" پيدا ٿيندا هئا. (٢) انهيءَ کان اڳ جي تحريرن ۾ (٣) به ڪٿي سنڌ ۾ اناج جي جنسن ۽ ميون بابت ذڪر آيل آهن. ابوالفضل کان هڪ سو ورهيه پوءِ لکندي هئملٽن ٻڌائي ٿو ته "سنڌ، ڪڻڪ، چانورن ۽ ٻاجهرن، ۽ گهوڙن ۽ چوپائي مال جي گاهن ۾ گهڻي آسودي ۽ خوشحال هئي." مغلن ۽ ڪلهوڙن جي وقتن ۾ سنڌ جي اها حالت هئي.

زرعي اوزار: کيتيءَ جي اوزارن جي تاريخ به خود کيتيءَ جي تاريخ جهڙي آهي. هاڻوڪي دور تائين انهن ۾ ڪا خاص تبديلي نه آئي آهي. اڪبر جي دور حڪومت بابت لکندي، مورلينڊ چوي ٿو "جڏهن اسين اڪبر جي وقت ۾ ڪم ايندڙ زرعي اوزارن بابت اڀياس ڪريون ٿا ته معلوم ٿئي ٿو ته انهن ۾ فقط ڪي اهڙيون لکيون تبديليون آيون هونديون، ڇو ته اڄ به هاريءَ جا اوزار فقط ابتدائي آهن، جيڪي هن جي ڪم لاءِ ضروري آهن — ۽ اهو تسليم ڪرڻ ناممڪن ٿيندو ته ڪو ڪنهن وقت

(١) پوسٽنس، ص ص ١٠١-٢

(٢) دل هوسٽ، ص. ١٤، پانجر، ص- ٢١، پوسٽنس، ص ص ١٠١-٢

(٣) مورلينڊ، انڊيا ايٽ دي ڊيٿ آف اڪبر، ص ص ١٠٢-٣

هن وٽ انهن کان گهٽ به هوندا؛ ۽ انهيءَ وسهڻ لاءِ به ڪو
سبب ڪونه ٿو نظر اچي ته ڪي بهتر قسم جا اوزار انهيءَ
دوران ۾ ڪم ٿي ويا هوندا. هر، پاهوڙا، هرلا ۽ ٻيا ننڍا ننڍا
اوزار ڏسڻ سان ثابت ٿئي ٿو ته اهي اوزار پراڻي وقتن کان ڪم
ايندا رهيا آهن، ۽ ملڪ جي مختلف حصن ۾ انهن جو استعمال
حالتن پٽاندر رفته رفته ٿيو هوندو. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونه ٿو
اٿي ته هاٿوڪا اوزار ٿي اڪبر جي زماني ۾ به استعمال ٿيندا
هئا؛ انهن جي قدامت تي ڪوبه اختلاف ٿي نٿو سگهي.“ (١)
سنڌ ۾ به بلڪل اهائي حالت هوندي. ١٨٤٣ع ۾ پوسٽنس سنڌ
۾ تمام ٿورا ۽ سي به پراڻي قسم جا اوزار ڏٺا هئا. انهن مان
هو ’هر‘ جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو ڍڳن جي جوڙي يا
ڪڍهن ڪڍهن اٺ جي وسيلي ڪاهيو ويندو هو. اهو هر تمام
هلڪو هو ـــ ۽ فقط ٿوري مٽيءَ کي کيڙي اٿلائي سگهندو
هو ـــ ۽ اڪثر فقط زمين جي سطح کي ئي کيڙي سگهندو.
گڏ ڪڍڻ لاءِ رنبو، ۽ هڪ ننڍي ڪن سان ’پاهوڙو‘ استعمال
ڪيو ويندو هو. (٢) اينڪن پنهنجي گزيٽئر ۾ انهيءَ کان سواءِ
’ليٽڻ‘، ’سنهرو يا سنوهر‘، ’ڪيڻ‘، ’وڏوڙ‘، ’ڏاندارن‘، ’ٻيانو‘،
’ماڙي‘، ’ڪهاڙي يا ڪهاڙو‘ ۽ ’ڏاٽو‘ به اوزارن ۾ ڄاڻائي ٿو.

اهي اوزار تمام پراڻي قسم جا هئا ـــ ۽ انهن سمورن
تي ڪل خرچ پنجن روپين کان مٿي نه هوندو هو. (٣)

ڳاهه: ڳاهه ڳاهڻ ۽ ان کي گڏ ڪرڻ جا طريقا به تمام پراڻا
هئا. پوسٽنس چوي ٿو ته: ”تهن کان ان جدا ڪرڻ لاءِ ڳاهه
جي پڙ ۾ ڍڳن ذريعي ڳاهيو ويندو آهي. اهو ڳاهه جو پڙ،

(١) سورلي، ص ١٢٠
(٢) آئين، ٢، ص ٣٣٨
(٣) ابن حوقل ۽ الادريس - الئٽ، ١، ص ص ٣٥-٨٠

هڪ صاف کيل ميدان تي مٽي ۽ گاهه جو ليپ ڏئي ٺاهيو وينڊو آهي. سنڌ جهڙي خشڪ آب هوا ۾، انهن جا ذخيرا هڪ حد گذ ڪري ڏڌن سان ڍڪي ڇڏيندا آهن ــ ۽ وڏيڪ سلامتيءَ لاءِ ان کي مٿان مٽيءَ جو ليپو ڏئي ڇڏيندا آهن."(١) جيڪي پوسٽنس هڪ سو سال اڳ لکيو آهي، اهو ساڳيو طريقو اڄ به رواج ۾ آهي.

مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي ڏينهن ۾ اهوئي زراعت جو سرشتو هو ــ ۽ جو اڄ ڏينهن تائين ساڳيو آهي. هاري اڄ تائين غريب ۽ جاهل آهي، اڄ به هو پنهنجي ٻنين تي، عارضي جهوپڙين ۾ رهي ٿو، جي ککن ۽ مٽيءَ جي گاري مان ٺاهيون وڃن ٿيون ــ جن ۾ ڪي به دريون دروازا ڪين آهن ــ ۽ جنهن ۾ پراڻي زماني جهڙو سامان سڙو پيل هوندو آهي ڳوٺن جو به ساڳيو حال آهي ــ منجهن اهي ئي ککائيون جهوپڙيون يا ننڍا ننڍا، ککن ڪاٺين جي ڇتين سان، ڪچين سرن جا ٺهيل گهر آهن. هر ڪنهن ڳوٺ ۾ هڪ ننڍي بزار آهي ــ ۽ ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ مسجد ٺهيل هوندي آهي. زرعي پيداوار ۽ طريقن ۾ به ڪا خاص تبديلي ڪانه آئي آهي. اڄ سڄي صوبي ۾ جتي ڪٿي نار ۽ ڏڪڻ جي جوڙي سان هر ڏسڻ ۾ ايندا. هاريءَ جو ٻيو سامان سڙو به قديم ماضيءَ جي ياد ڏياري ٿو؛ جتي ڪٿي اڻ تبديل ٿيندڙ مشرق نظر اچي ٿو.

٣.

زراعت جا لاڙا. ماڻهن جي زندگيءَ تي سياسي ۽ سماجي سرشتا ڪافي اثر ڇڏين ٿا ــ ۽ انهيءَ لاءِ ڪافي ثابتيون موجود آهن ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي حڪومتن ۾ سنڌ جي زراعت پوين ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور حڪومت کان وڌيڪ آسودي حالت ۾ هئي. ٻن سو ورهين کان اڳ جي حالتن جو تجربو ڪرڻ، جديد علم موجب محال آهي ــ ان هوندي به، تحقيقي

(١) هئملٽن، ص ٧٥.

اپياس لاءِ مجموعي طرح موجوده رڪارڊن منجهان شاگرد انهن حالتن جي چڱي موچاري تصوير ڇٽي سگهي ٿو. مجموعي طرح زراعت تي آبپاشيءَ جو اثر معلوم ڪري سگهجي ٿو، ساڳيءَ طرح زمينن جي ڏلن جا جيڪي انگ اکر انهن دورن جا موجود آهن، انهن جو اڀياس ڪري سگهجي ٿو؛ ۽ انهن بابت مقامي ۽ ٻاهرين لکندڙن جون تڙيل پکڙيل تحريرون موجود آهن، انهن مان هو ڪي نتيجا ڪڍي سگهي ٿو. ٻيون ڪم وڏيڪ سولو آهي ـ انهيءَ ڪري اچو ته ان جو اڀياس ڪريون.

مجموعي نظريا. مورخن سنڌ جي زرعي آسودگيءَ جا ڳڻ، انهن قديم وقتن کان وٺي ويهي ڳايا آهن، جن جو ڪو رڪارڊ موجود آهي. ڪننگهم لکيو آهي ته "سنڌ زرخيز ترين علائقو آهي."(١) سڪندراعظم جو مورخ ٻه ٣٢٦ ق-م ۾ سنڌ جي قدرتي دولت ۽ فن جي ساراهه ڪرڻ کان رهي نه سگهيو.(٢) الميسعودي ڏهين صديءَ جي وچ ڌاري لکندي ٻڌائي ٿو ته "سڄو ملڪ چڱيءَ طرح آباديءَ هيٺ آيل آهي ـــ ۽ وڻن ۽ کيتن سان جنجهيو پيو آهي." ابن حوقل (١١٩٣ع) ٻه سنڌ جي ڪمند ۽ صوفن، ليمن، انبن ۽ ڇهارن جو ذڪر ڪيو آهي. هن وڌيڪ لکيو آهي ته ملڪ ۾ اناج جا انبار لڳا پيا هئا ـــ ۽ قيمتون ٻه تمام گهٽ هونديون هيون.(٣) تاريخ فيروزشاهيءَ جو مصنف، سراج شمس ٻڌائي ٿو ته فيروز شاهه تغلق جي ٻيءَ ڪاهه جي وقت سنڌ جا ماڻهو "زرعي ڪمن ۾ تمام گهڻو مشغول هئا."(٤)

سنڌ جي زرعي آسودگي ڏينهون ڏينهن وڌندي ويئي ـــ ۽ تاريخ طاهريءَ جو مصنف ته سمن جي وقت ۾ ملڪ جي دولت ۽

---

(١) مورلئنڊ، انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر، ص ص ١٠٥-٦.
(٢) پوسٽنس، ص ٨٦.
(٣) ايٽڪن گزيٽيئر، جلد الف، ص ٢٤٦.
(٤) پوسٽنس، ص ص ٨٧-٨.

شان بابت لکندي موج ۾ اچيو وڃي. هو لکي ٿو:

"جيڪي زمينون هن کان اڳ غير آباد پيون هونديون هيون، سي به هاڻي چڱيءَ طرح پوکيون وڃن هيون. اڻ پوکيل زمين جو ڪو ڏکر مشڪل ملندو. جڏهن هر هڪ ماڻهوءَ پنهنجي پورهئي ۽ قابليت سان ملڪ کي اهڙي آسودي حالت تي پهچايو، تڏهن جيڪي حصا اڳي ويران وبران پيا هوندا هئا، اتي هاڻي اهڙي رونق لڳي وئي هئي جڻ ته اتي ڪا نئين دنيا پيدا ٿي پئي هئي .... غريب بيحد خوش هئا .... ملڪ ۾ هر هنڌ امن ۽ سلامتي هئي." (١)

ساڳيءَ طرح ڊاربوسا چوي ٿو: "هن ملڪ ۾ ڪڻڪ، جون ۽ گوشت جا عظيم ذخيرا موجود آهن. هن ملڪ جي وچان هڪ درياءُ سمنڊ ڏانهن وهي ٿو ـ ۽ انهيءَ درياءُ جي پاسن تي ڪيترائي آسودا ۽ خوشحال شهر آهن. زمين ڀلي ۽ زرخيز آهي ـ منجهس کاڌ خوراڪ ججهي آهي." (٢)

"آئين اڪبري" به سنڌ جي پيداوار ۽ خوشحاليءَ جي تصديق ڪري ٿي:

"ميوا ڪيترن ئي قسمن جا آهن، جن مان انب نهايت سٺا آهن .... شالي چانور گهڻي انداز ۾ ۽ سٺي قسم جا پيدا ٿين ٿا.... ماڻهن جو خاص کاڌو چانور ۽ مڇي به آهي. کير منجهان بهترين قسمن جا ڏڌ ٺاهيا وڃن ٿا، جي چئن مهينن تائين هلن ٿا." (٣)

"تاريخ معصومي" لکي ٿي ته سنڌ ۾ وونئڻ وڻن جيڏا ڊگها

---

(١) اٿيت جي حوالي سان، سنڌ، ص ٦

(٢) دي وائيج آف نيئرڪس، ۽ پڻ ڊسو ڊاڪٽر جيمس برنس جو نئرينو، رابرسٽن جي انڊيا مان حوالو.

(٣) النٽ، ١، ص ص ٢٤، ١٤٥٥، ۽ پڻ صفحو ٣٤-٥ استخاري پڻ آئين ئي چوي ٿو، ايضا، ص

ٿيندا هئا. (١) سترهين صديءَ جي پورچوگيز سيلانين لکيو ته "ملڪ ۾ ڪاٺ ۽ خوراڪ ۽ گوشت تمام ججهو آهي. (٢)" جرزف سٽابنڪ، جنهن سنڌ جي رستي هندستان کان ايران جو سفر ڪيو، ان جو بيان به اهڙوئي آهي. هو چوي ٿو ته "ڪاڌي جون شيون تمام سستيون آهن ۽ هت ڏهه ڪڪڙيون ڏهن پينسن ۾ ملن ٿيون، ۽ هڪ سٺي رڍ جي قيمت هڪ شلنگ آهي." (٣)

سترهين صديءَ جي انگريز لکندڙن به سنڌ ۾ زرعي شين جي جججهائي ۽ سستائيءَ جا حوالا ڏنا آهن. هو لکن ٿا ته "هر ڪنهن قسم جون ڪاڌي جون شيون هت جام آهن — هندستان جي ٻئي هر حصي جي ڀيٽ ۾ گهڻو گهڻو سستيون آهن. مڇي ۽ ميوا جام آهن — ۽ شيون ايترو سستيون آهن جو اعتبار ۾ نه ڪين ٿو اچي: هڪ ڪڪڙ چئن پائن ۾ ۽ هڪ رڍ ربع ۾ ملي ٿي؛ چانور، مکڻ ۽ ٻيون ڪاڌي خوراڪ جون شيون جججهيون پيدا ٿين ٿيون — ۽ تمام سستيون ملن ٿيون." (٣)

پورچوگيز سيلاني، مارڊق (١٦٤١ع) به ٻڌائي ٿو ته ڪاڌي پيتي جون شيون جتي ڪٿي جام آهن — بکر جي آسپاس باغ بستانن جي موج لڳي پئي آهي. بزارون شين سان ڀريون پيون آهن.... سڄو ملڪ ڳوٺن سان آباد آهي. زمين زرخيز ۽ چڱيءَ طرح پوکيل آهي — فقط سيوهڻ جي پرسان هڪ ننڍو ٽڪرو اهڙو آهي جو ڍاڪن ۽ ڏاڙهيلن جو اڏو بنيل آهي." (٥)

منوڪي (١٦٥٩ع) به ساڳيءَ طرح لکي ٿو ته "ملڪ ۾ اناج تمام گهڻو پيدا ٿئي ٿو، ۽ مکڻ نهايت جججهو پيدا ڪيو وڃي ٿو، جنهن مان گهڻو حصو مسقط ڏانهن برآمد ڪيو وڃي ٿو."

---

(١) الئٽ، ٣، ص ٣٣
(٢) الئٽ، ١، ص ص ٢٧٢-٣
(٣) پارسا، ص ص ١٠٦-٧
(٤) آئين، ص ص ٣٣٧-٨
(٥) الئٽ، ١، ص ٢٣٧

بکر لاءِ لکي ٿو — ”زمين ڏاڍي پلي آهي — ۽ بهترين قسم جو اناج اپايو وڃي.“ (١)

ڪئپٽن هئملٽن (١٦٩٩ع) ملڪ لاءِ لکي ٿو ته ڪئڪ ۽ ڇانوَر، گهوڙا ۽ ٻيو چوپايو مال سنڌ ۾ تمام گهڻو هو — ۽ ماڻهن کي خبر ڪانه هئي ته ڏڪار ٿيندو ڇا آهي. هو چوي ٿو ته گوشت بهترين قسم جو هوندو هو — ۽ مکڻ ڪافي انداز ۾ ٻاهر موڪليو ويندو هو. (٢)

ملڪ ايترو ته آسودو هو جڏهن نادرشاهه ١٧٣٩ع ۾ پنجن لکن ماڻهن سان سنڌ تي حملو ڪيو، تڏهن پالنجر جي چوڻ مطابق ”ٺٽي جي حاڪم نورمحمد ڪلهوڙي انهيءَ سڄي لشڪر ۽ ٻين ماڻهن جي برابر سورهن ڏينهن تائين اميرن جهڙي شاندار مهماني ڪئي — پر ڪوٽ جو نالو نشان به ڪونه پيدا ٿيو.“ (٣)

اما هئي مغلن ۽ ڪلهوڙن جي وقت جي سنڌ! ڪلهوڙن جي پوين حاڪمن جي ڏينهن ۾، ٻاهرين حملن ۽ گهرو لڙاين جي ڪري ملڪ پوئتي پوڻ لڳو؛ ۽ مسٽر رابرٽ ارسڪن، جو ١٧٦٠ع ۾ سنڌ ۾ انگريزن جي ڪوٺيءَ جو مدارالمهام هو، سو سنڌ جي انهيءَ زوال جو ذڪر ڪندي، سنڌ جي انهيءَ ڪريل حالت تي سخت افسوس ظاهر ٿو ڪري، جا (٤) ١٧٥٧ع تائين چڱي ۽ امن پسند حڪومت هيٺ هئي، ۽ جا، اناج ۽ ٻين ضروريات زندگيءَ ۾ بيحد خوشحال هئي. ڪئليندر، جو پڻ سنڌ جي هڪ انگريزي ڪوٺيءَ جو مدارالمهام هو، سو ١٧٧٥ع ۾ لکندي چوي ٿو:

سنڌ جيتوڻيڪ هڪ ننڍو ملڪ آهي، پر قدرتي طرح زرخيز ملڪ آهي. هي ملڪ نهايت آسودو ۽ آباد ملڪ هو،

---

(١) پورچوگيز رڪارڊ، جلد ١، ڀاڱو ١، ص ص ١٧٤-٥

(٢) پرچار، ٣، ص ٨٩

(٣) O.C., ١٥٢٦

(٤) مانريق، ٢، ص ص ٢٣٢-٥

۾ جڏهن کان ـــ اٽڪل ٣٥ ورهيه اڳ ـــ هن گهراڻي جي حڪومت هيٺ آيو، تڏهن کان ملڪ جي حالت آهستي آهستي بهتر ٿيندي وئي......"(١)

ڪلهوڙن جي جانشين، ٽالپرن جي دور ۾ سنڌ جي زرعي زوال جي آڪاڻي ڏاڍي دردناڪ ۽ ڏکدائڪ آهي. ٽالپر، ڪلهوڙن جهڙا روشن دماغ ڪين هئا؛ ملڪ جو سڄو ڪاروبار ۽ پنهنجا فرض وساري ڇڏيائون، ۽ سڄو وقت شڪارن ۾ ضايع ڪندا رهيا. زرخيز زمين جون وڏيون ايراضيون شڪارگاهن ۾ تبديل ڪري بيڪار ڪري ڇڏيائون. سنڌ جي باري ۾، جن مصنفن ارڙهين صديءَ ۾ لکيو آهي، تن سمورن گهڻو ڪري انهن شڪارگاهن جو ذڪر ڪيو آهي، جن زراعت کي وڏو ڌڪ هنيو آهي ۽ خود شاهي خزاني کي ڪافي نقصان پهچايو. سنڌ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو سياسي ۽ واپاري نمائندو نٿن ڪرو (١٧٩٩ع) لکي ٿو:

"مير فتح عليءَ حيدرآباد جي ڀرسان زرخيز ترين زمين جي ايراضين مان هڪ وڏو حصو شڪار لاءِ خالي ڪرائي ڇڏيو آهي، جاڪان ته منجهس هرڻ جو هڪ قسم 'ڪوٽا پاڃ' رهي ٿو، جنهن کي شڪار ڪرڻ هن جي بهترين وندر آهي ـــ ۽ انهيءَ ڪري خود سنڌ جي خزاني کي اٽڪل ٻن ٽن لکن روپين جي ڏل جو نقصان پيو آهي."(٢)

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ طرفان ١٨٠٩ع ۾، سنڌ ۾ ايلچيءَ جو ٻيو نائب هينري ايلس به انهيءَ سلسلي ۾ لکي ٿو:

"اميرن پنهنجي شڪار جي اجائي گهڻي شوق جي ڪري درياءَ جي ٻنهي پاسن تي زرخيز زمين جون وڏيون ايراضيون شڪار ڪرڻ ۽ شڪار محفوظ رکڻ لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيون

(١) منوچي، ٢، ص ص ٢٧ـ٢٨.
(٢) هئملٽن، ص ٧٤٠.

آهن: نتيجو اهو ٿيو آهي، جو زرخيز ۽ چڱيءَ طرح پوکيل علائقا ب ويران ۽ سڃا ميدان ۽ بيڪار ٻيلا بڻجي پيا آهن.“(١)

پاٽنجر اسان کي ٻڌائي ٿو ته:

”سنڌ جي اميرن کي شڪار جو بيحد شوق، آهي. هنن کي پنهنجي ملڪ جي تباهه ٿيڻ جو ڪوبه احساس ڪونهي، ۽ انهيءَ ڪري هنن درياءَ جي ڪپن جي پرسان بهترين علائقا شڪار لاءِ محفوظ ڪري ڇڏيا آهن— ۽ اهي جڳهيون جيڪي گذريل ويهن سالن اندر زرعي حالت ۾ نهايت آسوديون هيون سي هاڻ بيڪار وڻن ۽ جهر جهوپر سان ڀريل گهاٽا جهنگ بڻجي پيا آهن.“(٢)

ڊاڪٽر برنس (١٨٢٨ع) سنڌ جي آمدنيءَ جي گهٽتائيءَ لاءِ انهيءَ ڳالهه کي جوابدار ٺهرايو ته خود اميرن پنهنجي مرضيءَ سان، زرخيز ترين علائقن کي ٻوڪن لائق بنائڻ بدران شڪار جي بيڪار ٻيلن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو.(٣)

ڊيل هوسٽ (١٨٣٦ع) به ساڳي ڳالهه ٿو لکي:

”ملڪ جو گهڻو حصو شڪارگاهن ۾ تبديل ٿي ويو. بدقسمتيءَ سان ملڪ جو زرخيز ترين ڀاڱو ٻيرن ۽ لٺيءَ جي ولن سان ڍڪيو پيو آهي—۽ باقي ڪو چوٿون حصو زمين جو پوک لائق وڃي رهيو آهي.“(٤)

وليم پاٽنجر (١٨٣٢ع) لکي ٿو:

”سڄي زمين جي ٽئين حصي کان به گهڻو ڀاڱو شهزادن جي شڪار لاءِ محفوظ پيل آهي.... حيدرآباد ۽ ٺٽي جي وچ ۾ ڏي اٽڪل ليهه اهڙا شڪارگاهه آهن، جيڪي درياءَ منجهان ٧٠ ميلن جي مفاصلي تائين نظر اچي سگهن ٿا. زمين جو الڪل

---

(١) پاٽنجر، ايچ، ٽريولس، ص ص ٣٥٢-٤.
(٢) ارسڪن، سورلي جي حوالي سان ص ٥٧.
(٣) ڪٽلينڊر، سورلي جي حوالي سان، ص ٥٣.
(٤) ڪرو، جي-ايس-ايچ-ايس، جلد ڇهون، ڀاڱو ٣ ص ص ٢٥٣-٥

ليون حصو قدرتي طرح غيرآباد پيل آهي، يا خود ظالم حاڪمن جي اڏنگي زرعي نيتيءَ ڪري غيرآباد ٿيو آهي.“(١)

١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي ڪاهه وقت پوسٽنس به اهڙئي حال ڏنو:

”سنڌ ۾ غيرآباد زمين، يا جهنگلن سان ڍڪيل زمين ۽ شڪارگاهن لاءِ مخصوص زمين جي پٽ ۾ آباديءَ هيٺ ايندڙ زمين تمام ٿوري آهي. اهڙي ملڪ ۾، جتي سنڌوندي جهڙي درياءَ جي ڪري زمين جي زرخيزيءَ ۽ آباديءَ جا عام وسيلا ڪامل هجن، اهڙين ڳالهه عام ماڻهن جي نظر کان ڪڏهن به ڪين گسندي.“(٢)

هاڻ اسين ڏسي چڪا آهيون ته اسان جو ملڪ مغلن ۽ ڪلهوڙن جي حڪومتن جي دورن ۾ زرعي طرح آسودگيءَ جي بلند منزلن تي پهتل هو، سو انهن جي جاءِ نشين ٽالپرن جي دور حڪومت ۾ پوئتي پوندو ويو. زمين جو وڏو حصو اميرن ۽ شهزادن جي شڪار جي وندر لاءِ شڪارگاهن ۾ تبديل ٿي ويو. اها آهي دک ڀري ڪهاڻي، جا ان وقت جا مورخ، ٻاهريان سيلاني ۽ واپاري اياچي سنڌ بابت ٻڌائين ٿا. سنڌ جي ان وقت جي حاڪمن جي آبپاشيءَ جي پاليسيءَ کي اڀياس ڪرڻ سان به اهي ساڳيا نتيجا ڪڍي ٿا سگهجن.

آبپاشي ۽ زراعت. انهيءَ کي هڪ ڪٿيو ڪري سمجهڻ گهرجي ته هندستان جهڙي زرعي ملڪ ۾ زرعي پيدائش ۽ آدمشماريءَ جي گهاٽاڻ، بنيادي طرح مينهن ۽ درياڻن جي پاڻيءَ تي مدار رکي ٿي. سنڌ ۾ ته مينهن اهڙو ڇڊو ٿو پوي جو ان کي بنهه خيال ۾ ئي نٿو آڻي سگهجي – ۽ انهيءَ ڪري کيتي ۽ آدمشماريءَ جو مکيه بنياد سنڌونديءَ مان نڪرندڙ واهن ذريعي آبپاشي آهي. جيڪڏهن انهيءَ واهن ذريعي آبپاشيءَ کي وڌائبو

(١) جي. ايس. ايچ. ايس. جلد چوٿون، ڀاڱو ٣ ص ص ٢٥٤-٥.
(٢) پاٽنجر، ٽربولس، ص ٣٦١.

ته ظاهر آهي ته نيون زمينون آباديءَ هيٺ آنديون وينديون، يا ته اهي زمينون، جي اڳي ايتري توجهه سان ڪين پوکبيون هيون، تن کي وري وري پوکيو ويندو. ڪن ڳالهين ۾ ته واهن ذريعي آبپاشي، مينهن کان به وڌيڪ سٺي آهي — ڇو ته سڄي موسم ۾ وڌيڪ پاڻيءَ جي هڪساري ۽ يقيني رسد پئي ملندي. هاريءَ کي يقين هوندو آهي ته اونهاري ۾ برفن ڳرڻ سان جلدئي هن جي ٻنين کي پنهنجي حصي جو پاڻي پهچندو" انهيءَ ڪري هو سٺن فصلن لاءِ اڳ ۾ تياريون مڪمل ڪري ڇڏيندو — ۽ وڌيڪ قيمتي فصل اپائيندو. جيڪڏهن زمين پلي ۽ زرخيز هوندي، ۽ پاڻيءَ جي پهچ به دائمي هوندي ته هو سال ۾ ٻه ٻه پاڻ ٽي ٽي فصل پڻ اپائيندو. ان جي برعڪس، جيڪڏهن آبپاشيءَ جون سهولتون ميسر نه هونديون ته پوکون گهٽ ٿينديون، پيداوار گهٽجي ويندي، ۽ آدمشماري به گهٽ ٿيندي. ان ڪري هن سڄي مسئلي جو ايماس سنڌ ۾ واهن ذريعي آبپاشيءَ جي سهوليتن ۽ اندازي جي روشنيءَ ۾ سولائيءَ سان ڪري سگهبو. ڪلهوڙن جي وقت جي آبپاشيءَ جي واڌاري بابت گهڻي ذڪر ڪري آيا آهيون —(۱) ۽ جيڪڏهن روايتن تي اعتبار ڪجي ته جيڪي به پراڻا واهه اڄ به موجود آهن، سي هنن حاڪمن جي ئي محنت ۽ طاقت جي ڪري وجود ۾ آيا. ڊاڪٽر سورلي چوي ٿو ته "انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ڪلهوڙا جيئن ته پاڻ به سنڌي هئا، ان ڪري هنن کي انهيءَ سرشتي کي ترقي وٺائڻ جي اهميت جو احساس هو. انهيءَ کان سواءِ، انهي حقيقت مڃڻ لاءِ به گهڻا سبب موجود آهن ته ڪلهوڙن جي ڏينهن جو آبپاشي سرشتو ٽالپرن جي سرشتي کان وڌيڪ سٺو هو. ٽالپرن جي ڪوتاهل واهن جو تعداد به ايترو گهٽو نه آهي، پر ته آبڪلانيءَ واهن ۽ واٽر ڪورسن جي ضروري سالياني کاٽي ۽ صفائيءَ تي پيسا خرچ ڪرڻ ۾ هو سخت ڪنجوس

(۱) برنس، نئريٽو، ص ص ۸۷-۹

هئا." (١) انهيءَ حقيقت مان نتيجو هي ڪڍي سگهبو، ته اوائلي ڪلهوڙن جي وقت ۾ زمين جي پيداوار ۽ آدمشماريءَ مان گهاٽائي، سندن جانشينن جي وقت ڪان گهٽي هئي. هن سلسلي ۾ پوسٽنس جو حوالو دلچسپيءَ ڪان خالي نه ٿيندو؛ هو لکي ٿو ته "هن ملڪ ۾، ظاهر آهي ته ملڪ جي پيدائشي طاقتن کي ڪنهن حد تائين وڏائڻ جو دارومدار پورهئي ۽ جفاڪشيءَ تي منحصر آهي، پر انهن وسيلن تي بنهه ڌيان نه ڏنو ويو آهي - اهڙا مثال ٿيا آهن، جو واهن جي سنڀال نه ٿيڻ جي ڪري زرخيز زمين جون وڏيون ايراضيون مڪمل طرح ويران ۽ سڃيون بڻجي ويون آهن." (٢)

نورمحمد ڪلهوڙو واهن ذريعي آبپاشيءَ جي سرشتي جو عظيم معمار هو. واهن جو هڪ چڱو تعداد هن جي نالي سان منسوب ڪيو وڃي ٿو - ۽ انهيءَ مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته هن جي دور حڪومت ۾ زرعي پيداواري قوت پنهنجي چوٽيءَ تي رهي هوندي هئي. هن جي راڄ جي آخري وقت ۾ ملڪ تي نادر شاهه (١٧٣٩ع) ڪاهه ڪئي، جنهن نه رڳو ملڪ ۾ جان ۽ مال جي تباهي آندي، پر پاڻ سان اٽڪل هڪ ڪروڙ روپين جو خزانو پڻ کڻي ويو. انهيءَ ڪان سواءِ ملڪ تي ساليانو ويهه لک روپيه ڍل به مڙهي ويو. اها ڍل، نادر شاهه جا جانشين فقط ملڪ تي ڪاهن جو پڙ ڏيئي، اگاڙي ٿي سگهيا. اها حالت اٽڪل هڪ صديءَ تائين (١٧٣٩-١٨٣٩) رهي. (٣) ڪڏهن ڪڏهن ڪاهيندڙن سڄ پچ ملڪ تي حملو ڪري ٿي ڏنو - ۽ لٽ مار مچائي ٿي ڏني، ۽ انهيءَ سموري آفت جو شڪار وري به ويچارا غريب ۽ ذڙيل هاري ٿي ٿا.

ميان نورمحمد جي پٽ ميان غلام شاهه ملڪ کي ڪيترين ئي خونخوار لڙائين ۾ اڙائي ڇڏيو - ۽ سندس جانشين ميان سرفراز

(١) دل هوسٽ، ميموئر، ص ١٢

(٢) پالنجر ڊبليو - ميموئر، ص ٢

(٣) پوسٽنس، ص ص ٨٨-٩٠

انهيءَ طرح سموري سنڌ مان بکر سرڪار سميت ڪل ڍل ٨٤،٦٦٧،٣٤٠ دام يا چاليهه دام في رپيه جي حساب سان ٢١،١٦،٧ لک روپيه وصول ٿيندي هئي.

زمين جي ڍل ڳهڻ ڪري جنس ۾ وصول ڪئي ويندي هئي. (١) مغلن جي وقت ۾ هاريءَ (٢) کان فصل جو ٽيون حصو ورتو ويندو هو، ۽ ڌاڳيون، شايد ڪلهوڙن جي پيروي ڪندي، زمين جي درجيواريءَ مطابق، حڪومت جو حصو ٽين پتي، ٻه ڀاڱي پنجين پتي يا فقط پنجين پتي مقرر ڪيو هو. (٣) برٽن بڌائي ٿو ته ڍلن جا اڳهه، فصلن جي ملهه، زمين جي درجيواري، پاڻيءَ جي سهوليت ۽ ٻين اهڙين ڳالهين کي خيال ۾ رکي ـــ پيدائش جي چوٿين پتي، ٽين پتي، پنج دوئي (ٻه ڀاڱي پنج) يا نصف نصف (اڌ و اڌ) مقرر ڪيا ويندا هئا. پر هو چوي ٿو ته مجموعي طرح زميندار سڄو خرچ ڀري فصل جو ٽيون حصو پاڻ کڻندا هئا. (٤) زمين جا ٽي درجا مقرر ڪيل هئا. پهريون، 'سيلابي' ـــ يا اهي زمين جنهن کي آبڪلاڻيءَ مان پاڻي پهچندو هو ـــ ۽ جنهن جي آبپاشيءَ لاءِ ڪا به هٿراد و مدد ڪان ڏني ويندي هئي؛ ٻيو، 'چرخي' ـــ يا اها زمين، جا دريا کان ڪجهه فاصلي تي هوندي هئي، ۽ جنهن لاءِ واهن يا نار جي ضرورت هوندي هئي؛ ۽ ٽيون، 'باراني' ـــ يا اها زمين، جنهنکي برسات جي پاڻيءَ تي ٻوڪيو ويندو هو. (٥) ڍل جو ڳهڻو حصو ڏسجي ٿو ته ڪل پيدائش جي ٽئين حصي جي حساب سان ورتو ويندو هو؛ ۽ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ١٨٤٧ع ۾ ـــ يعني انگريزن جي سنڌ تي فتح کان فقط چئن سالن کان پوءِ جي

(١) سورلي، ص ١٢٩

(٢) پوسٽنس، ص ٨٥

(٣) هيگ، انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص ١١٦

(٤) آئين ص ٣٩-١٤١

(٥) ايضا، ۽ ٻڻ سنڌ جو ڪمشنر، هيٺين حوالي موجب،

ڏکي ڪمشنر جي رپورٽ مان ٿئي ٿي. هو لکي ٿو ته ”زمين جي ڍل جو وڏو حصو جنس جي صورت ۾ وصول ڪيو ويندو هو - ۽ انهيءَ جو اگهه، پيدائش جي لئي پتي کان گهٽ مقرر نه آهي. البت آبپاشيءَ ۽ وصوليءَ جي خرچن جي خيال ۾ رکي ان اگهه ۾ ڪجهه اضافو ڪيو ويندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن مقامي آبپاشيءَ جي خرچن جي خيال ۾ اڌي گهٽ اگهه به مقرر ڪيا ويندا آهن. ڍل جي نقد پئسن جي صورت ۾ وصولي رائج آهي، پر تمام ٿوري حد تائين. انهن جا اگهه - زمينن جي زرخيزيءَ کي ڏسي وچولا مقرر ڪيا ويندا هئا.“(١) انهيءَ مان اهو اندازو لڳائڻ نامناسب نه ٿيندو ته مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي وقت ۾ ڍلن جا اگهه ۽ طريقا ساڳيا هئا.

اسان مٿي ڏنو ته مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي ڍل ٢١ لکن رپين کان ٿوري مٿي هئي. ڪلهوڙن جي وقت ۾ ڍلن جي سرشتي جو ڪوبه جدا رڪارڊ ڪونه ٿو ملي - پر اندازو اهو لڳايو ويو آهي ته سرڪار کي ڍلن مان ڪل ٨٠ لک رپيا ملندا هئا.(٢) پوسٽنس جي چوڻ مطابق ٽالپرن جي ڏينهن ۾ ڪل ڍلن ۾ گهٽي گهٽتائي اچي وئي. هو هيٺيان انگ اکر ڏيکاري ٿو:

اوڻهين صديءَ جي شروعات ۾	٤٠ لک روپيا
١٨٠٩ع ۾	٤٣ ” ”
١٨١٤ع ۾	٦١ ” ”
١٨٢٤ع ۾	٥٠ ” ”
١٨٤٣ع ۾	٣٥ ” ”
سراسري اٽڪل	٤٦ لک روپيا

(١) آئين، ٢، ٢٣٨.
(٢) پوسٽنس، ص ٢٢٨.

اهو اندازو لڳائڻ ضروري آهي ته ان دور ۾ سرڪاري ڍلن جي ڪل آمدنيءَ ۾ زمين جي ڍل جو ڪيترو حصو هو. هيوز(۱) جي چوڻ مطابق، سنڌ ۾ انگريزي راڄ شروع ٿيڻ وقت زمين جي ڍل، ڪل ڍلن جي آمدنيءَ جو ٻه ڀاڱي ٽيون حصو هوندي هئي. اهو اندازو لڳائڻ ته مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي حڪومتن ۾ به زمين جي ڍل، ڪل ڍلن جو ڪيترو حصو هوندي هئي، ايترو آسان نه آهي — پر گهٽ ڪري انهيءَ دور ۾ به اهائي ساڳي نسبت هوندي. انهيءَ حساب موجب، ڪلهوڙن جي دور ۾ - زمين جي ڍل ۸۰ لک روپين جو ٻه ڀاڱي ٽيون حصو يعني ۵۳۳ لک رپيا هوندي ۽ ٽالپرن جي وقت ۾ ۴۶ لک روپين جو ٻه ڀاڱي ٽيون حصو يعني ۳۰۷ لک روپيا هوندي.(۲) انهيءَ طرح مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي وقت زمين جي ڍل هيٺين موجب هوندي:

مغل	۲۱۷	لک رپيا
ڪلهوڙا	۵۳۳	"
ٽالپر	۳۰۷	"

پوءِ هيءَ زمين جي ڪل ايراضي ۽ پيداوار جي مقدار موجب، انهن انگن اکرن مان ڇا ٿو معلوم ٿئي؟ جيئن ته ڍل ڪل پيداوار جي ٽين ڪوڙيءَ جي حساب سان جنس جي صورت ۾ ورتي ويندي هئي، انهيءَ ڪري ضروري آهي ته ان وقت جي سراسري قيمتن ۽ رپئي جي قوت خريد بابت ڄاڻ حاصل ڪجي. ڊاڪٽر راڌا ڪمل مڪرجي قيمتن جون ڪي نسبتي انگ‌اکريون مرتب ڪيون، جن ۾ ۱۶۰۰ع کان وٺي رپئي جي قوت خريد ۾ ڦيرڦار گهيريون ڏيکاريون ويون آهن. جيتوڻيڪ اهي انگ اکر سڄي هندستان لاءِ ڏنا ويا آهن — پر انهيءَ ۾ سنڌ به شامل سمجهڻ گهرجي.

(۱) برٽن، ريسز اينڊ ٽرائيبس، ص‌ص ۳۱-۲.

(۲) ايضا، ص ۲۶۶، نوٽ ۱۵، پڻ پوسٽنس، ص ۲۳۷.

ان وقت ۾ سنڌ جا واپاري لاڳاپا، هندستان جي مکيه واپار جي مرڪزن سان نهايت گهاٽا هوندا هئا ـــ ۽ سنڌ جون قيمتون، هندستان جي ٻين هنڌن جي قيمتن کان گهڻو مختلف ڪين هيون.

”هن وقت ڪاڏي جي شين جون قيمتون جيڪي هتي (ٺٽي ۾) آهن، ۽ جيڪي هُت (سورت ۾) (١) آهن، تن ۾ ڪو خاص فرق نه آهي ـــ“ اهي آهن لفظ، جيڪي سورت جي انگريزي ڪوٺيءَ وارن ٺٽي جي انگريزي ڪوٺيءَ جي پريزيڊنٽ فريملن کي لکيا هئا. ٻئي هنڌ به هنن ائين لکيو آهي: ”ڪاڏي جي شين جون قيمتون هتي (سورت ۾) (٢) به گهڻو ڪري سنڌ جيتريون ئي آهن.“

ڊاڪٽر مڪرجي ١٦٠٠ع سال کان شروع ڪندي، ١٠٠ کي بنياد ٺهرائي، ٻڌائي ٿو ته ١٦١٠ع تائين رپئي جي قوت خريد ساڳي رهي، ۽ اسي سالن کان پوءِ ٥٠ سيڪڙو وڌي ويئي، ان کان پوءِ وري گهٽجڻ لڳي ـــ ۽ ١٨٠٧ع ۾ اصل سطح جي الڪل ٻه ڀاڱي ٽئين حصي تي وڃي بيٺي، ۽ ان بعد اڍائي سالن کان پوءِ وري به اهائي ساڳي حد قائم رهي ـــ ۽ ١٧٥٠ع تائين اهائي رهي. (٣)

اناج جي شين جي سراسري قيمت ٥ آنا في مڻ (٤) فرض

(١) سليڪشنس فرام پري ميوٽني رڪارڊس نمبر ١، ١٨٥٧ع، ص ٣

(٢) والٽر، هئملٽن، ايسٽ انڊيا گزيٽيئر، ۽ ٻن ڊسو اليز، جي-ايس. ايچ-ايس: جلد ٦، ص ٣،

(٣) هيوز، گزيٽيئر، ص ٤١

(٤) برطانوي دور حڪومت ۾ زمين جي ڍل جو قديم ترين رڪارڊ سال ١٨٥٣-٥٤ لاءِ آهي، جو ٢١٤٥٦ لک رپيا آهي. جيئن ته ٽالپرن زراعت سان ڪي وڌيڪ محصول لاڳو ڪيا هئا، انڪري ائين چئي ڪين سگهبو ته ٽالپرن جي ڏينهن ۾ زمين جي ڍل ٣٠.٤٧ لک رپيا هئي، جيئن مٿي تخمينو ڪيو ويو آهي، جيتوڻيڪ ائين ٿي سگهي ٿو ته هي وڌ ۾ وڌ حد هجي.

ڪندي، ڊاڪٽر مڪرجي چوي ٿو ته مغلن جي وقت ۾ زمين جي ڍل ٢١٤١٧ لک روپيا هئي — ۽ ثبن جي قيمت جي مثثين حساب سان جنس جي صورت ۾ اها ڍل، پئسن جي الڪل ٽيڻ يعني ٧٤٧٥ لک مڻ ٿيندي — ۽ جيئن ته ڍل زمين جي ڪل پيداوار جي ٽين ۾تي ورتي ويندي هئي — ان حساب سان ڪل پيداوار ٿلهي ليکي ٢٠٠ لک مڻ وڃي ٿيندي. اڄ ڪلهه جي انگن اکرن سان ايڪڙ جي سراسري ايڪڙ تي پيداوار ١٢ مڻ في ايڪڙ هوندي (١) — ۽ انهيءَ حساب سان مغلن جي وقت ۾ پوک هيٺ ايندڙ ساليانى اڀ اغبي الڪل ساڍا ١٦ لک ايڪڙ هوندي. ليکي ۾ پل چوڪ کي خيال ۾ رکندي، ڇڏ ڇوٽ ڪندي، اسين يقيني طرح فرض ڪري سگهون ٿا ته ان وقت پوک هيٺ ايندڙ زمين گهٽ ۾ گهٽ ١٥ لک ايڪڙ هوندي.

ڊاڪٽر مڪرجيءَ جي ڪٿ موجب، ڪاڏي جي مکيه ثبن جي سراسري قيمت الڪل ١٠ آنه في مڻ هئي. (٢) هن سان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪلهوڙن جي دور ۾ اناج جي حساب سان ربئي جي قوت خريد مغلن جي ڏينهن جي ربئي جي قوت خريد جو ٥٠ سيڪڙو هئي.

ڪلهوڙن جي دور ۾ زمين جي ڍل ٥٣٤٣ لک رپيا ڪٿي ويئي آهي، انڪري ڪل پيداوار جو ملهه زمين جيءَ ڍل جي ٽيڻ — يعني الڪل ١٦٠ لک روپيا ٿيندي، ۽ ڏهن آنى في مڻ جي حساب سان ڪل پيداوار الڪل ٢٥٦ لک مڻ ٿيندي. زمين جي سراسري پئداٿش — ١٢ مڻ في ايڪڙ فرض ڪندي، ان مان اهو معلوم ٿيندو ته ان وقت پوک هيٺ ايندڙ زمين ساليانى ٢١ لک ايڪڙ هوندي — ۽ ڪنهن به حالت ۾ ويهن لکن ايڪڙن کان ته گهٽ ڪين هوندي.

اسان لکي آيا آهيون ته ٽالپرن جي دور ۾ سراسري زمين جي

---

(١) ايف-آر-ايس، جلد ٨٣، ڀاڱو ٣، ص ص ٥٥-٦

(٢) اي-ايف-آه ١٦٣٤ -٣٥، ص ١٨١

ڍل اٽڪل ٣٠٤٧ لک ساليانو هئي. جنهن نه ان وقت به ڍل جنس جي صورت ۾ ورتي ويندي هئي ۽ لئي ڪوڙيءَ جي حساب سان زمين جي ڪل پيداوار جو ملهه اٽڪل ٩٢ لک رپيا ٿيندو. ٽالپرن جي وقت ۾ رپئي جي قوت خريد، مغلن(١) جي وقت جي قوت خريد جي ٣٥ سيڪڙي کان به گهٽ هئي — جڏهن اناج جي قيمت پنج آنا في من ڪٿي ويئي آهي. انهيءَ مان حساب لڳائبو ته ٽالپرن جي وقت ۾ اناج جي قيمت ١٥ آنا(٢) في من هوندي. ۽ ان موجب ساليانو زرعي پيداوار اٽڪل ١٠٠ لک من هوندي. وري به ١٢ من في ايڪڙ جو حساب لڳائيندي معلوم ٿيندو ته ٽالپرن جي وقت ۾ پوک هيٺ ايندڙ ساليانو ايراضي اٽڪل سوا ٨ لک ايڪڙ ٿيندي. جيڪڏهن اسين انهيءَ زمين ۾ انهن جاگيرن جون زمينون به جوڙ ڪنداسون، جيڪي ٽالپرن پنهنجي مٽن ۽ مائٽن ۽ لاڳاپيدارن کي بخشيون هيون — ۽ جن تان ڪابه ڍل وصول ڪانه ٿيندي هئي، ته پوک هيٺ ايندڙ ايراضي ڏهن لکن ايڪڙن کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه ٿيندي. اهو اندازو بلڪل مناسب آهي، ڇو ته انگريزي راڄ ۾ ١٨٧٥ع کان ١٨٨٥ع تائين ڏهن سالن جي عرصي ۾ جاگيرن هيٺ پوکجندڙ زمين جي سراسري ايراضي ڏيڍ لک ايڪڙن کان به مٿي هئي —(٣) ۽ ١٨٤٧ع ۾ يعني انگريزي راڄ شروع ٿيڻ کان فقط ڪي سال پوءِ هڪ انگريزي ڪمشنر اهو تخمينو ڪيو هو ته سنڌ ۾ سرڪاري زمينن جو اٽڪل ڏهون حصو جاگيرن ۾ منتقل ڪيو ويو هو. ان ڪري، ڪنهن به

---

(١) هن باڳي جي ضميمي الف موجب.
(٢) هن باڳي جي ضميمي- ب موجب.
(٣) سنڌ ۾ ١٩٢٦-٢٧ ڌاري مکيه فصلن جي ساليانو پيدائش ايڪڙ تي ساڍا يارهن من هئي پر اسان پنهنجي حساب ڪتاب ۾ سڄو عدد رکڻ لاءِ ڪٿي ١٢ من سمجهون.

صورت ۾ ٽالپرن جي وقت ۾ پوک هيٺ ايندڙ سراسري ايراضي ١٠ لکن ايڪڙن جي ويجهو هوندي. هن مان اها خبر پوي ٿي ته ڪلهوڙن جي وقت جي ڀيٽ ۾ ٽالپرن جي وقت ۾ ڪيڏي ڪتر ۽ گهٽتائي اچي وئي هئي.

انهيءَ سلسلي ۾ اهو دلچسپي کان خالي نه ٿيندو ته هتي انگريزي راڄ جي شروع ٿيڻ (١٨٤٣ع) کان پوءِ پوک هيٺ ايندڙ زمين ۽ زمين جي ڍل جا ڪجهه انگ اکر به ڏجن. ١٨٤٩ع ۾ لشڪر روينيو سيٽلمينٽ موجب، جڏهن ڍل نقديءَ جي صورت ۾ وٺڻ جو طريقو رائج ڪيو ويو، تڏهن سرڪار جو حصو هڪ نار جي پوکان ٠-٨-٢٤ رپيا في ايڪڙ اٽڪل ٠-٨-٢ هو(١) ٽالپرن، ڍل کان سواءِ ٻيا به ڪي محصول مڙهيا هئا ـــ انگريزن اهي بند ڪري ڇڏيا، باقي ٻيو سرشتو ساڳيو رکيائون(٢) جيڪڏهن اهو فرض ڪجي ته ٽالپرن جي وقت ۾ زمين جي مجموعي ڍل ٣ رپيا في ايڪڙ هوندي هئي ـــ ۽ اهو به معلوم ٿئون ته ڪل زمين جي ڍل سراسري ٣٠،٤٧ لک رپيا وصول ٿيندي هئي، ته ان مان به هڪدم معلوم ٿيندو ته جاگيرن کان سواءِ، جن مان ڪابه ڍل ڪانه اُڳاڙي هئي، ڪل زير زراعت زمين اٽڪل ڏهه لک ايڪڙ هوندي هئي. ڪنهن به حالت ۾ اسان جو اهو اندازو ته جاگيرن سميت زير زراعت زمين ڏهه لک کن ايڪڙ هئي، ڪو گهڻو ڪونه آهي، ڇو ته انهيءَ جي تصديق ان حقيقت مان ٿئي ٿي ته سنڌ کي انگريزي حڪومت ۾ ملائڻ کان اٽڪل ١٦ سال پوءِ- ١٨٥٩ع(٣) ۾ زير زراعت

---

(١) هن ڀاڱي جي ضميمي- س موجب.
(٢) هي ١٨٠٧-٥٠ واري عرصي ۾ عام اکين ڏٺن اشارو ڪري ٿو. انهيءَ عرصي لاءِ انگ اکر موجود آهن ۽ انڊيڪس جنرل کي ڊاڪٽر آر- ڪي- مکرجي ترتيب ڏني آهي.
(٣) هن ڀاڱي جي ضميمي- ڊ موجب.

زمين جاگيرن کان سواء سراسري طرح الڪل ١٣٤١٨ لک ايڪڙ هئي.

انهيءَ طرح اسان کي خبر پئي ٿي ته سنڌ جي زرعي پيداوار جي قوت مغلن جي وقت ۾ چڱي عروج تي هئي. اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾ اها اڃا به وڌيڪ بلنديءَ تي پهچندي وئي ـــ ۽ ان کان پوءِ ان جو زوال شروع ٿيو، ٽالپرن جي وقت ۾ وڃي ٽري ني پهتي. انگريزن جي راڄ ۾ زراعت جي ايراضي وڌندي ويئي ـــ ۽ ٢٩–١٨٢٨ع(١) ۾ ساڳي ڪلهوڙن واري بلندي يعني ويهن لکن ايڪڙن تائين وڃي پهتي. اهو وڌندڙ لاڙو اڃا به وڌي رهيو آهي ـــ ۽ ٣١–١٩٣٠ع(٢) ۾ زير زراعت ايراضي ٣٦٦٤ لکن ايڪڙن تائين پهتي ـــ ۽ ان سال کان پوءِ نئين سکر براج جي تيار ٿي وڃڻ جي ڪري انهيءَ ايراضيءَ ۾ اڃا به ٻين ڏهن لکن ايڪڙن جو اضافو ٿيو آهي.

---

(١) براج جي مڪمل ٿيڻ واري رپورٽ ٣٢–١٩٣٣ع موجب، جلد ١، ص D ان کان اڳئين عرصي لاءِ انگ اکر موجود ڪين آهن ۽ اهو ظاهر ڏسڻ ۾ ايندو ته اميرن کي وڏيون جاگيرون عطا ٿيل هيون ۽ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ اهي رد ڪيون ويون.

(٢) چوڻبڊ - ج ١٨٧٤ ص ٥.

باب ڇهون

آدمشماري، صنعت ۽ واپار جا مرڪز

هندستان جي ٻين پرڳڻن وانگر، سنڌ جا شهر به آدمشماري، صنعت ۽ واپار جا مکيه مرڪز هئا. واپار ۽ صنعت جي وڌڻ سان نوان نوان شهر ۽ قصبا پيدا ٿيا — ۽ پراڻا شهر وڌيڪ وڏا ٿيندا ويا. ٻهراڙين مان آدمشماري اچي شهرن ۾ گڏ ٿيڻ لڳي. جڏهين صنعت ۽ واپار پوئتي پوڻ لڳا، تڏهن آباد ۽ آسودا شهر به ڦٽڻ لڳا.

هيٺين ٻن دورن ۾ سنڌ جي شهرن ۽ قصبن جو اڀياس ڪرڻ دلچسپ ٿيندو:

(۱) مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾ — يعني سورهين صديءَ جي آخر کان ارڙهين صديءَ جي وچ تائين؛ (۲) پوين ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور ۾ — يعني ۱۸۴۳ع ۾ سنڌ جي انگريزي حڪومت ۾ گڏجي وڃڻ تائين هڪ سو سال جي عرصي ۾.

پاڱو پهريون

سنڌ جا شهر ۽ قصبا

(مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾)

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جا مکيه شهر هي هئا: ٺٽو، نصرپور ۽ سيوهڻ، لهري بندر، بکر ۽ روهڙي، سکر، ڪنڊيارو ۽ دربيلو، گمبٽ، بوبڪ ۽ سن. وقت جي معيارن پرکڻ سان انهن مان ڪي شهر تمام وڏا ۽ آباد شهر ليکيا ويندا، ۽ حقيقت ۾ اهي شهر صنعت ۽ واپار جا تمام مکيه مرڪز هئا. هر هڪ جو مختصر بيان ڏيڻ دلچسپيءَ کان خالي نه رهندو.

ٺٽو: ٺٽي جي بنياد پوڻ جي صحيح تاريخ جي باري ۾ پوري

پڪ آهي، (١) ان هوندي به، ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ٺٽو، چوڏهين صديءَ جي وچ کان ارڙهين صديءَ جي وچ واري عرصي تائين سنڌ جو اهم ترين شهر هو. ڊاڪٽر ٻالڪرشن جي چوڻ مطابق ٺٽو سترهين صديءَ ۾ پهريون پهريون ۽ گهٽي ۾ گهٽي اهميت رکندڙ شهر هو — ۽ سڄي اتر هندستان ۾ ڪو به اهڙو شهر نه هو، جنهن ۾ ٺٽي کان وڌيڪ واپار هلندو هجي (٢) ڊاڪٽر مکرجي، ڊي لئيٽ جي حوالي سان ان ڳالهه جي تصديق ٿو ڪري ۽ چوي ٿو ته هندستان جو سڀ کان وڏي ۾ وڏو واپاري مرڪز هو. (٣) مورلئنڊ جي چوڻ مطابق، جيڪڏهن ٻاهرين ملڪن جا سياح هندستان جي وڏن شهرن کي مغرب جي وڏن شهرن سان هڪ ئي درجي ۾ ليکين ٿا (٤) ته ان مقولي موجب ٺٽو شايد دنيا ۾ آدمشماري ۽ واپار جي نهايت وڏن مرڪزن مان هڪ هوندو.

ٺٽو سوٽي ڪپڙي جي مختلف قسمن جهڙوڪ پٽ، بافتي، ڇيٽن، ململ ۽ وائل جي ٺهڻ جو مکيه مرڪز هو. ريشم مان تيار ٿيل شين ۽ چمڙي جي ڪم جي غير معمولي ڪاريگريءَ لاءِ پڻ ٺٽو بيحد مشهور هو. ٺٽو سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ شين — ڪپڙي، چمڙي جي سامان، نير، شوري ۽ چانورن، ڪڻڪ، مکڻ ۽ لوڻ — جي مکيه مارڪيٽ هو، جنهن آئين اڪبريءَ وارو اسان کي ٻڌائي ٿو ته ٺٽو هڪ نهايت آباد بندر هو، جنهن ۾ ننڍيون ٺوڙي وڏيون ٻيڙيون اٽڪل چاليهه هزار هونديون هيون. (٥) هندستان جي ٻين مکيه مارڪيٽن — ملتان ۽ لاهور، آگري ۽

---

[١] ايٽڪن، جلد A، ص ٤٠٨. هي اکر لفٽ لئنڊس لاءِ هو، جو عام هيون [ص ٣٠٢]

[٢] هيوز گزيٽيئر، ص ١١

[٣] ٻريج سيٽلمينٽ رپورٽ، جلد ١، ص ص ٤-٥

[٤] موسمن ۽ فصلن بابت رپورٽ، [١٩٣٢-٣١ع]

[٥] هن سلسلي ۾ ڏسو "ٺٽي جي شروعات" تي ضميمو — الف

احمدآباد سان ان جا گهاٽا واپاري لاڳاپا هوندا هئا - ۽ سنڌس واپار الهندي ڪناري تي گوئا، ڪئمبي ديو ۽ سورت، ۽ ڏکڻ ۾ ملبار جي مکيه بندرن سان هلندو هو. ان جو واپار رڳو هندستان تائين محدود ڪين هو؛ پر ايران، افغانستان، وچ ايشيا ۽ اولهه يورپ سان به وڏي پيماني تي واپاري ناتا ستا هلندي هيس. (۱)

ان جي ايڏي ته عظمت هئي جو ”تاريخ طاهريءَ“ جو مصنف سمن جي دور جي ساراهه ۾ جنهن شاعري ڪرڻ تي لڳي —
”حقيقت ۾ ان جو بنياد ڪنهن اهڙي سڀاڳي گهڙيءَ تي پيو، جو هتي جي رهواسين تڪليف ۽ رنج کي ڪڏهن ڪين ڏٺو آهي. جيڪي وڻن آهي، ان تي ئي قناعت ڪريو، آرام ۽ عيش سان پنهنجا ڪم ڪارين ڪندا رهن ٿا — جهڙو آرام ۽ خوشي هنن کي آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن هنڌ ورلي ليندي. هفتي ۾ هڪ ڏينهن پورهيو ڪري، باقي ڏينهن آرام ڪرڻ ۽ دل جو سڪون لاهڻ...... فقط ان جي ماڻهن کي ميسر آهي.“(۲) سترهين صديءَ جو هڪ مقامي مورخ فريد بکري به ساڳي طرح چوي ٿو: ”ٺٽي کي ڌرتيءَ جي جنت سڏي سگهجي ٿو. هتي جي رهواسين ڪڏهن به ڏکي گهڙيءَ ۾ پير نه رکيو آهي. هنن جي دلين تي خوشي ۽ راحت جو راڄ آهي — ٺوري ۾ جيڪر ائين چئجي ته ٺٽو ’عراق ثاني‘ آهي“ (۳ ٺٽو اهڙو ته سکيو شهر هو، جو جڏهن پورچوگيز ڪمانڊر ’بئريٽو‘ ۱۵۵۵ع ۾ شهر تي ڪاهه ڪئي، تڏهن ويهن لکن سونين مهرن جون ملڪيتون رڳو باهه ۾ سڙي ناس ٿي ويون؛ ان جي دولت مان هنن کي اندازو ته

---

(۱) بالڪرشنا، ”ڪمرشل رليشنس بٽوين انڊيا اينڊ انگلينڊ“ ص ۱۱

(۲) مکرجي، آر - ڪي - ايڪن، ”هسٽري آف انڊيا“ جي - يو - پي - ايچ - ايس جلد ٻيون رهون، حصو پهريون، صفحو ۱۰۰، ان سان گڏ ڏسو ڊي لاٽ جو ”ايمپائر آف دي گريٽ مغل“ صفحو ۶۸

(۳) مورلينڊ ”انڊيا ايٽ دي ڊيٿ آف اڪبر“، صفحو ۲۳

مال غنيمت حاصل ٿيو، جو ايشيا ۾ شايد ئي ڪنهن کي مليو هجي. (١)

١٤-١٦١٣ع ۾، نڪولس وٿنگٽن کي، جيتوڻيڪ سنڌ ۾ ڏاڍو ٿورو سفر ڪرڻو پيو، تڏهن به سنڌ ۾ ٺٽي کي سارائيندي چوي ٿو — ”هندستان جو ڪوبه شهر ٺٽي کان واپار ۾ وڌيڪ نه آهي - ۽ سنڌ جو مکيه بندر ’لهري بندر‘ ٺٽي کان ٽن ڏينهن جي پنڌ تي آهي.“ (٢) والٽر پيٽن، جيڪو انهن ئي ڏينهن ۾ ڪئپٽن ڪرسٽافر نيوپورٽ سان سنڌس سفر ۾ ساٿي هو، ٺٽي لاءِ لکي ٿو ته ”ٺٽو هڪ عظيم شهر آهي — ۽ هندستان جي مشهور ترين مارڪيٽن مان هڪ آهي.“ وڌيڪ لکي ٿو ته ”رڳو پورچوگال سان واپار ڪرڻ ۾ گرزيٽس ۽ بنبانس ڏانهن پنهنجا جهاز موڪلڻ تان ڪين ڪل ساليانو هڪ لک روپيا محصول ملي ٿو — جو انگريزي سڪي ۾ ڏهن هزارن پائونڊن جي برابر آهي.“ (٣) سر ٿامس رو جو پادري ايڊورڊ ٽيري ١٦١٥ع ۾ لکي ٿو ته ”ٺٽو هڪ مکيه شهر آهي. سنڌو دريا ان ۾ ڪيترا ٻيٽ بڻايو ڇڏي، جيڪي بيحد وڻندڙ ۽ ميوي دار آهن.“ (٤) سترهين صدي (١٦٣٥-٦٢ع) جي انگريزي ڪوٺين جي منتظمين به ٺٽي جو ڪيترن هنڌ ذڪر ڪيو آهي. هو لکن ٿا ته ”ٺٽي ۾ ڪورين جا اٽڪل — ٣ هزار خاندان آبا آهن — انهن جو گهڻو حصو چونڪڙيءَ تي اچيل ڪپڙو [ڪيس] ٺاهي ٿو، جو ترڪي ۽ ايران ۾ گهڻو ٿو وڪامي. هتي جا واپاري انهن کي گهڻي تعداد ۾ ڪانگو (ايران جو ڪانگن بندر) ۽ بصري جي

(١) ”آئين“ جلد پهريون، ص ٣٣٨

(٢) بالڪرشنا، ص ١٢، ساڳي باب ستون ڏسو.

(٣) تاريخ طاهري الٿٽ ١، ص ص ٢٧٣-٤

(٤) فريد بخاري- (زخيره الخوانين) مسوده - ١٠٦٠ - ترجمو ص ص ١٦٦-٦٧

بندرن ڏانهن موڪليندا آهن."(١) مانريق (١٦٤١ع) پورچوگيز سياح، جنهن ٺٽي ۾ مهينو کن گذاريو، سو ٺٽي کي سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ٿو سڏي ۽ چوي ٿو ته ٺٽو هڪ وڏو صنعتي مرڪز، ۽ مکيه بندر هو، جنهن ۾ هميشه جهازن جون قطارون بيٺيون هيون. اهي جهاز هر ڪنهن قسم جو سامان ايشيا ۽ پورچوگال جي مختلف حصن ڏانهن کڻي ويندا هئا.(٢) منوڪي (١٦٦٩ع) لکي ٿو ته، "ٺٽي ۾ عاليشان سفيد ڪپڙو، ٿالهو ڪپڙو ۽ ٻين قسمن جو ڇٽيل ڪپڙو گهڻي انداز ۾ تيار ٿئي ٿو، منجهس چمڙو به ڪافي ٿئي ٿو؛ جو عربستان ۽ ايران ڏانهن برآمد ڪيو وڃي ٿو."(٣) ٿيونات (١٦٦٦ع)، جو سنڌ ۾ آيو نه ڪونه، پر جنهن کي اعتبارجوڳو ۽ صحيح تبصره نگار تسليم ڪيو ويو آهي؛ لکي ٿو ته هن صوبي جو مکيه شهر ٺٽو آهي- ۽ سڀ کان هيٺ ڏکڻ ۾ ديول جو شهر آهي.... هن ملڪ ۾ واپار تمام گهڻو هلي ٿو ــــ ۽ خاص ڪري ٺٽو انهيءَ واپار جو مرڪز آهي، جتي سموري هندستان جا واپاري اتي جي رهواسي صنعتڪارن ڪاريگرن جون نهايت عجيب و غريب شيون اچي خريد ڪندا آهن ــــ اهي ڪاريگر سڀني هنرن ۾ عجب جهڙي قابليت ۽ ماهريت جا مالڪ آهن.... سنڌو درياءَ ٺٽي جي اوسي پاسي ڪيترا ٻيٽ ٺاهيو ڇڏي، اهي ٻيٽ ڏاڍا ميويدار ۽ وڻندڙ آهن ــ انهن جي ڪري ٺٽو هندستان جي عظيم ترين شهرن مان هڪ بڻجي پيو آهي."(٤) ٿورنيٽر، جو به ٿيونات واري ساڳئي

---

(١) ڊينورس- دي پورچوگيزان انڊيا (١٨٩٤ع)، جلد اول ص ٥٠٨.
(٢) ڊسو نڪولاس وٿنگٽن جو ٽريڪٽيٽ (نڪولاس وٿنگٽن کي ڪمپني بيسٽ منگوليا ۾ ڇڏي ويو هو. پڻ ڏسو پرچاز جو "هز پلگرمس" جلد ٤ ص [V] پرچاز، هز پلگرمس، جلد ١٠، ص ص ٢٠١-٢٠٥.
(٣) فاسٽر- ارلي ٽريولس آف انڊيا، ص ٢٩١.
(٤) EFL, 1934-6 P. 130

سال هندستان ۾ هو، لکي ٿو ته ”ٺٽو، هندستان جي وڏي ۾ وڏن شهرن مان هڪ آهي -- ۽ 'سنڌي' کان، جو سنڌو درياءَ جي ڇوڙ وٽ ٻڌل آهي، ٿورو مٿي آهي.“(١) اليگزينڊر هئملٽن، جو سنڌ ۾ ١٦٩٩ع ۾ هڪ وڏي جهاز سان آيو هو، ٺٽي لاءِ لکي ٿو ته ”هي شهر ملڪ جي مارڪيٽ آهي - ۽ تمام وڏو ۽ آسودو شهر آهي. اٽڪل ٽي ميل ڊگهو ۽ ڏيڍ ميل ويڪرو آهي. ٺٽي جو شهر مذهبيات، علم لغت ۽ علم سياسيات جي ڪري مشهور آهي -- منجهس چار سو کان به مٿي ڪاليج آهن، جن ۾ نوجوانن کي انهن علمن جي تعليم ۽ تربيت ڏني ويڃي ٿي.“(٢)

اسان اهو به لکي آيا آهيون ته جڏهن نادر شاهه ١٧٣٩ع ۾ ”پنجن لکن کان به وڌيڪ“ ايراني لشڪر سان ٺٽي ۾ داخل ٿيو تڏهن ميان نورمحمد ڪلهوڙي، ٺٽي جي حاڪم، نادرشاهه جي آڌ مڃي -- ۽ سندس سموري لشڪر ۽ اٽالي جي سورهن ڏينهن تائين شاهي مهماني ڪئي، پر تنهن هوندي به اٺاٺ جو ڪو آثار ڪونه پيدا ٿيو.“(٣) هي هو ٺٽو - ايشيا جي عظيم ترين شهرن مان هڪڙو شهر، جنهن جي تصوير اسان کي تاريخ نويسن سپاهين ۽ سياحن جي تحريرن مان ملي ٿي، -- جو هڪ اهڙو شهر هو، جنهن جي آدمشماري تمام گهڻي هئي، جنهن ۾ دولت جي فراواني هئي، زرخيز زمينون هيون، ۽ جو ملڪان ملڪ هلندڙ واپار، عاليشان صنعتن ۽ فن جو مرڪز هو، -- ۽ جنهن ۾ بيشمار درسگاهون ۽ عالم فاضل شخص هئا. ٺٽو، ڏکڻ سنڌ جي ڪيترن گهرانن - سمن ۽ سومرن، ترخانن ۽ ڪلهوڙن -- جي حڪومت جو گاديءَ جو هنڌ هو ۽ اهو ٺٽي جو شهر ڄڻ ته سنڌ جي شهزاديءَ مثل هو، جنهن کي هٿ ڪرڻ ۽ ريجهائڻ

(١) سورلي ص ٧٥.
(٢) اسٽوريا دي موگور، ٢ ص ٤٢٧، ٿيونات ص ص ١٧٥-١٧٦.
(٣) رنورٽي جي حوالي سان، مهراڻ آف سنڌ، ص ٣٢٢.

لاءِ تعلقن ۽ منگولن، پورچوگيزن، ڊچن، ايرانين ۽ پٺاڻن پڻ ڪوشش ڪئي. پر سترهين صديءَ جي ٽين چوٿائيءَ ٺٽي جو ستارو بدلجڻ لڳو ــ ۽ ٺٽو عرش تان اچي فرش تي پيو. سندس زوال شروع ٿي چڪو هو، انهيءَ زوال کي مڪمل ٿيڻ ۾ ڏيڍ سو ورهيه لڳي ويا. ١٦٦٧ع ۾ ٺٽي ۾ ٿيورنيٽر اندازو لڳايو هو ته درياءَ جي پيٽ ۾ رءُ ڄمي وڃڻ ڪري ٺٽي جو دريائي واپار ٻوڙو پوندو پئي ويو: ”ٺٽي جو واپار، جو اڳي تمام گهڻو هوندو هو، سو هاڻي پوئتي پوڻ لڳو آهي، ڇاڪاڻ ته درياءَ جو پيٽ خطرناڪ ٿيندو وڃي، ۽ ڏينهون ڏينهن ڏانگهو ٿيندو وڃي، ۽ وچ ۾ واريءَ جي دڙن درياءَ کي بلڪل سڪائي ڇڏيو آهي.“(١)

هئملٽن ١٦٩٩ع ۾ جيتوڻيڪ ٺٽي جي شان شوڪت کان گهڻو متاثر ٿيو هو تڏهن به شهر جي ڊنل پناهه ۽ ويران مينارن جو ذڪر ڪيو اٿس. ١٧٢٩ع ۾ نادرشاهه جڏهن شهر تي حملو ڪيو، تڏهن ٺٽي ۽ پسگردائي وارن حصن کي انهيءَ حملي جي ڪري گهڻو نقصان پهتو. پر ان هوندي به انگريزن جڏهن سنڌ ۾ ڪوٺي قائم ڪئي (١٧٥٨-٧٤ع)، ۽ خود ٺٽي جي مال لاءِ انگريزن جي طلب ڪافي گهٽجي ويئي، ان وقت به ٺٽو هڪ مکيه شهر هو، جو ته منجهس اڃا به ملتان جي ٽيهن ناميارن تاجرن ۽ ڪجهه سورت جي واپاري خاندانن جو قيام هو.(٢)

جڏهن انگريزي ڪوٺي بند ٿي وئي، تڏهن کان اٽڪل ٢٥ سالن لاءِ تاريخي رڪارڊ ۾ هڪ وڏو خال آهي. پر ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته ٺٽي جو زوال جاري رهيو ــ ۽ انهيءَ ڪري واپار جا نوان مرڪز ــ جهرڪ ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور آسرڻ لڳا. جڏهن انگريز سياسي ايلچين اوڻيهين صديءَ جي

---

(١) هئملٽن ــ اي نيو اڪائونٽ آف دي ايسٽ انڊيز ص ص ١٢٧-٩٠.

(٢) پاٽنجر ٽريولس، ص ٣٠.

ڀڃرئين اڏ ۾ ٺٽي ۾ قدم رکيو، ته هن شهر جي حالت رحم جوڳي ڏٺائون: اڳيون سمورو شان ۽ شوڪت مٽيءَ ۾ ملي ويو هوس؛ ”سندس عظمت ناس ٿي وئي هئي-“(١) ۽ سڄو شهر ويران ۽ اداس حالت ڪي پهتل هو،(٢) جنهن جو نظارو ڏاڍو دکدائڪ هو“-؛ ”فقط ٿورين مٽيءَ مان اڏيل جهوپڙين جو هڪ ميڙ هو-(٣) ۽ جنهن جي آدمشماري ٻن هزارن کان به گهٽ هئي- سندس شان مڪمل طرح ختم ٿي ويو هو“(٤) سندس ”قديم بزرگيءَ جو اعزاز“ هميشه لاءِ کسجي چڪو هو.(٥) ان جي باوجود اوائلي اڻويهين صديءَ جا انگريز مصنف - جيڪي مقامي ماڻهن جي بيانن کي شڪي ۽ تنقيدي نظر سان ڏسندا هئا- ۽ جن ٺٽي ۾ فقط ڦٽل آثارن ۽ يادگارن کان سواءِ ڪجهه ڪين ڏٺو-اسان کي ٻڌائين ٿا ته ٺٽو ڪنهن وقت عظيم تختگاهه هو، سندس آدمشماري تمام گهٽي هئي- ۽ دنيا جي مختلف ملڪن سان سندس تمام گهڻو واپار هلندو هو. پاٽنجر [١٨١٦ع] لکي ٿو ته ”ٺٽي کي ڏسڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽو وڏو شهر هو- جيڪو ٿوري وقت اندر ايشيا جي شاهوڪار ترين شهرن ۾ ڳڻڻ شمار ٿيڻ لڳو- ۽ هندستان جي اپهڻ ۽ ايشيا جي حصن سان- جيڪي هندستان جي اتر-اولهه تي آهن- هلندڙ سموري واپار لاءِ وڏي ۾ وڏي مارڪيٽ هو.“(٦) ڪينيڊي [١٨٤٠ع] لکي ٿو ”ٺٽي کي پهرئين پهري ڏسڻ سان، ماڻهو سندس شان ۽ ٺٺ کان مرعوب ٿيو وڃي...... ٺٽو هڪ اهڙي شاندار شهري نظاري

---

(١) ٽلورنير، ١، ص ١.
(٢) ڪنليندر، سورلي جي حوالي سان ص ص ٥٢-٣.
(٣) پاٽنجر، ٽريولس، ص ٤٥.
(٤) ٿارنٽن، گزيٽيئر، جلد ٢، ص ٢٦٧.
(٥) ڪنڊي ص ٨١.
(٦) پوسٽنس، ص ٢٥٠.

جي تصوير آهي، جيڪا سون هندستان ۾ اچي ڏني آهي —
سندس واپار چين، آفريڪا ۽ عربستان سان هلندو هو - سنڌو
درياءَ ۾ ان وقت جيا وڏي ۾ وڏا واپاري جهاز هلندا هئا -
انهيءَ ڪري ٺٽو هندستان جي ٻين سڀني بندرن کان گوءِ کڻي
ويو هو. (١) برٽن (١٨٥١ع) به ساڳي ڳالهه ٿو ڪري: ٺٽو نگرٺٽو -
جو صحيح معنائن ۾ هڪ شهر آهي - ڪيترن ئي عاليشان نظارن
جو شهر آهي - ڏکڻ سنڌ جو هي تختگاهه پنهنجي ڪماليت تان
ڍهي زواليت تي اچي پهتو آهي. جتي اڳي آدمشماري ٻه سو
اسي هزار ماڻهن جي هوندي هئي، سا گهٽجي اچي پنجن هزارن
تي پهتي آهي. اڳي سندس گهيرو ٽيهن ميلن تائين هو، پر هاڻ
گهٽجي اچي ڏهن ميلن تي بيٺو آهي. سندس پنج هزار آڏائن
مان - جن ۾ سڄي وچ ايشيا جون مشهور معروف شالون ۽
ٻيو ريشمي سامان تيار ٿيندو هو - باقي ڪو ڍڙن کن وڃي
بچيا آهن، ۽ سندس چئن سون ڪاليجن مان هڪ به باقي نه
بچيو آهي. (٢)

نصرپور: سلطان فيروزشاهه تغلق، دهليءَ جي شهنشاهه جڏهن
سنڌ کي ١٣٦١-٦٢ع ۾ پوريءَ طرح فتح ڪري ورتو، تڏهن
سنڌ جي حڪومت جون واڳون پنهنجي هڪ نائب نصير خان
کي سونپي، پاڻ موٽي دهليءَ ويو. ڊي ائنول جي چوڻ موجب
نصرپور جو شهر انهيءَ نصيرخان، سنڌو درياءَ جي هڪ شاخ
سانگڙا جي ڪپ تي ٻڌايو. نصرپور لاءِ چيو وڃي ٿو ته هي
شهر هڪ سهڻو شهر هو، جنهن جي پسگردائيءَ ۾ عاليشان باغ،
وڻندڙ چمن ۽ تفريح جون ڪيتريون جايون هونديون هيون.
(٣) ترخانن انهن کي سڌارڻ ۽ سينگارڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏي،
۽ انهن جي دور ۾ ”سندس شان شوڪت ڪافي وڌيو“. (٤)

---

(١) ائبٽ، سنڌ ص ٦٧٠
(٢) پاٽنجر، ٽريولس، ص ٣٤٧
(٣) ڪنڊي، جلد اول، ص ص ٨٠، ٩٢
(٤) برٽن، اَن هيپي ويلي، جلد اول ص ص ١٠١-١٠٠

سترهين صديءَ ۾ هڪ وڏو ۽ آباد شهر بنجي ويو هو، ۽ ڪپڙي جي صنعت جو هڪ وڏو مرڪز هو- خاص ڪري هر ڪ، بافتا ۽ سوسين جا ڪپڙا سٺا تيار ٿيندا هئا. صوبي جي مکيه شهر ٺٽي سان برابري ڪندڙ شهر هو - ۽ انگريزن جڏهن پهرين ڪوٺي سنڌ ۾ کولي، تڏهن ان جي هڪ زبردست آفيس نصرپور ۾ به کوليائون، ۽ اتي هڪ دائمي ريزيڊنٽ پڻ مقرر ڪيائون. (١) انگريزي ڪوٺيءَ وارا انهيءَ باري ۾ لکن ٿا ته: "ٺٽي کي ويجهي ۾ ويجهو ٻيو شهر نصرپور آهي، جو ڪپڙي تيار ڪرڻ جو اهم ترين مرڪز آهي. رپورٽن موجب، منجهس ٣٠٠٠ ڪورين جا خاندان آباد ٿيل آهن. هي شهر ڪان جي وڏو نه آهي ته سندس برابر جيڏو بيشڪ آهي...." (٢) وچولي سنڌ ۾ نصرپور واپار ۽ صنعت جو وڏو مرڪز هو- ۽ درياءَ جي آمدرفت رستي ٺٽي سان ڳنڍيل هو. هتان پيڙين جي سستي طريقي سان مال ٺٽي پهچندو هو- جتان وري اهو دنيا جي وڏين مارڪيٽن ڏانهن ڪجي ويندو هو.

نصرپور جي زوال جي صحيح تاريخ جو پورو پتو نه آهي، پر ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته درياءَ جي وهڪري بدلائڻ ڪري هي شهر ڦٽي ويو- ۽ انگريزن جي اچڻ وقت، ڦٽي ڦٽي باقي وڃي هڪ ننڍي ڳوٺ جي شڪل ورتي هئائين.

سيوهڻ: سيوهڻ تمام قديم شهر آهي. سڪندر اعظم جي ٣٢٦ ق.م. سنڌ ۾ اچڻ ۽ فتح ڪرڻ کان اڳ به سيوهڻ جو شهر موجود هو. سنڌو درياءَ جي ساڄي ڪپ تي، کيرٿر جبل جي هڪ مٿاهين هنڌ تي، سنڌ جي هڪ زرخيز علائقي ۾ سيوهڻ جو شهر هڪ مشهور شهر هو ۽ وچ سنڌ جي لاءِ هڪ وڏي مارڪيٽ هو. ڪنهن وقت سنڌ جو تختگاه هو، ۽ هندو راجائن جي وقت

---

(١) منٽگمري، ميمائر آف دي انڊس، ص ٢٥. منٽگمري، هسٽري آف سنڌ، ص ٢٧.

E.F.T 1634.6 PP 132. (٢)

۾ هڪ آباد ۽ وسيل شهر هو ۽ پر تيرهين صديءَ ۾ سندس اهميت ختم ٿي ويئي. سنڌ جي هڪ مشهور درويش لال شهباز قلندر جي اتي رهڻ ڪري پيهر اهو مرتبو ملي ويس. انهيءَ درويش جي مقبري جي زيارت ڪرڻ لاءِ هندو توڙي مسلمان پري پري کان ڪهي ڪهي ايندا آهن. (١)

ابن بطوط جي سنڌ ۾ اچڻ وقت (١٣٢٤ع) سيوهڻ هڪ "وڏو شهر هو" — (٢) ۽ سمن، سومرن ۽ ارغونن جي وقت ۾ ترقي حاصل ڪندو ويو. مغلن جي دور ۾ انهن تي ڌيان ۾ اچي ته سيوهڻ ۾ سندن گورنر رهندو هو. (٣) ان وقت سيوهڻ هڪ مکيه شهر هو، ۽ نيرو، ڪپڙي ۽ آفيم تيار ڪرڻ جو وڏو مرڪز هو، جو لٽي جي واپارين معرفت ڏيساور ڏانهن برآمد ڪيو ويندو هو.

سيوهڻ، تاريخ ۾ ٻن مشهور ڀائرن ابوالفضل ۽ فيضيءَ جي جنم جو هنڌ هجڻ ڪري به مشهور آهي، جيڪي اڪبر جي دربار جا رتن هئا. ابوالفضل جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن هن پاڻ کي سنڌ جي سر زمين جو سپوت ڪري سڏڻ ۾ وڏو فخر ورتو.

سترهين صديءَ جي انگريزي ڪوٺيءَ وارن جا، سيوهڻ جي واپاري اهميت بابت بيان خاص دلچسپي رکن ٿا. هن شهر ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي هڪ زبردست آفيس هوندي هئي، جنهن تي هڪ دائمي آفيسر مقرر ڪيل هوندو هو ليکن ٿا ته "سيوهڻ درياءَ جي ڪپ تي پڌل هڪ شهر آهي. سڀ کان مکيه شيءِ جا ان شهر ۽ سندس پسگردائيءَ ۾ تيار ٿيئي ٿي سا آهي نير، جو ڌيان ۾ بيانا ۾ ٺهندڙ نير جهڙوئي آهي، پر ايترو سٺو نه آهي...... اٽڪل هڪ هزار ڪٽنب ڪورين جا رهن ٿا، جي بهترين قسم جو بافتو تيار ڪن ٿا... .... مکڻ ۽ تيل اتان، هٿ

(١) E.E.T 1631-6 pp 132

(٢) برنس، ٽريولس ٽ بخارا، ص ٢٥٤

(ٿئي ۾) ڳڻيءَ انداز ۾ وڪري لاءِ آندو ويندو هو. آفيم به ڳڻيءَ مقدار ۾ تيار ٿيندي هئي. انهن شين جو گهڻي ۾ گهڻو حصو ٺٽ (ٺٽي ۾) وڪامڻ لاءِ اچي ٿو.“ (١)

ڊاڪٽر ڪينيڊي چوي ٿو ته ”سيوهڻ جا قلعي آثار قديم زماني جا اهم ترين يادگار آهن. ميلن جي ايراضيءَ ۾ پکڙيل ڀيرا، ٽٽل مسجدون ۽ مقبرا هن شهر جي قديم عظمت جي ثابتي ڏين ٿا.“ چيو وڃي ٿو ته ڪلهوڙن هن شهر کي تباهه ڪيو هو. (٢) پرڏيهي ٿو ته سندس شان ۽ آسودگيءَ جا تڏهن به ڪجهه نشان باقي هئا. ٽالپرن جي دور ۾ سندس زوال تڪڙو ٿيڻ لڳو، ۽ سيوهڻ جي انهيءَ زوال ۾ درياءَ جي بدلجندڙ وهڪري جو به گهٽ اثر نه هو. (٣) جڏهن سنڌ انگريزن جي هٿن ۾ اچي وئي، تڏهن سيوهڻ فقط هڪ رواجي شهر هو، جنهن جي آدمشماري ٻه هزار مس هئي. (٤)

ٻکر، روهڙي ۽ سکر :- تي ٻڌايل شهرن وانگر هئا، اهي سنڌ ۾ درياءَ جي ڪنارن تي ٻڌل — تنهي شهرن جي بنياد پوڻ جي به صحيح تاريخ معلوم ڪرڻ ممڪن نه آهي. پر ايترو يقيني آهي ته ڏهين صديءَ ۾ جڏهن ’ابن دردازبا‘ پنهنجو ڪتاب ”رستن ۽ بادشاهتن جو ڪتاب“ تصنيف ڪيو، تڏهن روهڙي ۽ سکر جي وچ ۾ ٻکر جو شهر موجود هو. (٥) جڏهن ابن بطوطه سنڌ ۾ آيو، تڏهن ٻکر کي هڪ سهڻو شهر ڏٺائين، جنهن وچان سنڌو درياءَ جي هڪ ڪاري ٿي لنگهي. (٦) ٻکر ڪيتري وقت تائين

---

(١) منٽگمري، ميمونر ان دي انڊس، ص ١٨.

(٢) E.F.I. 1634-6pp 128

(٣) ڪينيڊي، انڊس، ١، ص ١٧١، ۽ ان ڏسو ٿارنٽن، گزيٽيئر ٢، ص ١٧٣.

برنس، بخارا، ص ٢٥١.

ٿارنٽن، ٢، ص ١٧٤.

ابن خلدون، الثت ١، ص ١٥.

اتر سنڌ جو تختگاهه ۽ وڏي مارڪيٽ هو، ۽ اتر هندستان ۽ وچ ايشيا سان جن رستن ذريعي واپار هلندو هو، انهن کي ڪنٽرول ڪندڙ شهر هو. سکر ۽ روهڙي سندس ثانوي ننڍڙا شهر هئا — ۽ انهن شهرن کي گهٽي ڀاڱي ٻکر جي آسودي ۽ آباد حالت جي ڪري اهميت ملي. (١)

سترهين صديءَ جي شروعات ۾ ٻکر، روهڙي ۽ سکر، درياءَ جي ڪناري تي هجڻ ڪري، ۽ سياسي ۽ تجارتي اهميت جي ڪري ضرور مکيه شهر هوندا. جوزف سلبئنڪ (١٦٠٩ع) روهڙي، ٻکر ۽ سکر جي 'مکيه شهر' جو بيان ڪندي لکي ٿو: "روهڙي شهر ۾ ڪڙمي ۽ محنتي ماڻهو رهن ٿا — جيڪي سوٽي ڪپڙي، نمڪ ۽ ٻين شين جو واپار به ڪن ٿا. هلت چلت ۽ وهنوار ۾ ڏاڍا سڌا سنوان ۽ امن پسند ماڻهو آهن. ٻکر جي حاڪم اسان جي ڏاڍي سٺي آجيان ڪئي. تلوارون هٿ ڏاڍيون سستيون آهن... سکر ۾ گهڻو ڪري ڪورين ۽ رنگريزن جا ڪٽنب رهن ٿا، جي اتي جي آسپاس جي ماڻهن جو پوراٿو ڪن ٿا — چاڪاڻ ته انهن هنڌن تي بهترين قسم جو نير وڪامي ٿو." (٢) پورچوگيز سيلاني مارنڪ به ٻڌائي ٿو: اتر سنڌ جو مکيه شهر ٻکر، هڪ سهڻو شهر هو، جنهن جي چوڌاري چمن ۽ باغ باغيچا هئا — سندس بزار هر ڪنهن قسم جي مال سان ڀرپور هئي. حقيقت ۾ ٻکر، سکر ۽ روهڙيءَ واري ٽڪري کي سنڌ جو چمن ڪري ڪوٺيندا آهن.

اهي شهر اڄ تائين موجود آهن، پر ڪلهوڙن جي دور ۾ سندن اڳوڻي آسودگي ختم ٿي ويئي هئي. ٻکر جي بدران اتر سنڌ جي مکيه شهر ۽ واپاري مرڪز جي حيثيت شڪارپور کي حاصل ٿي. ۽ روهڙيءَ لاءِ جيمس پوسٽنس چوي ٿو ته "روهڙي اڳ ۾

---

(١) ابن بطوطه، ٽربولس، ص ٢٨٨
(٢) برنس بخارا، ص ٢٥٧

واپاري اهميت رکندڙ وڏو شهر هو، پر خيرپور جي اميرن جي هيچ ۽ ظلم جي ڪري ڦٽي ويو هو. (١) گهڻا ماڻهو شهر مان لڏي ويا — ۽ سنڌس شاهوڪار واپاري، ٽالپرن جي ظلمن جي ڪري شهر ڇڏيندا ويا ۽ گهٽبا ويا." (٢) سکر جو به ساڳيو حال ٿيو — ۽ جيئن ٽارنٽن ٻڌائي ٿو ته "جيتوڻيڪ ڪنهن وقت سکيو ۽ آباد شهر هو، هاڻي ڦٽي ويو آهي — ۽ باقي وڃي سنڌس ڦٽل منارن، مسجدن ۽ ٺلن جا نشان بچيا آهن." (٣)

لهري بندر:- لهري بندر تاريخ نويسن لاءِ هڪ خواب بڻجي چڪو آهي. ڪنهن وقت سنڌ جو مکيه بندر هو، پر اڄ سنڌس نشان به باقي ڪونهي؛ ۽ مختلف هنڌن تي ان کي لٽي ۽ سنڌي، يا عربن جي ڪاهه جي وقت جي مشهور بندر ديبل سان تعبير ڪيو ويو آهي.

هن ڪتاب ۾ لهري بندر يا ديبل جي صحيح جاءِ وقوع جي سوال جي اڀياس ڪرڻ جو ضرور ڪونهي. ايترو چوڻ ڪافي آهي ته سڀ مستند تاريخ نويس انهيءَ تي متفق آهن ته ڏکڻ سنڌ ۾ لٽي ڪان سواءِ ٻيو به هڪ بندر هو— (٤) ۽ پاڻنجي ٿو ته لهري بندر قديم ديبل ڪان به گوءِ کڻي ويو هو، جيتوڻيڪ ديبل جو به نالو ڪافي مشهور هو.

لهري بندر، چوڏهين صديءَ جي اوائل ۾ ابن بطوطه ڏٺو ته "هڪ وڏو بندر هو، جتي يمن ۽ فارس (عربستان ۽ ايران) ۽ ٻين هنڌن جا ماڻهو ايندا هئا" — ۽ منجهانئس "اٽڪل سٺ لک جو محصول" ڪٺو ٿيندو هو. (٥) سترهين صديءَ ۾، هندستان

---

(١) پرچاز، هز پلگرمس، جلد ٣، ص ص ٨٤-٥

(٢) مانريق ص، ٢٣٣

(٣) پوٽنس، ص ٣١

(٤) ٽارنٽن، ٢، ص، ١٥٩

(٥) ايضاً، ص ص ١٥٩-٢٥٣

ٻيا شهر:- ڪنڊيارو، ٺرڙ ۾ ڀيلو، ڳمبٽ، ٻوبڪ ۽ سن به صنعتي شهر هئا. اهي شهر يا ته درياءَ جي ڪناري تي هئا، يا درياءَ جي ويجهو ئي ڀرسان هئا. اهي شهر جيتوڻيڪ ننڍا هئا، ۽ هر هڪ جو جدا جدا بيان ضروري نه آهي، تڏهن به پرڳڻي جي معاشي زندگيءَ ۾ چڱو حصو ورتائون: ڪنڊياري، درٻيلي ۽ ڳمبٽ ۾ سٺو سوٽي ڪپڙو تيار ٿيندو هو، جنهن جا ڪي نمونا ته نصرپور کان به سٺا ٿيندا هئا. ٻوبڪ، سن ۽ سيوهڻ نير ٺهڻ جا مکيه مرڪز هئا. اهي شهر جيتوڻيڪ ننڍا هئا، تڏهن به يورپي واپارين کي انهن تي ڌيان ڏيڻو پيو ۽ هو اڪثر انهن شهرن ۾ خريداري يا وڪرو ڪرڻ لاءِ پنهنجن گماشتن کي پيا موڪليندا هئا. جيستائين، سنڌ صنعتون ترقيءَ تي هيون، تيستائين شهر به وسيل ۽ آباد هئا، پر ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري سڄيءَ سنڌ تي زوال اچي ڪڙڪيو ۽ انهيءَ ۾ هنن شهرن جو به اهوئي حال ٿيو. اڄ تائين اهي شهر موجود آهن، پر هاڻ فقط وڏيرڙا ڳوٺ آهن، جن مان اڳوڻي دولت ۽ اهميت موڪلائي ويئي آهي.

ڀاڱو ٻيو

سنڌ جا شهر ۽ قصبا

(پوين ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي ڏينهن ۾)

ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري آدمشماري ۽ واپار پراڻن شهرن مان نڪري نون شهرن ۾ گڏ ٿيڻ لڳا. شڪارپور، حيدرآباد، ڪراچي، خيرپور، لاڙڪاڻو، ميرپور ۽ ٻيا شهر جڏهن اسريا، تڏهن پراڻا شهر ڦٽندا ويا. انهن شهرن جو بنياد، اوسر ۽ واڌاري جي مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي وقت سان ڀيٽ ڪرڻ دلچسپ ٿيندي.

شڪارپور: شڪارپور جي بنياد پوڻ لاءِ ڪئي ڪيتريون ئي آکاڻيون هجن، پر ان لاءِ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته تاريخ جا سڀ مستند رڪارڊ اهو ٻڌائين ٿا ته شڪارپور جو بنياد ١٠٢٦ هجري مطابق ١٢١٧ع (١) ۾ اتر سنڌ جي ڪوري حڪمران داؤد پوٽن وڌو. سندس جاگرافيائي بيهڪ ٻولان لڪ جي ڏکڻ ۾ آهي، انڪري قلات ۽ افغانستان ڪان آمدرفت نهايت سولي هئي ۽ ٿوري ئي وقت ۾ خراسان ۽ وچ ايشيا سان خشڪيءَ رستي واپار جو وڏو مرڪز بڻجي پيو. (٢) هڪ زرخيز علائقي جي وچ ۾ هجڻ جي ڪري، اتر سنڌ ۾ هن عرصي جي پوئين دور ۾ وڏو واپاري مرڪز بڻجي پيو هو.

هندستان جي اتر ۽ اتر اولهه جي واپارين ڪي شڪارپور مان لنگهڻو پوندو هو، انهيءَ ڪري "سنڌو درياءَ کان پريرو بيٺل هي شهر هڪ اهم واپاري مرڪز بڻجي پيو." (٣) سنڌ

---

(١) شهر جي "لکي" دروازي ٻاهران، حاجي فقير دولا جي مسجد ۾ لڳل ڪتبي ۾ "غوڪ" لفظ ڏنل آهي. ابجد موجب "غوڪ" لفظ جي تشريح هن طرح آهي. ١٠٠٠-٦-٢٠-١٠٢٦ هه

(٢) برٽن- "سنڌ ريوزٽيڊ"، جلد ٢، ص ص ٢٤١-١٤٢

(٣) برنس، ڪامرس آف شڪارپور

جي ٻين شهرن وانگر هن شهر جي اهميت کو سنڌس صنعت ۽ مال تبار ٿيڻ جي ڪري ڪانه وڌي، پر هي شهر مشهور انهيءَ ڪري ٿيو جو شڪارپور جي ماڻهن جي بئنڪن جي ڏيتي ليتي سموري هندستان کان وٺي وچ ايشيا ۽ ڪئسپين سمنڊ تائين هلندي هئي. (١) جيئن سر اليگزينڊر برنس لکي ٿو، شهر جو واپار کو ايترو گهڻو نه هو— (٢) ۽ سنڌس اهميت رکو هندستان ۽ وچ ايشيا جي ملڪن سان واپاري ڏيتي ليتيءَ جي ڪري پيدا ٿي. شڪارپور ۾ ڪامياب ترين (بئنڪر) صراف پيدا ٿيا، ۽ منجهس ان وقت جون وڏيون بئنڪون يا ڏيتي ليتيءَ جا ادارا هئا، جن جا ڳماشتا سڀني مشهور شهرن، جهڙوڪ اولهه ۾ اسارا خان (رشيا جي ڪئسپين سمنڊ تي) اوڀر ۾ ڪلڪتي ۽ ڏکڻ ۾ حيدرآباد دکن ۾ هوندا هئا. (٣) وڏي واپار لاءِ اهي موڙيون مهيا ڪندا هئا، سندن هنڊيون هر هنڌ هلنديون هيون— ۽ اڄ تائين شڪارپور جا صراف هندستان جي مشهور بئنڪرن ۾ شمار ٿين ٿا.

جڏهن اوڻويهين صديءَ جي اوائل ۾ انگريزن شڪارپور کي ڏٺو، تڏهن شڪارپور کي قديم تصور نه ڪيو ويندو هو— جيتوڻيڪ سنڌس پسگردائيءَ ۾ ڪيترا اهڙا شهر هئا (جهڙوڪ الور، بکر، سکر، روهڙي ۽ لکي) جن کان هي شهر وڏيڪ

---

(١) ايضا، پڻ ڏسو پوسٽنس پرسنل آبزرويشن ص ٣٢

(٢) برنس، ايضا، فقرو ٥

(٣) ايضا، فقرو ڇهون. اهي جايون جتي شڪارپوري هندن جا ڳماشتا هوندا هئا، تن سان پوسٽنس هيٺين جو ذڪر ڪيو آهي: مسقط، بندر عباس، ڪرمن، يزد، مهشد، استرا خان، بخارا، سمرقند، ڪوڪن، يرقند، ڪونڊوز، خولوم، سبزور، قندار، غزني، ڪابل، پشاور، ديرواسماعيل خان، ڀکر، ليا، ملتان، بهاولپور، امرتسر، جيپور، بيڪانير، جيسلمير، پالي، مانڊوي، بمبئي، حيدرآباد (دکن)، حيدرآباد (سنڌ)، ڪراچي، قلات، مرزاپور ۽ ڪلڪتو.

سگهيو هو.(١) شڪارپور جي آسودگي ١٧١٥ع کان شروع ٿي ٿي، جڏهن قنڌار جي حاڪم تيمورشاهه هندن کي حفاظت جو يقين ڏياريو — ۽ انجام ڪيائين ته جيڪڏهن هو پنهنجي واپار ۾ رڌل رهندا ته هنن تي اڳيندي ڪنهن به قسم جو ظلم نه ٿيندو.(٢) پر شڪارپور جو شهر ٺٽي، نصرپور يا سيوهڻ جي بلندين کي ڪين پهتو ۽ جڏهن پوسٽنس پنهنجو ڪتاب ”آبزرويشنس“ ڇپايو (١٨٤٣)، تڏهن شهر کي ”گندي ۽ ڦٽل حالت ۾ ڏٺائين، جنهن جي آدمشماري ٢٢٠٠٠ کن هئي.(٣)“

حيدرآباد. جڏهن سڪندراعظم سنڌ مان لنگهندي وطن ڏي ٿي وريو، تڏهن ڇهو وڃي ٿو ته هو هڪ ننڍي قديم قلعي ’نيرون‘ ۾ ٿورو وقت ترسيو هو. انهيءَ قلعي واري هنڌ تي — جنهن قلعي ۾هرين پهرين مسلمانن جي آڻ مڃي هئي — ڪلهوڙي گهراڻي جي حڪمران غلامشاهه سن ١٧٦٨ع ۾ حيدرآباد جو شهر ٻڌايو. ان وقت تائين، ٺٽي جو سمورو شان ۽ اهميت ختم ٿي وئي هئي، ۽ ان جي جاءِ وري حيدرآباد ورتي. حيدرآباد کي سنڌ جو تختگاهه بڻايو ويو، ۽ ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپرن جي حڪومت جو صدر مقام به حيدرآباد ۾ رهيو پر تڏهن به حيدرآباد کي ٺٽي جهڙو اوج ڪنهن به وقت حاصل نه ٿي سگهيو.

هي شهر گنجي ٽڪر تي ٻڌل هو، آسپاس زرخيز زمينون هئس — هڪ پاسي ٽن ميلن جي پنڌ تي درياءُ هوس ته ٻئي پاسي ۾ مدامي وهندڙ ڦليلي هئس — انڪري جلدئي صوبي جو مکيه شهر بڻجي پيو. پر سندس اهميت ٺٽي، لهري بندر ۽ شڪارپور جي برعڪس فقط مقامي ٿي هئي. هتان مکيه صوبائي رستا ڦٽي ٿي نڪتا، ۽ انڪري صوبي جي مکيه واپاري مرڪزن سان

---

(١) ايضا، پڻ ڏسو برٽن، ”سنڌ ريوزٽيڊ“، جلد ٢، ص ٢٤٢.
(٢) برنس، ايضا، فقرو ٢.
(٣) پوسٽنس، ص ٣٢.

خشڪي رستن جي ذريعي ڳنڍيل هو. ان هوندي به شهر صنعتن کان خالي ڪين هو.

هتي شاندار ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙو تيار ٿيندو هو، پر خاص ڪري منجهس هٿيار پڻ هار سٺا ٺهندا هئا— ڍاليءَ واريون بندوقون ۽ تلوارون ۽ خنجر سٺا ٺهندا هئا، جي ڪنهن به طرح يورپ جي ٺهيل هٿيارن کان گهٽ ڪين هئا.(۱) شهر جي خاص اهميت رکڻ انهيءَ ڪري هئي، جو وقت جي حڪومت جو صدر مقام هو، ۽ آسپاس جي علائقن ۾ مال هتان روانو ٿيندو هو.

پر حيدرآباد ڏاڍو سوڙهو ۽ گندو شهر هو: پاٽنجر ۽ پوسٽنس جي لکڻ مطابق هي شهر ڪچي مٽيءَ سان ٺهيل جهوپڙين جو مجموعو هو— ماڻهو غريب ۽ برن حالن ۾ هئا(۲) شهر ۾ ميل ڪن ڊگهي بزار هئي، جا بيڙي طرح اڏيل هئي. پر منجهس وڪري لاءِ مال اسباب ڪافي رکيل هو. ڪرنيل ڪيٽينگ ان لاءِ هيئن ٿو لکي: ”ڪهڙي نه بيڙي جڳهه آهي هيءَ حيدرآباد؟ مون اهڙو بدبودار، بيڙو ۽ گندو هنڌ ڪو ورلي ڏٺو آهي. مون کي ماڻهن جي بيمار ٿيڻ ۽ شهر کي ڌڪارڻ تي ڪو تعجب نه ٿيندو آهي.“(۳) انگريزن جي فتح (۱۸۴۳ع) وقت، حيدرآباد جي آدمشماري ۴۲۰۰۰ ڪن هئي.

ڪراچي. پوسٽنس لکي ٿو: ”جيڪي شخص سنڌ جي جاگرافي، ۽ مقدونيا جي فاتح (سڪندراعظم) جي سفر سان دلچسپي رکن ٿا، انهن لاءِ ايترو خيال ڪرڻ ڪافي آهي ته لاڳڪ ماڻوڪي ڪراچي اهوئي ڪروڪولا آهي، جتان نيئرڪس مڪران ۽ ايران جي ڪناري ڏانهن پنهنجي بيڙي سان اسهيو هو. اهو شهر ڪڪرالا نالي علائقي ۾ آهي.“

---

(۱) پاٽنجر، ميموئر آن سنڌ، ص ۲۷، پوسٽنس ص ۲۸.
(۲) پاٽنجر، ايضا، ص ۲۷.
(۳) ٿارنٽن، گزيٽيئر، جلد ۱، ص ۲۶۱.

کن جو چوڻ آهي ته ڪراچي ڪلاچيءَ لفظ مان نڪتل آهي، جو جيئن وچي ٿو ته انهيءَ پسگردائيءَ ۾ مهاڻن جو هڪ ڳوٺڙو هو. انهن ۾ تي سگهجي ٿو ته اهو اورنگ آباد جو بندر هجي، جو اورنگزيب ١٦٥٠ع ڌاري ٻڌايو هو — ۽ جنهن جو ذڪر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪيترن خطن ۾ آيل هو ته ”اهو ملتان جي شهزادي جي هٽ هيٺ ڪڪرالا جو نئون بندر هو.“(١)

لهري بندر ان وقت سڄو واريءَ جي ڪري لٽجي سڪي ويو هو، ۽ اهو ضروري هو ته سنڌو درياءَ جي منهن تي پنجاب وڃڻ لاءِ ڪو وڏيڪ آمدرفت لائق بندر هجي.(٢) انهيءَ ڪي هندو (رام باغ) به سڏيندا هئا.(٣) ۽ اهو نالو اڃا تائين شهر جي هڪ حصي تي قائم آهي. چيو وڃي ٿو ته هي شهر ڪنهن وقت ڪافي وڏو هو، ۽ ٥٠٠٠ کن آدمشماري هيس — ۽ ’ڪرڪ‘ سڏبو هو، جنهن مان ’ڪراچي‘ نالو نڪتو آهي، پر ١٨٣٨ع ۾ سندس آدمشماري گهٽجي اچي ١٨٠٠٠ تي بيٺي، جنهن ۾ اڌ هندو هئا — ۽ باقي ”بلوچ، جوکيا، مهاڻا ۽ جت هئا.“(٤) ڪجهه ورهين ڪان پوءِ پوسٽنس لکي ٿو ته ”ڪراچيءَ جي آدمشماري فقط ٨٠٠٠ کن هئي.“(٥)

ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ وارو ملڪ خشڪ ۽ سڄو هو، جنهن اڄ به ڏسڻ ۾ ايندو. ڪيپٽن گ ڪي، ڪراچيءَ کي ڏسي سروالتراسڪاٽ جي زماني جي اسڪاٽلينڊ جا منظر پٽ اچي ياد پيا، سو مزاحيه انداز مان چوي ٿو ته ـ ڪراچيءَ ۾ ”ايترو به ڪجهه ڪين هو، جو ڪو رڳو مڪڙ کا نيرن ڪرڻ لاءِ ترسي

(١) ”سنڌ ان دي فارٽيز“ ص ص ٢٣-٢٤.
(٢) پوسٽنس، ص ٢٤.
(٣) ڪارليس، بامبي رڪارڊس، سليڪشن جلد ١، ص ١٩٥. ف. ن.
(٤) ڪارليس، ايضا ص ١٩٥.
(٥) ايضا ص ١٩٦.

پون. ڪراچي ڏاڍي نامراد جڳهه آهي—“ رابرٽ جي نظر مان هي ٽڪرو ڪراچيءَ لاءِ چوندي چوي ٿو:

”جيسين نظر پهچي ٿي، اوستائين ڪو وڻ ٽڻ به ڪونه هو، زمين جهنگلي ۽ ڏڪاريل گاهه سان ڍڪيل هئي؛ واٽ ويندڙ پکين کان سواءِ پکي پکڻ به ڪونه ٿي اڏاڻو، ماکيءَ جي مکين جي ڀون ڀون نه هئي، ڪنهن ڪبوتر به ڪو ڪو ڪانه ٿي ڪئي، عنبر جهڙي لسي ۽ عنبر جهڙي صاف ڪا نهر ڪانه ٿي وهي، نڪي ڪڏ ان جو آوازئي ڪنن ۾ ٿي آيو.“

شهر جي اهميت، جيئن اڄ به آهي، رڳو سندس سامونڊي بندر ۽ سنڌ جي تختگاهه هجڻ ڪري آهي. ڪنهن وقت ڪراچي، لسٻيلي جي جام جي قبضي ۾ هئي، پر جڏهن ٽالپر طاقت ۾ آيا، تڏهن جلدئي جام کان قبضو ڇڏائي، پنهنجي قبضي ۾ آندائون. هنن شهر کي ڪافي مضبوط ڪيو، ۽ سندس محصول ۽ واپار کي وڌائڻ لاءِ هرممڪن ڪوشش ڪيائون.(١)

ڪراچيءَ کي پنهنجي ڪابه صنعت ڪانه هئي، پر ان هوندي به ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ بمبئي، ملبار جي بندرن، بندر عباس ۽ زنجبار(٢) سان سندس ڪافي واپار هلندو هو. سندس ڪيترن هندو واپارين جا گماشتا ۽ آفيسون شڪارپور، بهاولپور ۽ ملتان، مانڊوي ۽ بمبئي، مسقط ۽ بحرين، هرات، ڪابل ۽ قنڌار ۾ هونديون هيون.(٣)

ٻيا شهر. سنڌ ۾ ان وقت ڪي ٻيا به ننڍا شهر هئا—جهڙوڪ خيرپور ۽ گمبٽ، لاڙڪاڻو ۽ ميرپور، رائيپور ۽ ڪنڙا پر اهي سمورا سواءِ خيرپور، لاڙڪاڻي ۽ ميرپور جي، ننڍا هئا. اهي

---

(١) پوسٽنس، ص ٢٤.
(٢) ڪارليس بامبي رڪارڊس ١٧ جلد ٢- ص ١٩٧.
(٣) پوسٽنس ص ٢٤.

فقط ٿورا ورڇيرڙا ڳوٺ هئا، ۽ انڪري هرهڪ جو جدا جدا بيان ڏيڻ جي ڪا ضرورت ڪانه ٿي ڏسجي.

خيرپور(١) جي آدمشماري ١٥٠٠٠ هئي ۽ سندس ماڻهو ڪپڙي اُڻڻ ۽ رڱڻ جو ڌنڌو ڪندا هئا. ڪپڙي جا ڪيترائي قسم تيار ٿيندا هئا. اتر سنڌ جي ميرن جي صدر مقام هجڻ جي ڪري ڪيس ڪافي اهميت ملي ويئي.

اليگزينڊر برنس جي چوڻ مطابق لاڙڪاڻي جي آدمشماري ١٢٠٠٠ هئي — پاڻ‌جي ٿو ته ڪهن وقت هي شهر ڪافي وڏو ۽ مکيه شهر هو.(٢) هي شهر صوبي جي زرخيز علائقي جي وچ تي ٻڌل آهي — ۽ سنڌ جي اناج جي هڪ مکيه مارڪيٽ هو. سٽ ۽ ريشم جو به ڪجهه سامان هٽ ٺهندو هو.

ميرپور(٣) جي آدمشماري ڏهه هزار کن هئي — ۽ سنڌ جي ننڍن ۽ ڪمزورترين ميرن جي رهائشگاه هو. پسگردائيءَ جون زمينون ڪافي ڀليون هئس، ۽ چڱيءَ طرح پوکيون ويندڙيون هيون. پر ڪڇ ۽ سنڌ جي وچ ۾ آمدرفت جي رستي تي هجڻ ڪري خاص اهميت حاصل ٿي هيس.

رانيپور ۽ کوڏا ڪپڙي تيار ٿيڻ جا ننڍا مرڪز هئا. گمبٽ انهن کان به گهٽ اهميت ٿي رکي.[٤]

حاصل مطلب. اهي هئا سنڌ جا نوان ۽ پراڻا شهر ۽ ڳوٺ — جي آدمشماري ۽ صنعت، واپار ۽ تجارت جا مرڪز هئا. پراڻا شهر، جي مغلن ۽ ڪلهوڙن جي اوائلي دور ۾ هئا، سي پوءِ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور جي نون شهرن جي مقابلي ۾ وڌيڪ سکيا ۽ وڏا، وڌيڪ آباد ۽ وسيل، ۽ واپار ۽ تجارت جا وڏيڪ

(١) ڪئپٽن هارٽ "ٽائون اينڊ پورٽ آف ڪراچي" بامبئي رڪارڊس جلد ١٧ ص ١٥.
(٢) منشي موهن لعل- "ٽريڊ آف خيرپور" ص ٣٦.
(٣) پوسٽنس ص ٢٩.
(٤) ٿارنٽن- گزيٽيئر ١١ ص ٤٢.

وڏا مرڪز هئا. اول الذڪر شهرن، ان دور ۾ صوبي لاءِ نه رڳو سنڌس پهنجي معاشي تاريخ ۾، بلڪ هندستان ۽ پوري مشرق ۾ هڪ خاص مقام حاصل ڪيو. ننڍي، ڏکڻ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ، جڏهن پنهنجي اوج تي هو، تڏهن هندستان جي اول درجي جي شهرن ۾ شمار ٿيندو هو. ان جي برعڪس حيدرآباد ايترو ڳنڍو ۽ سڄو شهر هو "جو هندستان جي ٽئين درجي جي شهرن جي مقابلي ۾ به هيچ هو." حقيقت ۾ انگريزن جي فتح تائين - پوري هڪ صديءَ ۾ سنڌ ۾ اهڙو هڪڙو شهر به نه هو، جو ننڍي سان پڪيڙ ۽ آدمشماريءَ ۾، نصرپور سان صنعت ۽ سونهن ۾، ۽ لهري بندر سان بحري ڪارناس ۾ مٽ ٿي سگهي. جن پراڻن شهرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن کي ڏکهي حياتي حاصل ٿي هئي، ۽ سندن پاڙون صنعت ۽ واپار جي لحاظ کان نهايت پختيون هيون - پر ڏاڍپڻ ۽ ٻوين ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ نوان شهر اچا ٻالاپڻ ۾ مس هئا. جيتوڻيڪ اڳين شهرن جي ڦٽي وڃڻ جا ڪي خاص سبب هئا، ان هوندي به، مجموعي طرح ڏسبو ته سڀني پراڻن شهرن جي هڪ ئي وقت زوال ۾ اچڻ جو سبب ملڪ جو مجموعي تنزل هو - ۽ جيڪي سبب قدير شهرن جي زوال لاءِ جوابدار هئا، سي نون شهرن جي اوسر ۽ ترقيءَ لاءِ ڪنهن به طرح فائديمند بلڪل نه هئا.

باب ستون

صنعت ۽ واپار جا لاڙا ۽ سندن تنظيم

پاڱو پهريون

تاريخي ڇنڊڇاڻ

سنڌ جي واپار ۽ تجارت جي ڪهاڻي تاريخ کان به پراڻي آهي، ۽ تاريخي دور کان به اڳ ۾ مغرب توڙي مشرق جي ملڪن سان سنڌس واپاري ناتا رهندا پئي آيا آهن. سنڌس جاگرافيائي يا طبعي بيهڪ، سنڌس قدرتي وسائل ۽ سنڌس ماڻهن جي محنتي طبيعت جي ڪري سنڌس انهيءَ واپاري ناتن کي هٿي پئي ڏني آهي. موهن جي دڙي جون کوجنائون، قديم ڪتاب، مؤرخن جا احوال ۽ جديد لکندڙن جا بيان — سڀ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا. جڏهن اسين تاريخي دور تي اچون ٿا ته پتو پوي ٿو ته عربستان ۽ ايران سان سنڌ جو وسيع واپار هلندو هو — ۽ سنڌ جو دوآبي بندر ديبل، مغربي ملڪن سان هندستان جي واپار جو مکيه مرڪز ۽ مارڪيٽ هوندو هو. (۱)

اسلام جي حملي جون پهريون نشانو سنڌ ملڪ بڻيو، ۽ ۷۱۲ع ۾ جڏهن عربن سنڌ کي پنهنجي حڪومت سان ملائي ڇڏيو، ان کان پوءِ به سنڌ جو واپار خشڪي توڙي بحري رستي جاري رهيو. (۲) ايلئٽ انهيءَ خيال جو آهي ته عربن جي حڪومت ۾ سنڌ جي باقي مسلمان ملڪن سان باقاعدي واپاري ناتا قائم رکندي آئي؛ ۽ سنڌ ۽ خراسان جي وچ ۾ ڪابل ۽ باميان جي رستي، ۽ سنڌ ۽ زابلستان ۽ سيجستان جي وچ ۾ غزنيءَ ۽ قنڌار (۳) جي رستي مال سان ڀريل قافلن جا قافلا پيا ايندا ويندا هئا. اهو رڳو ايلئٽ جو خيال ڪونهي، پر ڏهين صديءَ کان ٽيرهين

---

(۱) مئڪمردو، هسٽري آف سنڌ، ص ص ۲۹
(۲) ايلئٽ، ۱، ص ۳۲۷
(۳) ايضا

صديءَ جي دور جا خود مکيہ عرب مورخ ۽ جاگرافيءَ جا ماهر — المسعودي، الاستخاري، ابن حوقل ۽ الادريسي بہ ديبل جي واپاري اهميت جي نڪتي تي گهڻو زور ڏين ٿا — (١)

چون ٿا تہ ديبل هڪ وڏي واپاري مارڪيٽ، ۽ سنڌ ۽ ڀين پاڙيسري ملڪن جو مکيہ بندر هو — ۽ جتي عمان، چين ۽ هندستان کان وڏا وڏا جهاز پرجي ايندا هئا؛ سنڌس رهواسي "عام طرح آسودا ۽ شاهوڪار هئا — ۽ ڪيترن ئي قسمن جي شين جو واپار، ۽ ناڻو ادارو ڏيڻ جو ڌنڌو ڪندا هئا." ساڳيءَ طرح، اپر سنڌ جي مکيہ مارڪيٽ، منصوره جي تعريف ڪندي لکن ٿا تہ هي شهر وڏو، گهڻي آدمشماريءَ سان وسيل، شاهوڪار ۽ واپاري شهر هو — جتي واپار نهايت سٺو ۽ گهڻو هلندو هو، سنڌس بزارون ماڻهن سان سٿيون پيون هونديون هيون ۽ مال جا پنڊار پريا پيا هوندا هئا — ۽ هن شهر کي انهيءَ دور جي دنيا جي ٽن عظيم ترين شهرن — بغداد، المسيسار ۽ ميسوپوٽيميا جي صف ۾ شمار ڪيو ويندو هو؛

چوڏهين صديءَ جي ٻي چوٿائيءَ ۾، ابن بطوطہ لکي ٿو تہ لهري بندر، جو ان وقت ديبل کان بہ گوءِ کڻي ويو هو، "سمنڊ جي ڪناري تي هڪ سهڻو شهر هو؛" ڪيس هڪ "وڏو بندر هو جتي يمن، فارس (عربستان ۽ ايران) ۽ ٻين هنڌان ماڻهو واپار جي سانگي ايندا هئا" — ۽ "هن شهر مان ساليانو محصول الڪل سٺ لک روپيہ اُگهڙندو هو." (٢) هن مان وڌيڪ اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جي درٻار ۾ ٻاهرين ماڻهن جو ڏاڍو آدرڀاءُ ۽ همت افزائي ٿيندي هئي — ۽ جيڪي سوڪڙيون پاڪڙيون هو بادشاهہ کي ڏيندا هئا تہ "بادشاهہ انهن کي انهن سوکڙين جي ملهہ کان ڪئين ڀيرا وڌيڪ ملهہ جا تحفا ڏيندو هئو." ابتريقدر جو مقامي واپارين انهيءَ کي مرکيو ڌنڌو بنائي ڇڏيو ۽ هر نئين ڏارئين شخص کي درٻار ۾ وڃڻ وقت

---

(١) الشت، ا، ص ص ٣٧، ٧٧-٧٨
(٢) ابن بطوطہ، ٽربولس، ص ١٨٧

ڪيترا هزار دينار قرض طور ڏيندا هئا"- سندن اهو ڏنڏو ڏاڍو فائديمند ثابت ٿيو ۽ انهيءَ مان هنن کي "بيشمار نفعو" ٿيندو هو. (١)

ان دور کان پوءِ (١٣٥١-١٥٢٢) جڏهن سنڌ تي سمن جو راڄ هو، تڏهن ملڪ امن ۽ آسودگيءَ جي نعمت سان نوازيل هو. زراعت عروج تي هئي (٢) ۽ اهوئي وقت هو، جڏهن ڏکڻ سنڌ جو نامياري تختگاهه ٺٽو، ڪن صدين کان به مٿي عرصي لاءِ سموري مشرق جي تاريخ ۾ هڪ امتياز وارو شهر بڻجي پيو. جيتوڻيڪ انهيءَ عرصي جي واپاري تاريخ جو رڪارڊ تمام ٿورو موجود آهي، ماڻهو مٿين حقيقت مان اهو اندازو لڳائي سگهي ٿو ته ان وقت ملڪ جو واپار ۽ تجارت، صنعت ۽ ڪاريگري بلند منزل تي پهتل هئي -- ۽ اسين منٽگمريءَ و سان بلاشڪ انهيءَ ۾ شامل راءِ تي سگهون ٿا ته سنڌ جو واپار ان وقت ۾ ڪافي ڪماليت تي هو. (٣)

ان کان پوءِ، ڊيوارٽ باربوسا اسان کي سورهين صديءَ جي اوائل ۾ سنڌ ۽ سندس ڪڻڪ ۽ جَوَن، ڪپهه ۽ ڪپڙي، گهوڙن ۽ گوشت جي عظيم ذخيرن جو احوال ڏئي ٿو. هو درياءَ جي ڪناري تي هڏل ڪيترن آباد ۽ وسيل شهرن بابت ٻڌائي ٿو -- ۽ چوي ٿو ته مڇيءَ جو ايترو گهڻو ذخيرو هو، جو ماڻهو گهوڙن کي سڪل مڇي کارائيندا هئا. سو اهو به ٻڌائي ٿو ته هندستان جي باقي حصن ۽ ٻين ملڪن سان سنڌ جو تمام گهڻو ونج واپار هو. (٤)

ارغونن جي دور ۾ (١٥٢١-٢٤)- جن سمن کان پوءِ حڪومت ڪئي -- سنڌ جي آسودگيءَ ۾ ڪابه گهٽتائي ڪانه

---

(١) ايضاً ص ١٨٥

(٢) مٿئين مرجب، پاڻو ٥

(٣) منٽگمري، هسٽري آف سنڌ، ص ٣٠

(٤) باربوسا. ص ص ١٠٦-٧

آئي. ساڳيءَ طرح ترخان گهراڻي جو باني، مرزا عيسيٰ ترخان، (١٥٥٤-٧٢ع) صنعت جي گهڻي همت افزائي ڪندو هو ۽ واپار کي وڌائڻ ۾ ڪافي حصو وٺندو هو. سمنڊ جي بندرن کي ڪافي سڌاريائين، ۽ انهن جو باقاعدي انتظام رکيائين ۽ پنهنجي حدن اندر مال آڻڻ نيڻ جي سلامتي قائم رکڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏيائين. (١)

سورهين صديءَ جي آخر ۾ مغلن جي پير پائڻ کان اڳ، ۾ اهڙي سنڌ جي حالت هئي ۽ جڏهن اسين سترهين صديءَ ۾ قدم ٿا رکون ته سنڌ ۾ صنعت ۽ تجارتي آسودگيءَ جا بيشمار حوالا ملن ٿا. يورپ جي ڪيترن واپارين ۽ سيلانين ان دور ۾ سنڌ جو سير ڪيو. جڏهن انگريزن سڀ کان اول ١٦١٣ع ۾ سنڌ ۾ پير کوڙڻ جي ڪوشش ڪئي، تڏهن پورچوگيزن کي اڳي ئي ملڪ ۾ چڱيءَ طرح ڄميل ڏٺائون. اهو فقط ١٦٣٠ع ۾ ممڪن ٿي سگهيو جو هو سنڌ ۾ پهرين ڪوٺي قائم ڪري سگهيا. جنهن جي مکيه آفيس ٺٽي ۾ ۽ شاخون نصرپور ۽ سيوهڻ ۾ قائم ڪيائون. هنن هتان سوٽي ڪپڙو ۽ نير خريد ڪرڻ شروع ڪيو. ۽ ڪجهه سالن کان پوءِ شوري جي خريداري به ڪرڻ لڳا. (٢) رفته رفته هنن پرڏيهي واپار ۾ به حصو وٺڻ شروع ڪيو ۽ انهيءَ تان پورچوگيز ڪاوڙجڻ لڳا، ڇو ته ان وقت صوبي جي واپار تي پورچوگيزن جو ڪافي غلبو هو. انگريزن جي ڪوٺي ٢٧ سالن تائين ڪم هلائيندي رهي — (١٦٣٥-٦٢ع) پر پوءِ پڄاڙيءَ ۾ ڪوٺي ڪٽي ڇڏيائون، ڇو ته ان وقت (١٦٥٥-٦٠ع) جي پليگ جي بيماريءَ ۽ ڏڪر هنن جي واپار تي ڏاڍو برو اثر وڌو. انهيءَ "پليگ ۽ ڏڪر جي ڪري ماڻهن جو گهڻو حصو ٻهارجي ويو." اورنگزيب ۽ سندس پٽن جي گهرو لڙاين جي ڪري غير يقيني حالتون پيدا ٿي

(١) مئڪمرڊو، هسٽري آف سنڌ، ص ٣٠

(٢) انهيءَ جي اهميت ١٦٤٦ کان پوءِ وڌي.

پيڙن هيون ـ پر انهن حالتن کان وڌيڪ سنڌ ن واپار کي وڏو ڇيهو سنڌ جي انگريزي ڪوٺيءَ جي منتظم اعليٰ، مسٽر بيل جي نالائقيءَ، فضول خرچيءَ ۽ بي ايمانيءَ پهچايو.(١)

اهوئي دور هو، جڏهن ڊچن به ايرندي هندستان جي واپار مان جاوا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ـــ ۽ ١٦٥٢ع تائين هو پاڻ کي چڱيءَ طرح ڄمائي ويا. انگريز واپاري خار کائي سور پي ويا، پر ڊچ به گهڻو وقت جالي ڪين سگهيا.(٢)

ان کان پوءِ اٽڪل پوري هڪ صديءَ تائين سنڌ ۾ ڪابه يورپي ڪوٺي ڪانه هئي. ان هوندي به سنڌ مان ڪافي مال يورپ جي مارڪيٽن ۾ پهچندو رهيو. انگلنڊ جي آخري سٽوئرٽ گهراڻي جي حاڪمن کان وٺي ارڙهين صديءَ جي وچ واري سڪئي دور ۾، سنڌ جي مال لاءِ انگريزن جي ڪافي طلب رهي ـ ۽ انگريز پنهنجي احمدآباد واري ڪوٺيءَ جي ذريعي سيلاني گماشتن ۽ مقامي دلالن جي وسيلي سان سنڌ سان واپار ڪندا رهيا.(٣)

١٧٥٨ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وري سنڌ ۾ ڪوٺي قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس مقصد اهو هو ته سنڌ جي سوري شوري جي رسد کي پنهنجي لاءِ هٿ ڪري، سندس بهترين قسم جو ڇيڙيو مال خريد ڪري ۽ صوبي ۾ ڏهندڙ ڇيٽن ۽ ٻين ڪپڙن بابت معلومات هٿ ڪري، ۽ ساڳئي وقت انگلنڊ جي اوني ڪپڙي ۽ ٻئي سامان جو وڪرو ڪري سگهي. ان

---

(١) اي ـ ايف ـ آر، ١٦٥٠-٥٥، ص ص ٢٠٩-١٠، ٣٠٦-٣٠٧، ايف ـ آر ـ ايس جلد ١٠٣، ص ص ٣٥-٧، ايضاً جلد ٨٤، ص ٢٩٥-٢٧٤.

(٢) او ـ سي، جلد ٢٣، نمبر ٢٢٧٣؛ پي ڊي سورلي ص ٢٥.

(٣) سورلي ص ١٠٣.

ڪان پوءِ سنڌ ۾ ١٧٩٩ع، ١٨٠٩ع ۽ ١٨٢٠ع ۾ سفارتون آيون -(١) پر سندن مکيه مقصد سياسي هو.

ان طرح اسان ڏسون ٿا ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن واري سنڌ پنهنجي زراعت ۽ صنعت، واپار ۽ تجارت ڪان ڏيهان ڏيهه مشهور هئي، ۽ ڪلهوڙن جي آخري حاڪمن جي دور ۾ سنڌ جي زواليت شروع ٿي - ۽ جا ٽالپرن جي ڏينهن ۾ وڏيءَ تيزيءَ سان سنڌ کي وڪوڙي ويئي.

انهيءَ پوئين دور ۾، مجموعي طرح سڄو هندستان گهرو فسادن، ۽ ٻاهرين حملن ۽ دست‌اندازين جي ڪري تاريخ جي هڪ نازڪ دور مان لنگهي رهيو هو - ۽ سنڌ ان جي اثر کان پاڻ بچائي نه سگهي.

انهيءَ دور جي زرعي حالت تي هڪ اڳئين باب ۾ اسين لکي آيا آهيون، ۽ ايندڙ صفحن ۾ سنڌ جي صنعت ۽ واپار تي غور ڪنداسين.

ٻاروبو

عام لاڙا

اڳئين باب وانگر هن سوال کي سمجهڻ لاءِ سولي ۾ سولو رستو اهو آهي ته هن دور جي تاريخ نويسن، سياحن ۽ واپاري گماشتن جي ڏنل احوالن کي جاچيو - ۽ پوءِ جدا جدا صنعتن جو تفصيلي طرح اڀياس ڪري، پڄاڙيءَ ۾ واپار ۽ تجارت جي انهن سان واسطو رکندڙ واپاري ۽ تجارتي سوالن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون.

---

(١) بامبي رڪاردس منجهان اقتباس جي حوالي سان سلڪشنس ١٨٠٢ سورلي جي حوالي سان ص ٣٧ ف. ن

عام رائج مغلن [١٥٩٢ع] کان شروع ڪندي معلوم ٿيندو تہ سنڌن دور ۾ سنڌ جي واپار۽ تجارت جي اهميت ۽ ڪشادگي سنڌ ۾ يقيني طرح اڳتي هئي. آئين اڪبريءَ ۾ چيو ويو آهي تہ:

”آمدرفت ٻيڙين جي وسيلي ٿئي ٿي، اٽڪل ٤٠٠٠٠ ڪن ٻيڙيون آهن، جن ۾ ننڍيون وڏيون ڪيترن ئي قسمن جون ٻيڙيون هلن ٿيون. مڇي مارڻ جو ڌنڌو بہ تمام گھڻو آهي.... مڇي سڪائي ٻيڙين ۾ چاڙهي ٻين بندرن ۽ وڏن شهرن ڏانهن برآمد ڪئي وڃي ٿي، جنهن مان ڪافي نفعو حاصل ٿئي ٿو.... هت لوڻ ۽ لوهہ جون کاڻيون آهن......“(١)

ان مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ذڪر سنڌ جو تختگاهہ ٺٽو، جهازن جو هڪ وڏو مرڪز هو.

”بادشاهہ سلامت جي شهنشاهت ۾ هرهنڌ بيشمار جهاز آهن ـــ پر بنگال، ڪشمير ۽ ٺٽي ۾ واپار جو دارومدار ڏي انهن تي آهي.“(٢)

وليم فنچ (١١ـــ١٦٠٨) سنڌ جي عظيم شهرن ـ ٺٽي، روهڙي ۽ بکر ـــ جو پنجاب(٣) جي وڏن شهرن سان واپاري ناتن هئڻ جو ذڪر ڪيو آهي؛ ۽ جوزف سالبئنڪ (١٦٠٩ع)، جنهن هندستان مان سنڌ جي رستي ايران جو سفر ڪيو، سو سنڌ جي واپاري ۽ صنعتي حالتن جو هيٺين ٿو ذڪر ڪري:

”هن ملڪ (سنڌ) ۾ جيڪي شيون گھڻي انداز ۾ ۽ سستن اگھن تي ملن ٿيون، انهن ۾ ڪيترن قسمن جو اوچو سوٽي ڪپڙو، عاليشان پٽرائيون، غاليچا ۽ ريشم جو ٻيو سامان آهي، ـــ بشتر ۽ ماليوڪس ۾ انهن شين مان ڪيترين شين جو جيڪر ڏاڍو سٺو واپار ٿي سگھي؛ انهيءَ کان سواءِ هتي آفيم جا بہ

---

(١) آئين ٢ ص ٣٣٨.
(٢) آئين ١ ص ٢٧٩.
(٣) فاسٽر ارلي ٽريولس ص ١٦١.

وڏا ذخيرا آهن — ۽ بنگال ۾ پڻ جهڙن ۾ ان جي تمام گهڻي طلب آهي. اسان جي ملڪ لاءِ هتي ڏهندڙ ۽ هيون ڪارائتيون دوائون ملن ٿيون. ماڻهن جي روش نهايت سهڻي آهي — ۽ هو واپار ڪرڻ لاءِ خواهشمند آهن......"(١)

پورچوگيز ٻڌائين ٿا ته هتي ڪاٺي جون شيون ۽ گوشت تمام گهڻو هو — ۽ ايترو ته ڪپڙو تيار ٿيندو هو، جو واپار لاءِ جيڪي به جهاز ايندا هئا، انهن کي پوري لاءِ ڪافي هو.(٢) انهن شين تي جيڪو محصول پوندو هو، سو به لک روپيه هوندو هو — ۽ ان وقت جي لحاظ کان اهو لک روپيه هڪ وڏي رقم هئي.

وٿنگٽن (١٦١٣ع) به ٻڌائي ٿو ته "ٺٽو سنڌ جو تختگاهه آهي، بيشڪ هندستان جو عظيم ترين واپاري مرڪز هو — ۽ سنڌ جي بندرن ۽ رستن تي راهداريءَ جا محصول ۽ چونگيون نه هونديون هيون.(٣) ان کان پوءِ شايد ويهن سالن جي عرصي ۾ ڪا تبديلي آئي ٿي ڏسجي، جو انگريزي ڪوٺيءَ (١٦٣٤-٣٦ع) جا آفيسر شڪايت لکن ٿا ته "هتي جا واپاري، عام طرح شهر جي حاڪم کي ڪيترائي رواجي محصول ڏين ٿا."(٤)

سر ٿامس رو به سنڌ ڏانهن وڃڻ لاءِ سنڌو درياءَ جي ذريعي آمدرفت جي تصديق ڪري ٿو — ۽ مدد لاءِ چوي ٿو ته "ملڪ صحتمند آهي — منجهس نيرو ۽ ٻيون ڪيتريون شيون انگلنڊ جي ڏانءُ جون گهڻي انداز ۾ آهن.(٥) ۽ سورت جي

---

(١) پرچاز، جلد ٣، ص ص ٨٨-٩٠.

(٢) پورچوگيز رڪارڊس، ناٽيڪياز ڊا انڊيا، جلد ١، ڀاڱو ١، ص ص ١٢٣-١٢٤.

(٣) پرچاز، جلد ٣، ص ٢١٠.

(٤) فاسٽر، ارلي ٽريولس ص ٢١٨.

(٥) اي. ايف. آءِ، ١٦٣٢: ٦٠.

ڪوٺيءَ وارا ٻنهي ڏچڻا هئا ـ هنن کي سنڌ جي مشهور لهري بندر ۾ چڱيءَ طرح ڇميل پورچوگيزن کان ڏپ ٿي ورتو. ۾ هن کين لکي موڪليو ته:

”پورچوگيزن جو اتي ايتري انداز ۾ رهڻ ته پاڻ اسان لاءِ هڪ مضبوط دليل آهي ته اتي واپار ڪريون، ڇو ته اها ته پاڻ اتي جي سٺي ڪمائيءَ واري واپار جي نشاني آهي .... اسان کي اهو ياد رکڻ گهرجي ته انهن کي اتان ڏڏي، ملڪ جي مکيہ هنڌن تي اسان کي پنهنجو واپار ڄمائڻ گهرجي.“

سرٿامس رو جو پادري لبري (١٩-١٦١٦ع) بہ سنڌ لاءِ چوي ٿو ته: ”هي ملڪ حيرت جهڙين دستڪارين ۽ هنرن کان مشهور آهي.“ (١)

هندستان ۾ پورچوگيز حڪومت جو سرڪاري روزنامچو موڪلبندڙ، انٽونيوبوڪارو (١٦٣١ع) لکي ٿو:-

”سنڌ ملڪ بيحد شاهوڪار آهي ـــ هن ملڪ جو واپار ايترو ته گهڻو آهي، جو جيڪي بہ جهاز هت اچن ٿا، سي مال سان پرجي ٿا نڪرن. پورچوگيز جهاز پڻ اچن ٿا، جن مان هرهڪ اٽڪل ٢٠٠،٠٠٠ ”پٽتڪاس“ جي موڙيءَ جو سون ۽ چاندي هت آڻي ٿو: اهڙا جهاز تمام گهڻا ٿا اچن....“ (٢)

انگريزي ڪوٺين وارن جا ڏنل احوال (٦٢-١٦٣٥ع):

ايسٽ انڊيا ڪمپني جا ان وقت جا بيان ـ جڏهن سنڌ ۾ سنڌن ڪوٺي کلي ۽ ٺٽي ۾ سنڌن صدر دفتر قائم ٿيو ـ سنڌ جي ساراهہ سان پريا پيا آهن. اهي بيان اسان کي ٻڌائين ٿا ته: ”هندستان جي سمورين شين مان جيتري طلب سنڌ جي شين جي آهي، اهڙي ڪنهن جي ڪانهي ـ ۽ اهي رنگن ۽ مال جي لحاظ کان بہ ايترو ته وڌيڪ سٺيون آهن، جو ٻئي ڪنهن بہ هنڌ جون

---

(١) فاسٽر، ايمبسي آف سرٿامس رو، ص ص ٧٥-٦، ص ١٩٣.

(٢) فاسٽر، أرلي ٽريولس، ص ٢٩٠

شيون ايترو جلد نہ ٿيون وڪامن، جيترو سنڌ جون شيون. انهن مان هين ڪان ’وڏيڪ گهڻو نفعو‘ ملي ٿو.“ (١) ”سنڌ سان سندن واپار اهڙو قيمتي هو، جو ڪنهن بہ صورت ۾ ڇڏي نٿي سگهيا ـ ڇو تہ جيڪي شيون ڪين سنڌ مان ٿي مليون، سي ڇڻ تہ سڄي گنڊڙيءَ ۾ گلن مثل هيون ـ ۽ ڪاريگريءَ ۽ قيمتن جي لحاظ کان ماڻهن انهن کي هين تي ترجيح ٿي ڏني.“ (٢)

سنڌ جي انگريزي ڪوٺين وارن جي بيانن جي تصديق ٻيا يوروپي سيلاني ۽ واپاري ڪن ٿا. مانريق (١٦٤١ع)، جنهن ١٦٤١ع ۾ سنڌو درياءَ جي رستي لاهور کان ٺٽي تائين سفر ڪيو، لکي ٿو تہ، ”ٻکر ۾ تمام گهڻو واپار هلندو“ جو هتان، ”هر سال ايران ۽ ڪورزان (خراسان) ڏانهن اٺن جا قافلا مال کڻي ويندا هئا.“ ٻکر ۾ محصول جي ناڪن تي هن کي ٿوري تڪليف درپيش آئي ـــ پر سيوهڻ ۾ ڪابہ تڪليف ڪانہ ٿيس. هن سنڌ جي تختگاهہ ٺٽي کي سڄو سرڪاري عملدارن سان ڀريل ڏٺو ـ ۽ سٽ ۽ چمڙي جي صنعتن کي ڪافي عروج تي ڏٺائين. منجهس ڪافي ”فرنگي“ آدمشماري هئي. سندس بندرگاهہ هر قسم جي مال سان ڀريل جهازن سان سٿيل هو. (٣)

ٿيوناٽ (١٦٧٧ع) سنڌ صوبي جي سارهہ ڪندي چوي ٿو: ”هي ملڪ عاليشان تجارت جو ملڪ آهي ـــ خاص ڪري ٺٽي شهر ۾ تمام گهڻو واپار هلي ٿو. هتان هندستان جا واپاري، مقامي ماڻهن جون ناهيل عجيب و غريب شيون خريد ڪن ٿا. هتي جا ماڻهو سڀني قسمن جي هنرن جا ٻي انتها ماهر آهن.“ (٤)

---

(١) ميرسمٿ جو ترجمو، جي. ايس. ايچ. ايس، جلد ٤، ڀاڱو ٤، ص ص ٢٠١-٦.

(٢) او. سي، جلد ١٥، نمبر ١٥٤٦، ليٽر مورخ ١٢-٢-١٦٣٥ع

(٣) اي. ايف. آء، ص.ص ١٦٣٧، ص ٣٢.

(٤) مانريق. آربولس. ١٦٢٩-٤٣، ٢، ص ص ٢٣١-٣.

اليگزينڊر هئملٽن، جو ١٦٩٩ع ۾ سنڌ ۾ ١٥٠٠ باربردار جانورن جي قافلي سان اٽڪل ١٠،٠٠٠ پائونڊن جو مال ڪٽي آيو هو — ان ۾ سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ بهترين قسم جي سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙي جو ذڪر ڪيو آهي. (١) اليگزينڊر برنس ٻڌائي ٿو ته ١٧٠٧ع ۾ اورنگزيب جي مرڻ وقت ملتان ۽ لاهور سان سنڌ جو 'تمام گهڻو واپار' هلندو هو.

اورنگزيب جي موت کان پوءِ سڄي ملڪ ۾ غير يقيني حالتون پيدا ٿي پيون - ۽ سنڌ به انهيءَ اثر کان بچي ڪين سگهي. نتيجو اهو ٿيو جو ملڪ جو واپار عارضي طرح گهٽجي ويو. پر جڏهن ميان نورمحمد ڪلهوڙو ١٧١٩ع ۾ پير ڪوڙي ويو، تڏهن سنڌ جي واپار کي وري ساڳي اهميت ملي وڃي ٿي پائنجي، جو ته برنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته:

"سنڌ جي مال جو دهليءَ جي شهنشاهن جي دور ۾ گهڻو مان هوندو هو، جڏهن سنڌ ۾ نادرشاهه داخل ٿيو، ان وقت سنڌ جو واپار عروج تي هو." (٢)

پر جڏهن ارڙهين صديءَ جي پوئين اڌ کي ڏسجي ٿو ته واپار جا آثار چڱا نظر ڪين ٿا اچن. سنڌ جي واپار ۽ صنعت ۾ رفته رفته زوال اچڻ لڳو هو.

ڊاڪٽر سورلي پنهنجي ڪتاب "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ" ۾ ١٧٥٨ع جي هڪ خط جو حوالو ڏيندي چوي ٿو ته "غلام شاهه ڪلهوڙي ۽ سندس ڀائرن جي پاڻ ۾ خانه جنگيءَ جي ڪري، سنڌ جو سڄو صوبو ويڙهن ۽ مونجهارن ۾ گرفتار هو." (٣)

ان کان ٽي سال پوءِ، سنڌ ۾ انگريزي ڪوٺيءَ جو منتظم رابرٽ ارڪن لکي ٿو:

---

(١) ٽيوناٽ، ص ص ١٧٥-٦

(٢) هئملٽن، ص ١٧

(٣) برنس، ڪامرس آف ٺٽا فقرو ٦.

"جيئن سنڌ ۱۷۵۷ع تائين سٺي ۽ امن پسند حڪومت هيٺ
هئي، تيئن جيڪڏهن اڄ به هجي ته هوند معزز ڪمپنيءَ لاءِ
هي ملڪ هڪ فائدي واري بيٺڪ ثابت ٿئي." (۱)

۱۷۶۴ع ۾ سنڌ جي واپار تي 'هڪ عام جمود' ڇانيل هو. (۲)

غير يقيني سياسي حالتن جي ڪري، ٺٽو تمام گهڻو پٺتي پئجي ويو هو- ۽ سنڌس ڪيترائي واپاري، تاجر ۽ ڪاريگر شهر مان لڏي ويا هئا.

انگريزي واپاري ايجنٽ ڪئلينڊر ٻڌائي ٿو ته، "جڏهن ۱۷۸۵ع ۾ انگريزن پنهنجي ڪوٺي قائم ڪئي، ان وقت ٺٽي ۾ ملتان جا ڏيهه نامياري واپاري ڪٽنب ۽ ڪجهه سورت جا واپاري خاندان آباد هئا، پر هاڻ سورت جو هڪ به گهر ڪونهي، البت ملتان جو هڪڙو ڪٽنب اڃا رهيو پيو آهي." اڳتي لکي ٿو ته "ٺٽي ۽ شڪارپور درميان هلندڙ گهڻو جيترو واپار، محصول اڳاڙيندڙن جي ڪڪ ڪندڙن چٽين ۽ اجائي ديرمدار جي ڪري ڪراچيءَ جي شهر ۾ منتقل ٿي ويو آهي- جو اهو شهر ڪلهوڙن جي بادشاهيءَ کان ٻاهر آهي." ٺٽو هاڻ "اڳئين جهڙو اوج تي رسيل شهر ۽ اترئين ملڪ جي واپارين جي آماجگاهه نه رهيو هو. سنڌ ۾ به واپار ۽ تجارت به عام طرح ڍُهندي ٿي ويئي، انڪري انگريزن ۱۷۷۵ع ۾ پنهنجي ڪوٺي ڪڻي ڇڏي.

ٽالپرن جي دور ۾ حالتون تنهان ٿي وڌيڪ خراب ٿي ويون ٿيون پائنجن. ۱۷۹۹ع ۾ سنڌ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو سياسي ۽ واپاري ايلچي ناٿن ڪرو لکي ٿو:

"واپاري صلاحيتون ڏيکارڻ ۽ پنهنجي دولت جو مظاهرو ڪرڻ سان ماڻهن کي انعام اڪرام ملڻ سو ته ڇهيو، مور گو انهيءَ ڪري مٿن ڏڍاءُ ۽ ظلم ڪيو وڃي ٿو....... انهيءَ ڪري

---

(۱) نيٿر مورخ ۸-۴-۱۷۵۸، بمبئي ڪائبل. سورلي جو حوالو، ص ۵۴
(۲) سورلي جو حوالو، ص ۵۷

هر ڪو شخص لازمي ٿو سمجهي ته پنهنجي صلاحيتن کي وڌائڻ جي بدران انهن کي دٻائي ڇڏي. نتيجو اهو نڪتو آهي ته ماڻهن جون دليون ڪومائل آهن ـ ۽ ملڪ ڏينهون ڏينهن پوئتي پوندو ٿو وڃي. ٺٽي جا ڪيترائي صنعتڪار شهر مان لڏي هندستان هليا ويا......" (١)

سنڌ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ايلچيءَ جو نائب ايلس (١٨٠٩ع) به انهن 'هڙچي ۽ جاهل اميرن جي دور ۾' سنڌ جي واپار ۽ تجارت ۾ تيزيءَ سان ايندڙ زواليت جو ذڪر ڪيو آهي ۽ لکي ٿو ته: "اڳئين وانگر ملتان ڪان ڪابل تائين قافلا به باقاعدي ڪونه ٿا وڃن."

پاٽنجر (١٨١٦ع) لکي ٿو ته سنڌو درياءَ رستي واپار به 'بنهه نالي ماتر' وڃي رهيو آهي ـــ ۽ فقط ڪي ٿوريون ٻيڙيون اناج، شورو، لوڻ ۽ ٻارڻ جون ڪاٺيون ڪٺي لنگهن ٿيون." (٣)

ڪئپٽن ميڪمرڊو (١٨٢٠ع) ٻڌائي ٿو ته:

"حڪومت، محصول جي هن ذريعي کي تباهه ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي آهي. تجارتي ڪاروبار کي ختم ڪرڻ لاءِ هنن نهايت وحشيانه پاليسي پٺي اختيار ڪئي آهي." (٤)

ڊيل هوسٽ (١٨٣٢ع) لکي ٿو:

"پاڻنجي ٿو ته تجارت مستر ڪرو جي ڏينهن ۾ وڌيڪ عروج تي هئي.... هڪ اهڙي حڪومت ۽ ملڪ ۾، جنهن جا حاڪم پاڻ ته واپار کي نفرت جي نگاهه سان ڏسن، پر انهيءَ شخص کي به ڌڪار ۽ نفرت جي نگاهه سان ڏسن، جو تجارتي

---

(١) ميرچنداڻي جي حوالي سان ـ جي ـ ايس ـ ايچ ـ ايس، جلد ٣، پاڱو ٤، ص ٧٨

(٢) ڪرو، جي ـ ايس ـ ايچ ـ ايس، جلد ١، پاڱو ٢١، ص ٧٤

(٣) ايلس، جي ـ ايس ـ ايچ ـ ايس، جلد ٤، پاڱو ٣، ص ص ٢٥٤-٦

(٤) پاٽنجر، ٽريولس، ص ٣٦١

ڪاروبار سان تعلق رکندو هجي — اتي اها اميد ڪيئن ٿي ڪري سگهجي ته واپار ترقي ڪندو؟ سنڌو درياءَ رستي ڪوبه پرڏيهي واپار ڪونه ٿو هلي. هن عظيم الشان درياءَ مان، جو هڪڙوئي ڪم ورتو وڃي ٿو، سو آهي، ملڪ ٿي ملڪ ۾ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ اناج ۽ ڪاٺ پهچايو وڃي ٿو .... سنڌ جا هندو، جي نظرن کان ڪريل ۽ نفرت جو شڪار ٿيل قوم آهن، سي سنڌ جو سمورو واپار هلائين ٿا." (١)

ڪرنل ڊبليو. پاٽنجر (١٨٣٢ع) صوبي جي صنعتن جي زوال بابت لکي ٿو:

"سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ مال اڳين حالتن جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ ۽ هلڪي قسم جو تيار ٿئي ٿو - ۽ انهيءَ جو سبب رگو ميرن جي هٻڇ ۽ تنگ نظري آهي. ان ڪري صوبي جي سڄي صنعت نه رڳو دٻجي ويئي آهي، بلڪ نابود ٿي ويئي آهي. لونگيون ۽ سفيد سوٽي ڪپڙو ٿئي ۾ بي انتها مقدار ۾ ٺهندو هو - پر هاڻ سوٽي ڪپڙي ڪان انگريزي ڪپڙو گوءِ کڻي ويو آهي. جيڪڏهن هاڻ اهو ڪپڙو هٿ تيار ٿئي ٿو ته فقط خاص آرڊر تي تيار ڪيو وڃي ٿو."

سر اليگزينڊر برنس (١٨٣٥-٣٧ع) انهيءَ ڳالهه تي وڌيڪ زور ڏيئي لکي ٿو ته:

"پاڻ ٿو ته ٻاهرين ملڪن ۾ سنڌو درياءَ تي ٿيندڙ واپار بنسبت گهڻي غلط فهمي آهي.... ڇو ته هاڻ واپار سنڌو درياءَ جي ذريعي سو ٿئي ٿو، باقي سنڌو درياءَ تي بنهه ڪونه ٿو ٿئي: حقيقت ۾ اهو واپار فقط الهندي ۽ وچ ايشيا جي درميان هلندڙ واپار جو هڪ ذريعو آهي. جيڪڏهن واپاري دنيا اها اميد رکي ويٺي آهي ته انگريزي مال جو سنڌ ۾ کاپو وڌندو، ته ان ۾

---

(١) منٽگمري مارٽن، هسٽري آف سنڌ، ص ص ٣٠-١

(٢) ڊيل هوسٽ، ميموئر، ص ص ٧٥، ٨٥

هو ناڪام ٿيندا. اهڙو وقت اَئندي ڪو نٿي ته ٿئي، باقي هن وقت ته ماڻهن جو ڪجهه حصو انتهائي مفلس آهي ـ ۽ هاڻ هو مال جا خريدار نه رهيا آهن.“ (۱)

پوسٽنس (۱۸۴۳ع) به ”سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ مال جي پوئتي پوڻ“ ۽ سنڌ جي بهترين ڪاريگرن ۽ صنعتڪارن جي بمبئي ۽ ٻين هنڌن ڏانهن لڏي وڃڻ جو ذڪر ڪيو آهي. چوي ٿو ته ”واپار ۽ صنعتون تباهه ٿي ويون ـــ ۽ ملڪ بهترين لياقتن ۽ صلاحيتن هوندي اوندي حڪومت جي قربان گاهه تي ٻلي چڙهي ويو.“ (۲)

انهيءَ ذڪر سان اسين سنڌ تي انگريزن جي قبضي واري وقت تائين پهچون ٿا. مٿيان بيان واضح طرح ثابت ڪن ٿا ته مغلن اوائلي ڪلهوڙن جي وقت ۾، ارڙهين صديءَ جي وچ تائين، اٽڪل ڏيڍ سو ورهين لاءِ سنڌ جي تجارت ۽ صنعت ڪماليت تي پهتل هئي. سنڌ ۾ ڪيتريون ئي چڱيءَ طرح جميل صنعتون قائم هيون جهڙوڪ ـ ڪپڙو، ڪير مان تيار ٿيندڙ شيون، نير، شورو، رڱاوت ۽ چمڙي جو ڪم، تيل ۽ مڇي. سنڌ جو ڪپڙو، سڄيءَ دنيا ۾ پسند ڪيو ويندو هو. منجهس ملڪ اندر پاڻيءَ رستي آمدرفت ڪرڻ جو سٺو سرشتو قائم ٿيل هو. سمنڊ رستي ٿيندڙ واپار به ڪو گهٽ ڪونه هوس ايشيا جي ڪيترن ملڪن منجهان مشهور رستن ذريعي سنڌ جي شهرن ۾ واپاري قافلا ايندا رهندا هئا.

جڏهن اسين ارڙهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ پهچون ٿا ته سنڌ جي معاشي آسودگيءَ ۾ زوالنيت جا آثار نظر اچن ٿا. ان دور ۾ ڪيتريون گهرو لڙائيون ۽ ٻاهريون ڪاهون ٿيون؛ صنعتون ڦٽڻ لڳيون؛ واپار گهٽجي ويو، پراڻا شهر ويران ٿيندا ويا؛

(۱) پاٽنجر، ميموئر (۱۸۳۲)

(۲) برنس، پريڪٽيڪل نوٽس آف دي ٽريڊ دي انڊس، پنا ۱۳

۽ ڪيترائي هوشيار ڪاريگر ۽ هنرمند دستڪار ٻن ملڪن ڏانهن لڏي ويا. اهو سچ آهي ته انهن جي جاين تي شڪارپور، ڪراچي، حيدرآباد، خيرپور ۽ لاڙڪاڻي جهڙا شهر اسريا، پر انهن ڪي ٺٽي، نصرپور، بکر ۽ سيوهڻ جهڙو اوج نصيب نه ٿيو. ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي قبضي واري وقت مال تمام گهٽ تيار ٿيندو هو، ۽ واپار به اڻ لکو وڃي رهيو هو.

سنڌ جي ان دور جي مکيه صنعتن جو اڀياس ڪرڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو.

ٻارهون ڀاڱو

سنڌ جون صنعتون

اسين جنهن دور جو اڀياس ڪري رهيا آهيون، ان دور ۾ سنڌ جي تجارت ۽ صنعت بابت هڪ مجموعي راءِ قائم ڪري چڪا آهيون، پر مکيه صنعتن مان هرهڪ جو جدا جدا تجزيو ڪرڻ به فائديمند ٿيندو ۽ اها خبر پوندي ته انهن صنعتن جي الڳ الڳ خوشحالي، مٿي ذڪر ڪيل مجموعي حالتن جي ڪيتري قدر تائيد ڪري ٿي. مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ڪيتريون ئي صنعتون قائم هيون، جهڙوڪ: ڪپڙو ۽ پرت جو ڪم، چمڙو ۽ رنگاوت، عاج تي نقاشي ۽ ڪاشيءَ جو ڪم، مڇي ۽ کير مان تيار ٿيندڙ شيون. مختلف قسم جو ٿلهو توڙي سنهون، خالص سوٽي، يا اَن ۽ ريشم سان گڏيل سوٽي ڪپڙو، سنڌ جي خاص ۽ مکيه صنعت هئي — ۽ ٻيون صنعتون به سنڌ جي معاشي زندگيءَ ۾ اهم هيون، ۽ انهن ۾ سنڌس آدمشماريءَ جو چڱو حصو مشغول رهندو هو. پر ان کان هڪ صدي پوءِ اقتصادي حالتن ۾ جمود اچي ويو — ۽ سڄي صوبي ۾ واپار ۽ تجارت ڪفي ڪري پيئي ۽ انهن ۾ زواليت اچي وئي.

ڪپڙي جي صنعت

سوٽي ڪپڙو

سنڌ سوٽي ڪپڙي جو گهر آهي؛(١) ۽ ڪافي وقت سنڌ جي ڪپڙي جو سڄي دنيا ۾ نالو پيو ڳائبو هو. تمام قديم وقتن کان سنڌ جي ڪپڙو مکيه برآمد ٿيندڙ شين مان هڪ هو — سياحن ۽ تاريخ نويسن ان جي بهترين خاصيت جو ذڪر ڪيو آهي. خاص ڪري سترهين صديءَ ۾، جڏهن يورپي واپارين، پورچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن — خاص ڪپڙي جو واپار ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ پنهنجون ڪوٺيون قائم ڪيون، ان دور جي لکندڙن انهيءَ حقيقت جا حوالا تمام گهڻا ڏنا آهن.

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، سنڌ هندستان جي ڪپڙي جي صنعت جي اهم ترين مرڪزن مان هڪ هو. ايجنٽ لکن ٿا ته:

”سوٽي ڪپڙي جي ڀين سڀني ڪوٺين کان سنڌ جي ڪوٺي وڏيڪ اطمينان جوڳي ۽ جاري رکڻ جهڙي آهي.“(٢) حقيقت ۾ سنڌ جي ڪپڙي جي قسمين قسمين نمونن، سهڻي پيٽ ۽ خاصيت ۽ هلڪي قيمت جي ڪري ٻاهر ڏاڍي گهڻي طلب هئي.

ان وقت صوبي ۾ ٺهندڙ سوٽي ڪپڙي جي ڪيترن نمونن مان قابل ذڪر هي آهن: هرڪ ساد و ۽ چڙيل، ۽ سنهو ۽ ٿلهو

---

(١) پوسٽنس، ص ص ١٠٢-٢، ٢٣٣.

(٢) سنڌ سوٽي ڪپڙي ڪري ايترو ته مشهور هئي جو ٧ صديءَ عيسويءَ ۾ ميسوپوٽيما جا حڪمران جيڪي سوٽي وڳا پهريندا هئا، سي سنڌ مان ايندڙ ڪپڙا جا ٺهيل هوندا هئا. انهن کي سڏيوني ويندو هو ”سنڌو“. انهن کي يونان ۾ ”سبدن“ سڏيو ويندو هو جيئن نيل جي ماتريءَ ۾ ”سندل“ سڏيو ويندو هو (موجب: رالنسن - انٽرڪورس بٽوين انڊيا اينڊ دي ويسٽ، ص ص ٢٣٣.)

بافتو(١) انهن کان سواءِ عاليشان ڇيٽون ۽ ململيون؛ سوسيون يا گربيون، لونگيون، گيگر، حلوائ، کيس، چنيون، تسر، سوڙيون ۽ پتراٽيون، اجرڪون ۽ ٻيو سادو ڪپڙو به تيار ٿيندو هو.(٢)

اسين ڏسي چڪا آهيون تہ انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر عاليشان قسم جي ڪپهہ پيدا ٿيندي هئي ۽ جا اڄ بہ پيدا ٿئي ٿي ـــ ۽ انهيءَ ڪپهہ جو وڏو حصو سنڌ پنهنجي ئي ڪپڙي تيار ڪرڻ ۾ صرف ڪندي هئي. اسان کي پورچوگيز حڪومت جي سرڪاري روزنامچو رکندڙ انٽونيوبوڪارو (١٦٣١-٣٥) جي بيانن مان پتو پوي ٿو تہ سنڌ جي پنهنجي مقامي ڪپهہ جي پيداش بہ پوري ڪانہ پوندي هئي، انڪري ڪافي انداز ۾ ڪپهہ ڪڇ ۽ نگنا (Nagana) مان درآمد ڪئي ويندي هئي.(٣)

سنڌ اندر ٿلهيءَ توڙي سنهيءَ تند وارو سٽ بہ ڪتيو ويندو هو. ڪپڙي لاءِ ڪم ايندڙ ڪيترائي رنگ ـــ ۽ خاص ڪري نير سنڌ ۾ ئي پيدا ڪيو ويندو هو ـــ اهو نير سوٽي ڪپڙي جي

---

(١) اي. ايف. آءِ، ١٦٣٧-١٦٤١ع ص ٥٧.

(٢) بافتا لفظ هڪ فارسي لفظ "بافتن" مان نڪتو آهي ـ معنيٰ اڻڻ. بافتو انهيءَ ڪپڙي کي سڏيو ويندو هو جنهن جي اوچ مضبوط هجي ـــ ۽ انهيءَ وقت سنڌ "اوچ" جي ڪري ديسان ديس مشهور هئي. انهيءَ وقت جي تاريخن ۾ انهيءَ ڪپڙي جو ذڪر گهڻو آيو آهي.

(٣) هتي نمونن جو ذڪر انگريز واپارين ۽ سياحن ڪيو آهي (پرچاز جلد ١١١ - ص ص ٨٣-٨٥) جوزف سنبنڪ ڪتن ئي قسمن جي ململ ۽ غاليچن جو ذڪر ڪيو آهي. والٽرپيٽان بہ ململ جا ڪيترائي قسم ڄاڻايا آهن (ايضا ع ص ص ٢٠٨-٩) اهڙي طرح وڻنگٽن بافتن جو ذڪر ڪيو آهي. ململ ۽ بافتن جو ذڪر انهن خطن ۾ جاءِ بجاءِ آيو آهي، جيڪي خط سنڌ ۾ انگريز واپاري لکندا هئا. اليگزينڊر هئملٽن سنڌ جي جوڙين کي 'نرم' 'عمده' ۽ 'جٽادار' سڏيو آهي.

رڱڻ ۽ چرائيءَ لاءِ عام طرح استعمال ڪيو ويندو هو. اهو ڪپڙو ان وقت هرهنڌ ڏاڍو مقبول هو.

خاصيت: ان دور جي سمورن سياحن ۽ سياسي ايلچين سنڌ جي سوٽي ڪپڙي جي بهتر ڳڻن جي ساک پري آهي. سترهين صديءَ جي واپاري ايجنٽن جا بيان اسان جي اڳيان موجود آهن، جي ٻڌائين ٿا ته سنڌ اندر ٺهندڙ سوٽي ڪپڙي ۾ ڪم ايندڙ سٽ ”هڪ ساريڪو ڪتيل“ هو ۽ ڪپڙي جو اوچو ”گهاٽو ۽ سهڻو“ هوندو هو. (١) ايتري قدر جو ان کي سڄي مشرق ۾ تيار ٿيندڙ مال جو ’گل‘ سمجهيو ويندو هو (٢) ۽ انهيءَ کي ٻئي هر ڪپڙي کان ترجيح ڏني ويندي هئي. سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ ڪپڙي جي خاصيت اهڙي عمدي ۽ عاليشان هوندي هئي، جو ٿيونات ٺٽي جي ڪاريگرن کي ’نهايت هنرمند ڪاريگرن‘ جو خطاب ڏنو، جنهن جا هو سچ پچ لائق به هئا. (٣) هئملٽن اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌ جو سوٽي ڪپڙو هڪ سادي ڊزائينن وارو نهايت لسائيءَ سان اڻبل هوندو هو — ۽ سنڌس جوڙيون نه رڳو ”نرم“ ۽ ”نفيس“ هيون، پر ٻين هنڌن جي جوڙين کان وڌيڪ جٽادار پڻ هيون. (٤)

طلب: سنڌ ۾ ان وقت ڪپڙي جا عاليشان نمونا تيار ٿيندا هئا، ۽ انهن جون قيمتون به مناسب هونديون هيون. انگريز واپاري ايجنٽن سنڌ جي ڪپڙي جي سستن اگهن جا ڪيترائي حوالا ڏنا آهن — ۽ سنڌ جي ڪپڙي کي خاصيت ۽ قيمت (٥)

---

(١) بوڪارو- ميرسٽن جو ترجمو، جي - ايس - ايڇ - ايس، جلد ٤، ص. ٤، ص. ٢٠١

(٢) او- مي جلد ١٥، نمبر ١٥٤٩

(٣) اي-ايف-آر، ١٦٣٧-١٦٤١، ص ٥٧

(٤) ٿيونات، ص ١٧٦

(٥) ٿيونات، ص ١٧٦

جي لحاظ تي 'وڏيڪ مستو' (١) سڏيو اٿن.

انهن ڳالهين جي بنياد تي سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ ڌاري سنڌ جو ڪپڙو هندستان، اولهه ايشيا ۽ يورپ ۾ ڏاڍو مقبول هو - ۽ اتي جي مارڪيٽن ۾ ان جي ڪافي طلب هئي. يوروپي واپاري — پورچوگيز، انگريز ۽ ڊچ — پنهنجي ملڪن جي مارڪيٽن لاءِ بي انداز ڪپڙو ڪٽي وٺندا هئا - ۽ انهيءَ مان هنن جا بخت کلي پيا - ۽ خزانا ڪٽي ميڙياڻون. جيئن ته سنڌ جو مال "ٻين هنڌن جي مال کان وڌيڪ پسند ڪيو ويندو هو،" (٢) انهيءَ ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي، سنڌ وارن ايجنٽن کي حڪم مليل هو ته سڀني صوبي جي مال جي رسد کي هٿ ڪن - ۽ فوري طلب جي خيال کان پاڻ وٽ مال جو ڪافي ذخيرو گڏ ڪري رکن. (٣) هنن کي پنهنجي بالا آفيسر کان اها به خاطري ملي هئي ته جيئن ته سنڌ جا بافتا "انگلنڊ ۾ گهٽي ۾ گهٽو وڪامندا هئا" انڪري هو ٻين هنڌن جي مال لاءِ آرڊرن ۾ 'ڪتر وجهي'، سنڌ جي آرڊرن جو انداز وڌائين. (٤) سنڌ جي ڪپڙي جي طلب ايتري ته هئي جو ١٦٩٦ع جي احوالن مان پتو پوي ٿو ته انهيءَ لاءِ 'بي انداز طلب' هئي ۽ جيڪڏهن مال گهٽي مقدار ۾ پيدا ٿي سگهي ته هوند انهيءَ مان تمام وڏا نفعا ٿين. (٥)

ڪپڙي جي پيداوار جو مقدار: سنڌ اندر ڪپڙو نه رڳو عاليشان قسم جو تيار ٿيندو هو، پر سنڌس پيداوار جو مقدار به ڪافي گهڻو هو. سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ ۾، سنڌ ۾

---

(١) هئملٽن، ص ٥٧

(٢) ايف-آر-ايس، جلد ٨٤، ڀاڱو ٣، ص ص ٥٠-١

(٣) اي-ايف-آءِ، ١٦٣٧-٤١، ص. ٥٧

(٤) اي-ايف-آءِ، ١٦٣٧-٤١، ص ١٩٧-٨

(٥) مسودو ليٽربڪ، نمبر ١٠، ص، ٥٦٧

ڪپڙي تيار ٿيڻ جا ڪيترائي مرڪز هئا، جتي تمام گهڻو ڪپڙو تيار ڪيو ويندو هو. انهن مان مکيه مرڪز ٺٽو، نصرپور ۽ سيوهڻ هئا. ننڍا ننڍا مرڪز ته ڪيئين هئا، جن ۾ مکيه هي هئا: ڪنڊيارو ۽ دربيلو، بکر ۽ سکر، روهڙي ۽ گمبٽ، بوبڪ ۽ سن — جتي پڻ چڱي تعداد ۾ ڪپڙو تيار ٿيندو هو، جو هندستاني ۽ پرڏيهي واپاري اچي خريد ڪري ويندا هئا. انٽونيو بوڪارو (۱۶۳۱ع) جي تصديق مطابق ٺٽي جي شهر ۾ ٽي ٽيهه هزار آڏاڻا هئا. (۱) ٻين هنڌن تي به پورچوگيز لکن ٿا ته:

”هت ڪافي ڪپڙو تيار ٿئي ٿو. سنڌ ۾ (ٺٽي ۾) ٽي هزار ڪوري ڪاريگر آهن — ۽ جيڪي جهاز هت اچن ٿا، سي پرجهو رڄن.“ (۲) انگريز واپاري ايجنٽ لکن ٿا ته ”ٺٽي ۾ ڪورين جا ٽيهه هزار ڪٽنب آباد آهن،“ جيڪي عاليشان قسم جا ”چونڪڙيءَ تي ڪيس“ ۽ ”بافتا“ تيار ڪن ٿا، ۽ جن جو ايران ۽ ترڪيءَ (۳) ۾ گهڻو کاپو آهي.“ مانريق لکي ٿو ته هن ٺٽي ۾ ڏٺو ته ”تمام گهڻي کپه اچي ٿي گڏ ٿئي، جنهن کي اٽڪل ٻن هزارن آڏاڻن تي اڻي ڪيترن ئي قسمن جو عاليشان ڪپڙو تيار ڪيو وڃي ٿو، جو ايشيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۽ پورچوگال ڏانهن برآمد ڪيو وڃي ٿو.“ (۴)

ٺٽي جي شهر ۾ ڪپڙي جي صنعت ۾ ڪمڪندڙ پورهيتن جي تعداد بابت احوال ڪجهه منجهائيندڙ آهن، ۽ انهيءَ ڪري ڪپڙي جي صنعت ۾ لڳل ڪل ماڻهن جو صحيح تعداد ٻڌائڻ ڏکيو آهي. پر انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته رڳو ٺٽي شهر ۾ به ڪپڙي جي ڌنڌي ۾ رڌل ڪورين ۽ ٻين ماڻهن جو تعداد ڪافي گهڻو هوندو. جيئن ته بوڪارو ۽ مانريق ملڪ سان فقط اتفاقي

(۱) جي- ايس- ايڇ- ايس، جلد ۴، پاڱو. ۵۲۷
(۲) جي- ايس- ايڇ- ايس- جلد ۴، پاڱو ۴، ص ۲۰۱
(۳) پورچوگيز رڪارڊ، نوتيسا زڊا انڊيا - جلد ۱، ۱۵۷۵-۱۷۴۴
ص ص ۱۷۳-۴

طرح روشناس ٿيا هئا، انهيءَ ڪري بهتر ٿيندو ته انگريز ايجنٽن جي بيان تي ڀروسو ڪجي، جو هي سنڌ ۾ اٽڪل سٺاويهه سال رهيا ۽ شهر جي ڪپڙي جي صنعتڪارن سان واپار جا گهرا لاڳاپا هئن.

انٽونيوبوڪارو جي چوڻ موجب ٺٽي شهر ۾ ٽيهه هزار آڏاڻا هئا ــــ هوڏانهن انگريز ايجنٽ لکن ٿا ته ٽي هزار ڪوري ڪٽنب آباد هئا ــــ انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته ان وقت هر ڪٽنب ۾ ڏهه ماڻهو هئا. ”ڪٽنب“ جي عام لحاظ کان اها ڳالهه ڪجهه مڙني وڌاءُ پئي معلوم ٿئي ــــ پر جيڪڏهن ائين سمجهجي ته ان وقت ڪٽنب ”گڏيل“ يا ”اجتماعي“ (يا اشتراڪي) هئا، جئن اڄ به ڪيترين حالتن ۾ ائين آهي ــ ۽ انهيءَ ۾ شايد نوڪر، پگهار ڪئندڙ ۽ واسطيدار به شمار ڪيا ويا آهن، ته پوءِ بوڪارو جو اهو بيان ته ٺٽي ۾ ٽيهه هزار آڏاڻا هئا، يعني اوترائي ڪوري هئا، ته ڪو هرويرو سڄو خيالي وڌاءُ ڪين ٿو ڀائنجي. انهيءَ ڳالهه کي هئملٽن (۱۶۹۶) جي ست ورهيه پوءِ جي هن بيان مان تائيد ملي ٿي ته ”ٺٽي ۾ پليگ جي ڪري اسي هزار ڪوري مري ويا.“ (۱) ڀانئجر به چوي ٿو ته ”نادر شاهه جي ڪاهه وقت (۱۳۹۷) ۾ ٺٽي ۾ سوٽي لونگين جا اٽڪل چاليهه هزار ڪاريگر هئا.“

انگريز ايجنٽ لکن ٿا ته نصرپور به ٺٽي جيترو ئي شهر هو ــ ۽ ”ڪپڙي جو اهم ترين مرڪز هو“ ــــ ۽ منجهس ”اٽڪل ڪورين جا ٽي هزار ڪٽنب آباد هئا.“ (۲) ان کان پوءِ سيوهڻ به ڪپڙي تيار ٿيڻ جو هڪ مکيه مرڪز هو ــ ۽ ”منجهس اٽڪل هڪ هزار ڪورين جا ڪٽنب هئا.“ (۳) انهيءَ طرح انهن ٽن شهرن ــــ ٺٽي، نصرپور ۽ سيوهڻ ـــ ۾ ڪل اٽڪل ست

(۱) او - سي، جلد ۱۵، ۱۵۴۷
(۲) مانريق، ص ۱۶-۷
(۳) هئملٽن، اي نيو اڪائونٽ آف دي ايسٽ انڊيز، ص ص ۷۶

هزارين ڪورين جا ڪتب سان حساب لڳايون ته اٽڪل ستر هزار ماڻهو گهڻي مقدار ۾ ڪيترن قسمن جي ڪپڙي تيار ڪرڻ ۾ مشغول هئا، جنهن جي دنيا جي مکيه واپاري مرڪزن ۾ ڏاڍي تيز مارڪيٽ هئي. وري جيڪڏهن اسين ٻين ننڍن مرڪزن سوڌو ڪپڙن جي صنعت ۾ رڌل ڪورين، سٽ ڪتيندڙن ۽ رنگريزن جو ڪل تعداد شمار ڪنداسون ته اهو فرض ڪرڻ غلط نه ٿيندو ته سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت ۾ مجموعي طرح اٽڪل هڪ لک پورهيت ڪم ڪندا هئا. جيڪڏهن اهو شمار وڌاءُ به ڪٿي لڳي ته به ان ۾ ڪو شڪ نٿو ٿي سگهي ته سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت ۾ لڳل ماڻهن جو تعداد ڪافي گهڻو هو. انهيءَ مان سنڌ جي ناموس ۽ مقبوليت جو اندازو واضح ٿي ويندو، جا ڪيس ڪپڙي جي خاصيت، مقدار ۽ سستن اگهن جي ڪري سڄيءَ دنيا ۾ حاصل هئي.

ريشم جي صنعت

سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ ڌاري سنڌ ۾ ريشمي ڪپڙي جي صنعت به اوج تي هئي. جن ڏينهن ۾ ٺٽو عروج تي هو، ان وقت سنڌ ۾ عاليشان ۽ دلڪش ريشمي لونگيون به تيار ٿينديون هيون ــ (۱) جن ۾ تاجي ريشمي هوندي هئي ۽ پيٽوسٽ جو ڪتب آندو ويندو هو. سنڌ توڙي هندستان جا نواب ۽ امير ماڻهو انهن لونگين کي گلوبند، دستارن ۽ واسڪوٽن طور استعمال ڪندا هئا. سنڌ جون لونگيون پرڏيهي مارڪيٽن ۾ کپي وينديون هيون ـــ جتي انهن لاءِ ڪافي طلب هوندي هئي. انهيءَ صنعت لاءِ ڪچو ريشم چين، ايران ۽ ترڪستان مان درآمد ڪيو ويندو هو. (۲)

ريشمي ڪپڙي تي سون ۽ چانديءَ جي ڌاڳن سان عاليشان

(۱) هانجر، ٺيوبواس. ص ۳۵۲

(۲) او. سي. جلد ۱۵، نمبر ۱۵۴۹

ڀرت ڀريو ويندو هو، جنهن کي چڪدوزي (١) يا ڪيمخاب سڏيو ويندو هو. اهڙو به وقت هو. جڏهن شالن، چوغن، ٽوپين، ٻارن جي شلوارن، زنانن لباسن ۽ وهاڻن تي سون چاندي ۽ ريشم سان ڀرت ٿيل سامان جي ڏاڍي طلب ٿيندي هئي.

سنڌ مان اهو هنر به هاڻ موڪلائي ويو آهي ۽ رڳو سينگار يا فن خاطر ڪن ڪپڙن تي ڀريو وڃي ٿو. (٢)

ڀرت جي هنر جو ٻيو هڪ دلچسپ نمونو ٿرپارڪر ضلعي ۾ نهنڊڙ چنين ۾ ملي ٿو، جي اڄ به اتي تيار ٿين ٿيون. اهي چنيون سوٽي ڪپڙي کي ڳاڙهو رنگ ڏيئي، مختلف رنگن جي ريشمي ڌاڳي سان مٿس ڳوڙهو ڀرت ڪري، منجهس ٽڪون هڻي تيار ڪيون وڃن ٿيون. هر قسم جي ڀرت سان ڀريل چولڻون ۽ گج اڄ به زالون پهرين ٿيون ۽ خود ڪي مسلمان به شالن تي اهو ڀرت ڀرائيندا آهن — ۽ اٺن ۽ گهوڙن جي تلن تي پڻ اهو ڀرت ڀرايو وڃي ٿو.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته چنيءَ جو هنر، سنڌ جو قديم هنر آهي، جيتوڻيڪ سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي سياحن، واپارين ۽ تجارتي ايجنٽن جي بيانن ۾ ان جو ڪوبه ذڪر ڪونه ٿو ملي؛ پر جڏهن اسين اهو ڏسون ٿا ته پرڏيهي واپاري ۽ سياح رڳو سنڌ ۾ سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙي جي واپار ڪرڻ ڪاڻ ٿي آيا، تڏهن انهيءَ ۾ ڪوڪ شڪ ڪونهي ته هنن "سنڌ جي چنين ۽ سنڌي هنر جي ٻين عجيب شين" جو ڪو ذڪر ڪونه ڪيو آهي، جن جي پرڏيهي مارڪيٽن ۾ ايتري طلب نه هئي.

ڀرت جو هنر به سرپرستي نه هئڻ ڪري گهٽبو ٿو ٿي ويو آهي — پر اڃا به ڏيساور جي مارڪيٽن ۾ ان جي طلب آهي، ۽

---

(١) او - سي، ١٥، نمبر ١٥٤٩

(٢) پوسٽنس، آبزرويشنس، ١٠٤

اچا تائين سنڌي واپاري ٻاهرين ملڪن ڏانهن وڪڻڻ لاءِ کڻي ويندا آهن.

اوني ڪپڙي جي صنعت

سنڌ کي پنهنجي اوني ڪپڙي جي صنعت ٻه هئي، البت ٻاهرين ملڪن جي مارڪيٽ ۾ سنڌس اوني ڪپڙن جي ايڏي طلب نه پئي رهي آهي. مقامي طرح ٺهندڙ اوني مال ۾ گهڻو ڪري غاليچا، ڪمبل، کٿا ۽ اوني ڪرسڻ تيار ٿيندا هئا. سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙي وانگر اوني ڪپڙي جي صنعت به سنڌ جي قديم صنعتن مان هڪ آهي؛ ۽ اڄ تائين حيدرآباد ضلعي(١) جي ڳوني تعلقي ۾ جت ۽ بلوچ قومن جون زالون واند ڪائيءَ جو وقت ڪمبل ۽ اوني فراسيون ناهڻ ۾ گذارين ٿيون. ٿرپارڪر جا اچا ڪمبل، جن کي 'کٿا' سڏيو ٿو وڃي، سنڌ جي هڪ مکيه شئي آهي، ۽ سڄي صوبي ۾ انهن جو استعمال نهايت عام ۽ وسيع ٿئي ٿو. انهيءَ جو هڪ ٻيو قسم به سنڌ ۾ تيار ٿئي ٿو، جنهن کي "لوئي" سڏيو وڃي ٿو، ۽ جنهن کي سندس گرميءَ، اوڇي ۽ پائداريءَ جي ڪري گهڻو پسند ڪيو وڃي ٿو.

سنڌ ۾ آن تمام گهٽي ۽ عمدي قسم جي پيدا ٿئي ٿي.(١) صوبي ۾ جتي ڪٿي رڍون جام آهن — ۽ خاص ڪري اپرندي طرف ٿر جي رڻ ۽ الهندي طرف ڪيرٿر جبلن جي لاهين تي رڍون تمام گهڻي انداز ۾ ملن ٿيون.

ان کان سواءِ، ٻڪريءَ جي وارن (ڏاس) مان به ڪيتريون شيون تيار ٿين ٿيون: جهڙوڪ ٿلها ڪمبل، جن کي "خرير" چيو وڃي ٿو ۽ "خرزينون" جن کي باربردار جانورن تي اناج کڻڻ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. اهي خرزينون گهڻو ڪري ڪاري يا ناسي رنگ جون ٿينديون آهن؛ ۽ نهايت پائدار ۽ مضبوط هونديون آهن.

---

(١) پوسٽنس، آبزرويشنس، ص ١٠٤.

(٢) "چمڪدوزي" معنيٰ چمڪي واري ڀرت.

ڪپڙي جي صنعت جو زوال

ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ جي ڪپڙي -- خاص ڪري سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙي -- جي طلب ۾ ڪافي گهٽتائي اچي ويئي. انهن جا ڪيترائي اندروني توڙي ٻاهريان سبب هئا. انگلنڊ ۾ تجارتي پاليسي ۽ صنعتي طور طريقن ۾ انقلاب اچڻ ڪري ڪپڙي جي صنعت ڪافي ترقي ڪري چڪي هئي. صوبي ۾ اندروني طرح سياسي بدامني ۽ بيآرامي ۽ ٻاهريان حملا؛ سنڌ جي حاڪمن جي حڪومت جي بدانتظامي -- ماڻهن تي خواهمخواه جون ڍڳريون ڍلون ۽ محصول وجهڻ، ۽ سنڌ جي مکيه واپاري طبقي جي هنرن سان سندن جابرانه نيتي --؛ مقامي اميرائي دور جو خاتمو؛ زراعت جي زواليت - اهي ۽ ٻيا ڪيترائي سبب سنڌ جي ڪپڙي جي اهم صنعت جي زوال لاءِ جوابدار هئا. نتيجو اهو نڪتو، جو تيار ٿيندڙ ڪپڙو بناوت ۽ خاصيت جي لحاظ کان ڪرندو ويو. ١٧٦٧ع ۾ انگريز ايجنٽن لکيو ته "هن ملڪ جي ڪپڙي جو اوچو ايترو ته خراب آهي، جو هندستان جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ انهن جو ڪوبه ڪاپو نٿو ٿئي -- سواءِ سندس ڀاڙيسري پرڳڻن - شڪارپور ۽ ملتان -- جي، جتي البت اهو ڪپڙو چڱيءَ طرح وڪامي ٿو."(١)

انهيءَ طرح سنڌ جا مشهور ڪپڙا، جن لاءِ هونئن ڪنهن وقت ٻاهرين مارڪيٽن ۾ بيحد طلب هوندي هئي، سي بنهه استعمال مان نڪري ويا - ۽ خاص ڪري يورپ ۽ ٻين پرڏيهي مارڪيٽن ۾ انهن جي ڪابه طلب باقي نه رهي. انگلنڊ جي صنعتي انقلاب اچڻ کان به اڳ ۾، انهن جي بدران انگلنڊ جو تيار ٿيندڙ ڪپڙو وڪامڻ لڳو. جيئن جيئن سال گذرندا ويا، تيئن تيئن حالت بگڙندي ويئي -- ۽ جڏهن انگريزن سنڌ کي انگريزي سلطنت

(١) هئملٽن سنڌ جي ٻرت جو ذڪر ڪيو آهي. ص ٧٦.

سان ملائي ڇڏيو، تڏهن سنڌ ۾ سندس مشهور معروف ڪپڙن جو نالو نشان به نه هو. ١٨٣٧ع ۾ اليگزينڊر برنس لکيو ته ٺٽي ۾ هزارها ڪوري هوندا هئا، جي ٻاهران درآمد ٿيل ڪچي مال مان عاليشان ۽ قيمتي ڪپڙا ٺاهيندا هئا، انهن جا خير ڪي نشان وڃي رهيا هئا. (١) برنس به افسوس ڪندي لکي ٿو ته ٺٽي ۾ جيڪي پنج هزار آڏاڻا هئا، جن ۾ سڄي وچ ايشيا ۾ مشهور معروف شالون ۽ لونگيون ٺهنديون هيون، انهن مان فقط ڪو ڏهن ڪن سو وڃي بچيو آهي. (٢)

نير

سترهين صديءَ جي ٻي مکيه صنعت هئي نير. يورپ توڙي ايشيا جي ملڪن ۾ نير جي ڏاڍي طلب هوندي هئي. انهيءَ ڪري يورپي واپاري هندستان ۾ نير تيار ٿيڻ جي مکيه مرڪزن کي ڳولڻ ۽ جاچڻ لاءِ ڀرتان لڳل هئا. نير جا مشهور قسم گجرات ۾ سرکيج، ۽ آگري کان پنجاهه ميلن جي مفاصلي تي بيانا ۾ تيار ٿيندو هو — پر پوئين شهر ۾ تيار ٿيندڙ نير بهترين سمجهيو ويندو هو. (٣) سنڌ به زمين ۽ آب هوا جي لحاظ کان هن رنگ جي پيدائش لاءِ موزون هئي — ۽ سنڌ جو پوکيل نير به عمدي قسم جو سمجهيو ويندو هو. (٤)

سترهين صديءَ ۾ هندستان جو هن مال ۾ ٻاهرين ملڪن سان واپار تمام گهڻو وڌي ويو. انهيءَ برآمدي تجارت ۾ سنڌ جو به چڱو حصو هو. سنڌ ۾ نير جي پيدائش جو مکيه مرڪز سيوهڻ هو، جتي ساليانو اٽڪل ٻه سو مڻ نير پيدا ٿيندو هو. (٥)

---

(١) ايٽڪن گزيٽيئر، جلد. الف، ٻاڳو ٣٩١

(٢) ايضاً ص. ٢٥٤

(٣) بي - ڊي. ميرچندائي انهيءَ جو حوالو ڏنو آهي، دي انگلش فئڪٽري ان سنڌ، (٥٦-١٧٧٥)، جي-ايس-ايڇ-ايس، جلد ٣، نمبر ٤، ص، ٧٢

(٤) برنس- ٺٽي جو واپار، ص. ١

(٥) برنس، دي ان هئپي ويلي، جلد. ١، ص ١٠١

انگريز ايجنٽن جي حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جي نير جي خاصيت اطمينان جوڳي هئي. هڪ اهڙي حوالي ۾ انگريز ايجنٽ پنهنجي بالادستن ڏانهن لکي موڪليو تہ هنن ”سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ نير اهڙوئي ڏنو، جهڙو بيانا ۾ تيار ٿيندو هو-“(۱) پر ڏسجي ٿو تہ سنڌ جي نير جي اها خاصيت گهڻو وقت قائم نہ رهي سگهي. قيمتون گهٽ هجڻ ڪري، سنڌ ۾ نير پوکيندڙن انهيءَ ۾ واري ۽ ريتي گڏي ملائڻ جي ڪوشش ڪئي، انهيءَ ڪري هتي جي مال جي خاصيت ڪري پيئي. ۱۶۴۰ع ۾ سنڌ مان موڪليل نير ”سرکيج جي نير کان بهتر سمجهيو ويو، پر بيانا جهڙو سٺو نہ هو.“ (۲) سنڌ جي انهيءَ ملاوت جون شڪايتون جيئن پوءِ تيئن گهڻيون ٿينديون ويون، نتيجي طور بينگال، جميڪا، (۳) جاوا ۽ ويسٽ انڊيز جا ملڪ ”انهيءَ ميدان ۾ سنڌ جا مقابل بڻجي آيا: ۽ سترهين صديءَ جي آخر ڌاري هن مال جون سموريون ٻاهريون مارڪيٽون سنڌ جي هٿن مان هميشہ لاءِ موڪلائي ويون. انهيءَ کان پوءِ بہ خراسان ڏانهن سنڌ مان نير جو ٿورو انداز برآمد ٿيندو رهيو — پر اهو ڪو سندس خاصيت خالص هجڻ ڪري نہ — چو تہ خاصيت جي ڪري تہ بينگال جي نير جي اڌ قيمت تي بہ ڪين ٿي وڪاڻو- پر رڳو رنگ پڪي ۽ جٽاڌار هئڻ ڪري اتي پيو وڪامندو هو (۴). اڄ تائين سنڌ ۾ نير پوکيو ويندو آهي - پر جيڪو ٿورو مقدار نير جو پيدا ٿئي ٿو، سو هتي جي مقامي مسلمانن جي شلوارن ۽ پٽڪن جي رڱائيءَ جي ڪم اچي ٿو.

شورو: سنڌ جي زمين ۾، خاص ڪري دوآبي واري حصي ۾

---

(۱) هنٽ موجب - ”ڪامرشل پاليسي آف دي مغلس“، ص ۱۴۱

(۲) او-سي، جلد ۱۵، نمبر ۱۵۴۹، خان لکي ٿو تہ عام طور گهربل ذخيرو ۱۰۰ کان ۲۰۰ ٽن تائين ساليانو هو، ص، ۲۶۰

(۳) اي-ايف-آءِ، ۱۶۳۷-۱۶۴۳۱، ص ص ۱۹۷-۱۹۸

(۴) ايضاً، ۲۷۴

شورو گهڻو ٿئي ٿو. ڪن ضلعن ۾ زمين جي سطح تي هڪ ٿلهو ڪلراٺو تهه چڙهيل آهي، انهيءَ تهه کي ڪرڙي ٿوريءَ محنت سان ان مان شورو تيار ڪيو ويندو آهي. (١)

سترهين صديءَ جي ٻي چوٿائيءَ تائين انگريز ايجنٽن شوري جي پيدائش تي ڪو ڌيان نه ڏنو. هندستان مان شورو فقط جهازن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ نيو ويندو هو. (٢) سنڌ جي انگريزن ڪوٺيءَ جي مهتمر فريملن کي سورت جي ايجنٽن (١٦٣٥ع) لکيو ته "انهيءَ پاسي (سنڌ ۾) شورو تمام گهڻي انداز ۾ تيار ٿئي ٿو - پر اوهان کي خبر آهي ته اسان جي حاڪمن کي ڪا ٿوري گهرج آهي ته فقط جهازن ۾ مال برداريءَ جي ضرورت لاءِ - پر ان لاءِ ٻه ان جو بهترين قسم هجڻ لازمي آهي" (٣) جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن انجو ڪارج وڌندو ويو، ڇو ته شورو بارود ٺاهڻ لاءِ مکيه جزو هو. انگلنڊ ۾ گهرو لڙائيءَ وقت (١٦٤٢-٣دع)، شوري جي درآمد قومي اهميت جو هڪ معاملو بنجي پيو. (٤) ١٦٦٠ع ۾ سنڌ جي انگريزي ايجنٽن کي حڪم مليو ته "اوهان جي پرڳڻن ۾ جيترو به گهڻو شورو ملي سگهي، اهو مهيا ڪريو." (٥) انهيءَ صديءَ جي آخر ۾ شوري لاءِ طلب ايتري وڌي ويئي، جو رسد پوري ڪانه پئجي سگهي ــــ ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ خلاف سنگين شڪايتون ٿيڻ لڳيون ته شوري جو گهربل مقدار مهيا ڪرڻ ۾ ناڪامياب ثابت ٿي هئي.

جڏهن شورو امن امان جي وقت جي ڌنڌن جهڙوڪ شيشي جي سامان، ڪپڙي جي رڱاوت وغيره ۾ استعمال ٿيڻ لڳو، تڏهن ته ان جي طلب تنهان ڏي وڌڻ لڳي. انگلنڊ ۾

---

(١) خان، ص. ٢٦٠

(٢) ڪارليس، بامبي رڪارڊس، ١٧، ڀاڱو ١، ص ٢٠٢

(٣) پوسٽنس، ص. ٩٥

(٤) بالڪرشنا، ص ص ١٠٠-١٠١

(٥) ايف - آر - ايس، جلد ١، ص ٣٩٥

ڪپڙي جي صنعت جي ترقي ڪرڻ ڪري ته ان جي درآمد
هيڪاري وڌي ويئي. ايتري قدر جو ١٧٥٨ع ۾ سنڌ ۾ پيدا
ٿيندڙ شوري جي هڪ هٿي حاصل ڪرڻ جي 'خاص مقصد'
لاءِ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ ۾ ہي ڪوٺي به جاري ڪئي ۽
شاهي فرمان حاصل ڪري هڪ هٿي قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب
ٿي ويئي. (١) سنڌ ۾ انگريز ايجنٽ ڪرو، ١٧٩٩ع ۾ لکي
ٿو ته انگريزي ڪوٺيءَ وارن شاهه بندر تي شوري کي صاف
ڪرڻ ۽ ڪاڙهي قلمي صورت ۾ آڻڻ لاءِ وڏي پيماني تي ڪم
شروع ڪري ڏنو. (٢) پر سنڌ جي شوري جي اعلا طلب گهڻي
وقت قائم نه رهي سگهي، ڇو ته بينگال مان سستو مال درآمد
ٿيڻ لڳو هو. (٣) ١٨٣٧ع ۾ اليگزينڊر برنس لکي ٿو ته
جيتوڻيڪ سنڌ گهڻي انداز ۾ شورو پيدا ڪري ٿي سگهي، پر
سنڌ جي مال تي ٻين هنڌن جي سستن قسمن جو شورو غالب
پئجي ويو - هن صنعت جو زوال به ايترو مڪمل طرح آيو،
جو سنڌ کي انگريزن جي فتح ڪرڻ وقت سنڌ جي برآمدي
واپار ۾ ان جو نالو به ڪونه ٿو ملي.

چوپايو مال ۽ کير مکڻ جي پيدائش

سنڌ اڄ به هڪ زرعي ملڪ آهي، سو انگريزن جي اچڻ
کان اڳ ته پاڻ وڌيڪ زرعي ملڪ هو. زراعت ڪافي وسيع
پيماني تي ڪئي ويندي هئي، ۽ زمين جون وڏيون وڏيون
ابراضيون چراگاهن طور استعمال ۾ ايندڙيون هيون. خاص ڪري
اتر سنڌ ۽ برپٽ وارن تڪرن ۾ سنڌي ماڻهو ڪافي انداز ۾
ننڍو توڙي وڏو مال (رڍون ۽ ٻڪريون وغيره) پاليندا هئا.

(١) خان، ص ١٣

(٢) ايف-آر-ايس، جلد ٨٥، ص ص ١٣٧-١٣٩ پڻ ايضا، ص ٢٣٧

(٣) پ- ڊي- ڊي، نمبر ٣١ -بي- ٣٧٥٨ ص. ٥٩٣ ميان غلام شاهه
ڪلهوڙي ايراني نار جي واپارين کي نير جو واپار ڪرڻ جي اجازت
ڏني هئي، توڙي جو سنڌ ۾ ان خلاف اعتراض واريو ويو هو.

هر ڳوٺ ۾ مينهون، ڳئون، رڍون ۽ ٻڪريون جام هونديون هيون. حقيقت ۾ سنڌ ۾ دولتمند ۽ عزت دار ماڻهو ان کي سمجهيو ويندو هو، جنهن کي پنهنجو ڳچ چوپايو مال هوندو هو؛ جنهن ماڻهوءَ وٽ چوپائي مال جو هڪ يا ٻه وهٽ نه هوندو هو، ته ان کي نهايت غريب سمجهيو ويندو هو. کير، ڏڌ مکڻ ماڻهن جو عام کاڄ هو ۽ باقي جيڪو مکڻ ۽ گيهه بچندو هو، سو وڪڻي ڇڏيندا هئا.

هن دور ۾ لکندڙن جي ڪيترن بيانن مان سنڌ جي چوپائي مال جي اڻکٽ ذخيري ۽ کير مان تيار ٿيندڙ شين جي نيڪيءَ جا ڪيترائي حوالا ملن ٿا. آئين اڪبريءَ جو مصنف لکي ٿو ته ”سنڌ ۾ ڏڌ ۽ لسيون بهترين قسم جون تيار ٿين ٿيون —“ جيڪي چئن مهينن تائين رکي سگهبيون هيون.(۱) انگريز ايجنٽ لکن ٿا ته نصرپور، سيوهڻ ۽ ٻکر مان ”هتي تمام گهڻو مکڻ ۽ گيهه ڪڇي اچي ٿو.(۲) مارنريق لکي ٿو: هن ملڪ ۾ چوپايو مال — خاص ڪري مينهون، تمام گهڻي انداز ۾ موجود هيون —“(۳) ۽ منوڪي اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”هت مکڻ تمام گهڻو ٿئي ٿو، جو مسقط ڏانهن برآمد ڪيو وڃي ٿو.“(۴) هئملٽن به لکي ٿو ته ماڻهن وٽ ”ڪارو چوپايو مال (مينهون) تمام گهڻو آهي ۽ وهٽ سٺا ۽ وڏا آهن. جن مان هر هڪ منجهان هوند ۸۰ کان ۱۰۰ پائونڊن تائين بهترين قسم جو گوشت ملي. هتي ماڻهو مکڻ گهڻي انداز ۾ برآمد ڪن ٿا — انهيءَ مکڻ کي وتڙائي، چوپائي مال جي کلن مان ٺهيل مرتبانن ۾، جن کي ’دپا‘ (Dappas) سڏيو وڃي ٿو.(۵) ٻاهر موڪليو وڃي ٿو.“

(۱) ڪرو، جي-ايس-ايچ-ايس، جلد ۱، ڀاڱو ۲، ص ۴۳.
(۲) برنس، ميموئر آن دي ڪامرس آف حيدرآباد، پڻ ڏسو ٿڪمرڊو، هسٽري آف سنڌ، ص ۱۳.
(۳) آئين ۲، ص ۳۳۷.
(۴) او-سي، جلد ۱۵، نمبر ۵۴۹.
(۵) مانريق، جلد ۲، ص ۲۳۹.

چوپائي مال اپائڻ ۾ سنڌ کي ايتري ته اهميت حاصل هئي، جو انگريزن سنڌ ۾ بي ڪوٺي (٥٨-١٧٥٨ع) انهيءَ خاص مقصد سان برپا ڪئي، ته سنڌ مان "سگهن وارو چوماڻو مال" برآمد ڪيو وڃي. انگريزي ايجنٽن کي خاص هدايتون هيون ته ڪين صوبي جيترو چوپايو مال ملي سگهي، اوترو هيا ڪري ڏين.(١)

گهريلو جانورن ۾ اٺ ٻئي نمبر تي مکيه جانور هو. آئين اڪبريءَ جو مصنف لکي ٿو ته "اٺن جو هڪ عاليشان نسل پيدا ٿئي ٿو،"(٢) اڳيني هلي ڪئي لکي ٿو ته "سنڌ ۾ اٺ گهڻي ۾ گهڻا ملن ٿا. ڪيترن باشندن کي ڏهه ڏهه هزار- پاڻ وڏيڪ اٺ آهن. اجمير جا اٺ تکي ۾ تکا آهن پر باربرداريءَ جي ڏاڍو جا بهترين اٺ ٿٽي ۾ پاليا وڃن ٿا"(٣) انهيءَ طرح ڪرو به لکي ٿو ته "صوبي ۾ هرهنڌ اٺ گهڻي انداز ۾ پاليا وڃن ٿا." اڄ به اهوئي دستور هلندو اچي ٿو. خاص ڪري درياءَ ۽ سمنڊ جي ڪنارن تي ڪڇي وارن حصن ۾ لٺيون لائا ۽ پيا گاهه پکا جام ٿين ٿا، جن مان اٺن لاءِ سٺو ڪاج حاصل ٿئي ٿو.(٤)

پين جانورن جي پيٺ ۾ اٺ وڏيڪ مضبوط ۽ سخت جان آهي- ڪاڏو به جيڪو ڏبس سو بنا هٺڪ جي کائي ويندو. ڪجهه انهن سببن ڪري ۽ ڪجهه وري هتي جي زمين جي خاصيت ۽ اٺ جي وڏيڪ بار کڻڻ جي لياقت ڪري، هي "صحرا جو جهاز" قدرتاً ماضيءَ ۾ سنڌ اندر مال آڻڻ نيڻ جو هڪ بهترين ذريعو سمجهيو ٿي ويو- ۽ هوندي به اٺ کي ٻين سمورن باربردار جانورن کان بهتر وڃي ٿو. جيئن ته انگريزي راڄ کان اڳ ۾ ڦيٿن واريون گاڏيون گهٽ، استعمال ۾ هيون. انهيءَ

(١) سنوڪي، اسٽوريا ڊي موگور، ١١، ص ٢٢٧.

(٢) هنملن، ص ٧٦.

(٣) جارج بورچر کي ملليل هدايتون، مورخ باسبي ڪنسل ١٨ ڊسمبر، ١٧٥٨ع، ص ڊي- ڊي ص ٥٩٦.

(٤) آئين ١١، ص ٣٣٨.

ڪري سنڌ ۾ خشڪي آمدرفت گهڻو ڪري اٺن جي قافلن ذريعي ٿيندي هئي. سنڌ ۾ ٿوري ڳاڪي اٺ کي نار، گهاٽي ۽ هر ڪاهڻ لاءِ به استعمال ڪيو ويندو آهي. جيڪي ماڻهو اٺن جا وڳ پاليندا آهن، سي رڍن ۽ مينهن جي کير سان گڏ ڏاچين جو کير عام طرح ڪم آڻيندا آهن.

سنڌ ۾ ماڻهن جو هڪ حصو رڍن پالڻ ۾ به مشغول هوندو هو. اڄ تائين الهندي پاسي جي جابلو علائقن ۽ اڀرندي پاسي جي ريگستاني حصي جي خانه بدوش ريڍار ماڻهن جو گذر گهڻو تڻو رڍن جي پيدائش تي آهي.

گهوڙا پالڻ تي به ڪافي ڌيان ڏنو ويندو هو. 'مهاڀارت' ۾ به سنڌ جي گهوڙن جو ذڪر آيل آهي. باربوسا به سنڌ ۾ گهوڙن جي ججهائيءَ جو ذڪر ڪيو آهي.(١) انهيءَ بابت ٻين سياحن ۽ واپارين جا ڪيترائي حوالا ملن ٿا. عرب پهريان حملي‌آور هئا، جن سنڌ تي باقاعدي راڄ ڪرڻ شروع ڪيو ۽ اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هنن پاڻ سان ڪجهه گهوڙا به آندا هئا. سنڌ ۾ خراسان کان به گهوڙا گهرايا ويندا هئا.(٢) انهيءَ ڪري هتي جي مقامي نسل ۾ ٻاهريون تخم به اچي ويو. سنڌي گهوڙا جيتوڻيڪ سنها ۽ هڏاون ٿين ٿا پر ڏاڍا مضبوط، تيز رفتار ۽ غيرمعمولي طاقتور ٿين ٿا.(٣) سنڌ ۾ گهوڙن جا مالڪ پنهنجن گهوڙن کي ڪاڏو نهايت سٺو ڪارائيندا هئا ۽ شاهوڪار ماڻهو ڏاڍي شوق ۽ آب تاب سان پنهنجن گهوڙن کي سهڻن ۽ قيمتي سنجن سان سينگاريندا هئا.(٤)

گڏهه ۽ خچر به ڪافي انداز ۾ پاليا ويندا هئا. گڏهه ڏاڍا وڏا ۽ طاقتور هوندا هئا ۽ اٺن سان گڏ باربرداريءَ لاءِ

---

(١) ايضاً، ٢، ص ١٣٣

(٢) ڪرو، جي - ايس - ايچ - ايس، جلد ١، ڀاڱو ٢، ص ٤٤

(٣) باربوسا، ص ١٠٦

(٤) پوسٽنس، ص ١١٠

ڪم آندا ويندا هئا. خچرن کان بہ باربرداريءَ جو ڪم ورتو ويندو هو.

مجموعي طرح، سنڌ جو چوپايو مال سموري هندستان جي بهترين چوپائي مال منجهان ليکيو ويندو هو.(١) ۽ گهٽيءَ پيدائش ۽ عمدي قسم جي کير کان مشهور هو. ملڪ اندر ۽ ملڪ کان باهر چوپائي مال جي ڪافي طلب هوندي هئي. کير جي پيدائش ۾ ملڪ نہ رڳو خودڪفيل هو، پر ڪافي بچت ٿيندي هئي. انهيءَ لاءِ ڪافي ثابتيون موجود آهن تہ ماڻهو ڪرڻ ۽ چوپايو مال ۽ ٻيا جانور ـــ اٺ ۽ رڍون، گهوڙا، گڏهہ ۽ خچر پالڻ، سنڌ جي ڪافي ماڻهن جو ڌنڌو ۽ روزگار جو ذريعو هوندو هو.

چمڙي جو سامان. مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ پنهنجي عمدي چمڙي جي سامان کان مشهور هئي. ملڪ ۾ رڍون ۽ ٻيو چوپايو مال جام هو. هتي جا مسلمان گوشت تمام گهڻو واپرائيندا هئا ـ انهيءَ ڪري هتي کلون تمام سستيون ۽ گهڻيون دستياب ٿي سگهنديون هيون. ايتريقدر جو ”ڪيترن بندرن ڏانهن کلن جا جهازن جا جهاز ڀرجي ويندا هئا.“(٢) وينس جو وينل سياح ۽ سوداگر منوڪي لکي ٿو تہ ٺٽي جي صوبي ۾ ”چمڙو تمام گهڻو ٺهندو هو جو عرب ۽ ايران جي ملڪن ڏانهن برآمد ڪيو ويندو هو.(٣) سنڌ چمڙي جو ڪافي برآمدي واپار حاصل ڪري چڪي هئي.“ ان عرصي جي لکندڙن مان پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جو چمڙو نهايت عمدي قسم جو هو. وان آرلچ لکي ٿو ”سنڌ جو چمڙو هندستان جي بهترين قسمن مان آهي ـ ۽ نرمائي ۽ پائداريءَ ۾ يورپ جي چمڙي کان ڪنهن بہ

(١) وڻنگٽن ـ فاسٽرس ارلي ٽريولس، ص ٢١٨
(٢) يوسٽس، ص ١١١
(٣) اينڪن، گزيٽيئر، جلد الف، ص ٦٥٣

طرح گهڻ کين آهي." (١) سنڌ بابت هڪ جديد مستند لکندڙ ايٽڪن به انهيءَ راءِ جي تائيد ڪري ٿو. (٢)

سنڌ مان کلون رڳو ڪچي مال جي صورت ۾ ٻاهر کين اماڻيون وينديون هيون- پر مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ چمڙي رڱڻ جو هنر به چڱي ترقي ڪري چڪو هو، ۽ چمڙي جا رنگريز پنهنجي هنر ۾ ڪافي مهارت ۽ لياقت رکندا هئا. مانريق به سنڌ جي "خوبصورت چمڙي" جو ذڪر ڪيو آهي، جو اونهاري ۾ ميزپوشن، ديوار پوشن ۽ بسترن جي گاديلن ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو هو. (٣) لنشوٽن به لکي ٿو ته "سنڌ جا ماڻهو عاليشان قسم جو چمڙو تيار ڪن ٿا- جنهن تي وري سيني رنگن جي ريشم سان ڀرت ڀريو وڃي ٿو. هندستان ۾ بسترن ۽ ميزن مٿا غاليچن جي بجاءِ انهيءَ چمڙي جي چادرن کي وڇائڻ وڌيڪ پسند ڪيو وڃي ٿو." (٤) چمڙو ڪيترن ئي ڪمن ۾ استعمال ڪيو ويندو هو (٥) جهڙوڪ گهوڙن ۽ اٺن لاءِ زينون، سنج، پنج سنجي تيار ڪرڻ، ۽ ڍالون، زبان، دستانا ۽ بوٽ، پخالون ۽ گيهه مکڻ لاءِ مرتبان ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو هو. (٦) ائين ٿو ڀانئجي ته اڄ جي ڀيٽ ۾ اڳي سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ چمڙو وڌيڪ استعمال ڪيو ويندو هو؛ ۽ هيءَ صنعت چڱيءَ طرح چمڪي ۽ آسودي حال ۾ هئي.

مڇي: سنڌ کي پنهنجو ڪافي ڪشادو سامونڊي ڪنارو آهي ۽ منجهانئس سنڌو درياءَ اتر اوڀر کان ڏکڻ اولهه ڏانهن وهي

---

(١) وان آرلچ، ٽريولس ان انڊيا، ص ١٠١
(٢) ايٽڪن، گزيٽئر، جلد الف، ص ٣٩٠
(٣) مانريق، جلد ٢٠، ص ٢٣٩
(٤) سورلي جي حوالي سان، ص ٩٨
(٥) پوسٽنس، ص ٢٦
(٦) هئملٽن، ص ٧٦- هو انهن کي "دٻا" ٿو سڏي.

ٿو. هندستان ۾ اهڙا تمام گهٽ هنڌ آهن، جتي انداز ٽوڙي خاصيت جي لحاظ کان سنڌ کان وڌيڪ ۽ بهتر مڇي ملي سگهي ٿي. (١) جيتوڻيڪ مدراس يا بينگال وانگر هتي جي ماڻهن جو ڪافي حصو مڇي کائي ٿو – ۽ مڇي مارڻ جو هنر ايامن کان سنڌ ۾ ترقي ڪندو آيو آهي. ساموندي توڙي درياءَ مان حاصل ٿيندڙ مڇيءَ ۾ ڪيتريون اهڙيون خوبيون آهن، جو ان کي ماڻهو چاهه سان واپرائين ٿا. مڇيءَ جي قسمن ۽ نمونن جو ذڪر سنڌ جي مشهور ترين شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ڪيترن ئي هنڌن تي ڪيو آهي. سنڌ جو ”پلو“ گهڻي زماني کان تمام مشهور آهي. آئين اڪبريءَ ۾ ذڪر آهي ته لذت ۽ سواد جي لحاظ کان سنڌ جي ”پلو“ جو جواب نه آهي (٢) ۽ اها به هڪ روايت آهي ته دهليءَ جو عظيم المرتبت پر ٻيڙالو بادشاهه محمد تغلق – جنهن ٺٽي جي ڀرسان وفات ڪئي، پلي جو بيحد شوقين هو. مانريق (١٦٤١ع) لاهور کان ٺٽي آيو هو، ڪيس هتي ”مڇيءَ جو بهترين قسم“ تمام سستو ملي سگهيو هو. (٤) ١٦٩٩ع ۾ هئملٽن پڻ هت اچي ڏٺو ته سنڌو درياءَ ۾ مٺي پاڻيءَ جي مڇيءَ جا ڪيترائي قسم پيدا ٿيا ۽ ”انهن سڀني ۾“ پلي جهڙي بهترين مڇي هن سڄي جمار چکي يا ڏٺي به ڪين هئي. (٥)

مڇي تمام گهڻي انداز ۾ هوندي هئي – ۽ انهيءَ ڪري نهايت سستي هئي ۽ سڀني کي آسانيءَ سان ملي سگهندي هئي. درحقيقت مڇيءَ جو مقدار هتي ايترو گهڻو هوندو هو جو مقامي کاڌي کان پوءِ به ڪافي انداز بچي پوندو هو، جنهن کي لوڻي، دونهاٽي

(١) ١٨٧٣ ۾ ڊاڪٽر ڊي ساموندي مڇين جي ١٦٠ قسمن ۽ درياهي مڇين جي ٦٤ قسمن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان هوندي به ٻيا ڪيترا سٺا قسم ڪاڻس رهجي ويا. ايٽڪن، جلد الف، ص ٦١-٧٢

(٢) آئين، ٢، ص ٢٣٧

(٠) مانريق، ٢ ص ٢٢٢

(٤) هئملٽن، ص ٧٥

۽ سڪائي ٻين ملڪن ڏانهن برآمد ڪيو ويندو هو. ڊيو آرٽ باربوسا (١٥١٦ع) به سنڌ جي عاليشان مڇيءَ جي صنعت ۽ اتر هندستان ۽ ٻين ملڪن سان سنڌس هلندڙ برآمدي واپار جو ذڪر ڪيو آهي. (١) آئين اڪبريءَ وارو لکي ٿو ته "سنڌ ۾ مڇي ايتري جام ٿيندي هئي، جو ماڻهو گهوڙن کي سڪل مڇي کارائيندا هئا." وڌيڪ لکي ٿو ته هتي مڇي لوڻي ۽ سڪائي ٻين بندرن ۽ ملڪن ڏانهن برآمد ڪئي ويندي هئي، ۽ ان مان ماڻهن کي ڪافي آمدني ۽ نفعو ٿيندو هو. (٢) مڇيءَ مان تيل پڻ ڪڍيو ويندو هو، جو ٻيڙين ٺاهڻ ۾ ڪم ايندو هو. (٣)

پوئنجي ٿو ته مڇيءَ جي صنعت سنڌ ۾ سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي ٻين صنعتن جي ڀيٽ ۾ صحيح معنائن ۾ هڪ مقامي صنعت هئي، جو ته اهي ٻيون صنعتون رفته رفته ختم ٿي ويون، پر مڇيءَ جي صنعت اڄ تائين چڱيءَ حالت ۾ آهي. ١٨٤٣ع ۾ پوسٽنس لکي ٿو ته "ڪراچيءَ کان ڪڇ، گجرات ۽ مسقط ڏانهن برآمد ٿيندڙ شين ۾ سڪل مڇي به هڪ مکيه شيءِ آهي- ۽ ڇرڪن (Shark) جا هڏا ۽ کنڀڙ بمبئيءَ ڏانهن موڪليا ويندا آهن." (٤) سنڌ هميشه هندستان جي مڇيءَ جي مکيه مرڪزن مان هڪ رهي آهي- ۽ مٺي پاڻيءَ توڙي کاري پاڻيءَ جي مڇي دور ڏيسن ۾ پهچندي رهي آهي.

ٻيون صنعتون: ٻين مکيه صنعتن مان جنديءَ جو ڪم، عاج تي اُڪر، ڪاشيءَ ۽ اسلح سازيءَ جي صنعتن جو ذڪر ڪرڻ گهرجي.

جنديءَ جو ڪم: ڪاٺ تي جنديءَ جي ڪم جي صنعت،

---

(١) باربوسا، ص ص ١٠٦-١٠٧
(٢) آئين، ٢ ص ٢٣٧
(٣) آئين، ص ٢٣٧
(٤) پوسٽنس، ص ١٠٧

قديم صنعتن مان هڪڙي آهي ۽ ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته اها صنعت ٻوڙنٽي ڪانه پئي آهي - البته ان جو پيمانو ڪجهه گهٽجي ويو آهي. گهڻو ڪري هن هنر جو مکيه استعمال ڪٽن ۽ پينگهن کي سينگارڻ ۾ ڪيو ويندو آهي، جيڪي اڄ به هر ڪنهن خوشحال سنڌيءَ جي گهر ۾ ملي سگهن ٿا. جنڊيءَ جو ڀيوڪم گهڻو ڪري ننڍين ننڍين ڀيتين (مخبن) تي ٿيندو آهي، جي هڪٻئي جي اندر رکبيون وينديون آهن - ۽ جن کي "گنج" سڏيو ويندو آهي - انهن تي رنگن جو عاليشان ڪم ڪيو ويندو آهي - ڳاڙهو ۽ پيلو، نيرو ۽ سائو، عاج جهڙو ۽ ڪارو رنگ استعمال ڪيو ويندو آهي. اهو ڪم ايترو ته پختو ۽ جٽاءُ دار ٿئي ٿو جو اڄ به ڪيترن عجائب خانن (ميوزم) ۽ ماڻهن جي خانگي ملڪيت ۾ ڏيڍ سو ورهين جون اهڙيون پراڻيون شيون ملي سگهن ٿيون، جن جو رنگ ذرو به جهڪو نه ٿيو آهي. اڄ تائين حيدرآباد ضلعي ۾ هالا ۽ اپر سنڌ ۾ ڪشمور، هن صنعت جا مشهور مرڪز آهن: اسان وٽ هئملٽن جي شاهدي موجود آهي جو چوي ٿو ته "سنڌي عاليشان قسم جا ڪپڙ ۽ ڪاٺ جون ٿالهيون ۽ جنڊيءَ جون ميزون تيار ڪن ٿا."(١) جڏهن اڄ به سنڌ ۾ جنڊيءَ جي ڪم جا بهترين نمونا تيار ٿي رهيا آهن، تڏهن اهو ته يقين ڪرڻو ٿي پوندو ته سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ جڏهن سنڌ جي صنعتي ۽ واپاري دور جو اوج ۽ عروج هو، تڏهن هيءَ صنعت به ترقي يافته ۽ خوشحال هوندي.

سنڌ ۾ لاک گهڻي انداز ۾ تيار ٿئي ٿي ۽ اڄ تائين ٻبلن جي هڪ مکيه پيدائش آهي. انهيءَ کي رنگن سان ملائي، ميڻ ۽ گندرف سان گڏ استعمال ڪيو ويندو آهي.

ڪاشيءَ جا ٿانو: سنڌ ۾ ٿانوَ به بهترين قسم جا ٺهندا هئا ۽ خاص ڪري ڪاشيءَ جون سرون ته مشهور هونديون هيون،

---

(١) هئملٽن، ص ٧٦

(٢) ايٽڪن، جلد الف، ص ٢٩٧

جن جو نمونو اڄ به مڪلي ٽڪريءَ تي ۽ حيدرآباد ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي مقبرن تي ملي ٿو. اهي ڪاشيءَ جون سرون جاميٽريءَ جي اصولن تي ٺهيل شڪلين سان هلڪي ۽ گهري نيري رنگ سان چٽي ٺاهيون وينديون هيون - ۽ مشهور اوليائن ۽ مرتبي وارن ماڻهن جي مقبرن جي ڀتين، فرشن، ڇتين، چانئٺن ۽ گنبذن تي هنيون وينديون هيون. اهي رنگيل سرون تمام گهڻي انداز ۾ استعمال ٿينديون هيون - ۽ بناوت ۽ خاصيت جي لحاظ کان، عاليشان هيون. انهيءَ سلسلي ۾ پوسٽنس (١٨٤٣ع) لکي ٿو ته ”سنڌ ۾ ڪنڀارڪو ڪم اعليٰ نموني جو ٿئي ٿو. پاڻيءَ جا سهڻا ٿانوَ، ۽ مقبرن ۽ مسجدن کي سينگارڻ لاءِ عاليشان رنگيل ڪاشيءَ جون سرون تيار ٿين ٿيون. ٺٽي جي پرسان ٺهيل قديم قبن ۽ مقبرن ۾ ڪم آيل سنهين چٽيل سرن کي سندن بهترين پالش ۽ بناوت جي ڪري هر ڪنهن ساراهيو ۽ واکاڻيو آهي. سندن بناوت ايتري ته پختي ۽ مڪمل آهي، جو انهن جڳهين جون ڪناريون اڄ به اهڙيون ئي سنهيون سنواريون ۽ سالم آهن، جهڙيون ٺهڻ وقت هيون، جيتوڻيڪ انهن مان ڪيترين جاين کي ٺهي اڄ صديون گذري چڪيون آهن.“ (١) ڊاڪٽر ڪينيڊي به انهيءَ ڳالهه جي تائيد ڪري ٿو. ٺٽي جي پسگردائيءَ جي آثار قديمه جي مقبرن جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ”سجاوٽ جو هي نمونو بلڪل نئون هو. گنبذن تي ٿلهين، لسين ۽ سفيد رنگ جي سرن يا عاليشان رنگن سان رنگيل چينيءَ جي سرن کي - جيڪي بلڪل چين جي ٺهيل فرشي سرن جهڙيون ٿي لڳيون - سڌائيءَ ۾ بيهاريو ويو هو، ۽ انهن جي مٿان وري گلن ۽ ٻين شڪلين جا اهڙا عاليشان نقش و نگار چٽيا ويندا هئا، جو انهن فنڪارن جي ذوق ۽ هنرمنديءَ جو داد ڏيڻ کان ماڻهو رهي نٿي سگهيو. هون پنهنجي حياتيءَ ۾ اهڙي چيز ڪاله ڏٺي آهي، جا هٿ جي سرن ٺاهڻ

(١) پوسٽنس، ص ١٠٥-١٠٦

جي هنر ۽ ان جي عمدگيءَ جي برابري ڪري سگهي،
جيڪا هنن ڦٽل آثارن جي سرن ۾ پيش ڪئي ويئي آهي....
آءٌ انگلنڊ ۾ اهڙين سرن جي تيار ٿي سگهڻ جي امڪان کان
انڪار ڪونه ٿو ڪريان، پر آءٌ نٿو سمجهان ته ڪو ڪٿي
اهڙو مڪمل ڪم ڪڏهن پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي
ويئي آهي." (١)

خود اينڪن سنڌ جي تازه ترين گزيٽ جو مصنف به
سنڌ جي چٽيل سرن لاءِ ساڳئي نموني لکي ٿو ته — "اهي ڏاتن
جي ٺهيل شين وانگر وڄن ٿيون. (آواز ڪن ٿيون)، ۽ سندن
ڪناريون اهڙيون ته صاف ۽ سڌيون آهن، جهڙيون ٻارن جي
پيتيءَ جي ڪاٺ جي سرن کي هونديون آهن. سندن رنگ
اهڙوئي چٽو رهي ٿو، جهڙو ٺهڻ واري ڏينهن تي هوندو اٿن." (٢)

اها هئي سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ چٽيل سرن جي سهڻائي ۽
عاليشان بناوت — پر افسوس جو اج اهو هنر گهٽبي ٻاڳي ختم
ٿي ويو آهي ۽ اڄڪلهه اهو ڪم تمام ٿورو ٿئي ٿو. خود
موهن جي دڙي ۽ حيدرآباد جي قلعي ۾ ڪم آيل ڪوري جون
پڪل سرون ثابت ڪن ٿيون ته سنڌ ۾ ڪنڀرڪو ڪم ڪيترو
نه ترقي ڪري ويو هو — ۽ اهو رڳو ڪاشيءَ جي سرن
تائين تائين محدود نه هو.

چيڪي مٽيءَ مان ٻي ڪيتريون شيون ٺهنديون هيون —
جهڙوڪ پاڻيءَ جون گهگهيون، رڌ پچاءَ جا ڪُنا ۽ ٻيا ٿانوَ،
حقا (٣) (يا تماڪ ڇڪڻ لاءِ سلفيون) رانديڪا ۽ ٻيون سجاوٽ
جون شيون وغيره.

عاج جو ڪم: سنڌ ۾ عاج جي ڪم جي صنعت به ننڍي پيماني
تي قائم هئي. والٽرپيٽن ۽ هئملٽن — ٻئي اسان کي ٻڌائين ٿا ته

(١) ڪينڊي انڊس ١، ص ٨٤
(٢) اينڪن، گزيٽيئر، جلد ١، ص ٣٩٩
(٣) حقو

سنڌ ڪافي تعداد ۾ هاٿين جا ڏند (١) درآمد ڪندي هئي، ۽ هئملٽن ٻڌائي ٿو ته سنڌ ۾ عاليشان ڪِٽ تيار ٿين ٿا، جن تي عاج جو ڪم ٿيل هوندو آهي. ان کي ٿوروڻي وقت ٿيو آهي جو سنڌ صوبي جي زالن ۾ عاج جون ٻانهيون پائڻ جو عام رواج هوندو هو. هئملٽن (١٦٩٩ع) جي وقت ۾ ان کان به اڳي اهو عام رواج هو. هئملٽن پاڻ لکي ٿو ته ”هاٿيءَ جي ڏندن جو هٽ تمام گهڻو ڪاپو آهي. زالن ۾ ته اهو فيشن آهي ته هو ڪلهن کان ٺونٺين تائين ۽ ٺونٺين کان ڪرائين تائين، عاج جون ٻانهيون ٻنهي ٻانهن ۾ پائين ٿيون. (٢) ٻيون به ڪيتريون شيون جهڙوڪ چڪا (ڏارا)، لاٽون، چمچا، عطردانيون ۽ ڪاغذ ڪاٽڻ جا چاڪون ۽ ٻيون ٿلهيون سنهيون شيون عاج مان ٺهنديون هيون. پر اڄ اهي سموريون شيون استعمال کان نڪري ويون آهن ـ ۽ اها صنعت ڏي ڪم ٿي وڃي آهي.

هٿيار: سنڌ ۾ ڪيترن قسمن جا هٿيار پڻ تيار ٿيندا هئا ـــ خاص ڪري ٽوٽنيءَ وارين بندوقن جون ناليون سٺيون ٺاهيون ويندڻيون هيون، ۽ جن تي ڪڏهن چاندي يا سون جو پرت جڙيو ويندو هو. پوسٽنس جي لکڻ مطابق سنڌ ۾ ٺهندڙ هٿيار، ”هندستان جي اڪثر هنڌن تي ٺهندڙ هٿيارن کان وڌيڪ عمدا هئا.“ (٣) سنڌ ۾ اعليٰ درجي جون تلوارون پڻ هيون، جن جا ڦر ڏِگها، مڙيل (گولائيءَ تي)، تکا ۽ سنيءَ طرح ٺپيل هوندا هئا. (٤) ”سنڌ جا حاڪم“ خاص طور مير انهن هٿيارن جو گهڻو قدر ڪندا هئا، ۽ شڪار يا جنگ جي وقت اهي ڪم آڻيندا هئا. هو انهن جي سنڌاري تي گهڻو ڌيان ڏيندا هئا ـ ۽ ان لاءِ ڪافي پئسو پڻ خرچيندا هئا. اوڻويهين صديءَ ۾ حيدرآباد

---

(١) پرچاز، جلد ٣، ص ٢٠٦

(٢) هئملٽن، ص ٧٧

(٣) پوسٽنس، ص ١٠٣-١٠٤

(٤) ايضاً، ص ١٠٤

انهن هنيارن جو مکيہ مرڪز هو — ۽ اها هڪ مڄيل حقيقت آهي تہ مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دورن ۾ اعليٰ قسم جون تلوارون بہ تيار ٿينديون هيون.

ياڳو چوٿون

صنعتن جي تنظيم

اهي هيون جائزي ورتل دور ۾ سنڌ جون مکيہ صنعتون. اڳين بابن ۾ آيل بيانن مان معلوم ٿيندو تہ انهيءَ دور کان ارڙهين صديءَ جي وچ واري دور تائين، سنڌ ۾ اڪل هڪ ڊزن اوچ تي رسيل صنعتون هيون. انهيءَ دور جي لکندڙن جو عام تاثر اهو آهي تہ انهن صنعتن ۾ اهو دور هنرمنديءَ ۽ وسعت وارو هو. ساڳئي وقت اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جو تيار ٿيل مال دنيا جي مکيہ مارڪيٽن ۾ پهچندو هو، جتي سنڌ جي مال لاءِ تمام گهڻي طلب هوندي هئي؛ ۽ انهيءَ ۾ ڪو بہ شڪ نہ ٿو ٿي سگهي تہ ايتري ساري بين‌الاقوامي طلب کي پورو ڪرڻ لاءِ پرڏيهي واپار جي وڏن ڪري پيدائش جي تنظيم بہ وسيع پيماني تي ڪئي ويندي هوندي. البتہ پوين ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي زماني ۾ سنڌ ۾ صنعتي زوال شروع ٿيو — ۽ جڏهن انگريزن ۱۸۴۳ع ۾ صوبي تي قبضو ڄمايو، ان کان اڳ سنڌ جي عظيم صنعتي تنظيم — جنهن ۾ ڪنهن وقت هزارين پورهيت ۽ ڪاريگر مشغول هوندا هئا — ختم ٿي ويئي، ۽ قديم هنر جا باقي ڪي آثار وڃي بچيا، جي اڄ بہ موجود آهن.

البت ايترو سو آهي تہ سنڌ جي خوشحال ترين ڏينهن ۾ بہ سنڌ ۾ صنعتي تنظيم نهايت پراڻي نموني جي هئي. وڏا وڏا شهر- جهرڪ ٺٽو، نصرپور ۽ سيوهڻ - سوٽي ڪپڙي جا مرڪز هئا؛ ۽ بيون صنعتون وري ملڪ جي ٻين ننڍن شهرن ياڳوٺن ۾ پکڙيل

هيون. انهيءَ دور جي روزنامچن لکندڙن جي احوالن مان
صنعتن جي تنظيم جي نموني بابت تمام گهڻ معلومات ملي ٿي،
پر انهن جا آثار اڃا به موجود آهن، ۽ ڇاڪاڻ ته ان دور ۽
اڄڪلهه جي وچ واري دور ۾ انهن جو سلسلو جهڙو هو، تهڙو قائم
رهندو آيو آهي. انهيءَ ڪري انهن جي موجوده صورتحال مان
اسين چڱيءَ پر معلوم ڪري سگهنداسين ته انهن جو ان وقت ڪهڙو
حال هو. سنڌ ۾ جديد نموني جي صنعتي تنظيم خيرڪا آهي—
۽ اڄ به ننڍا شهر ۽ ڳوٺڙا ئي صنعتي ڪارگذارين جا مرڪز آهن.
اسين سنڌ ۾ اڄ به هٿ جي هنر (يا دستڪاري) واري منزل تي
آهيون. سترهين ۽ ارڙهين صديءَ وارو زمانو سڄيءَ دنيا لاءِ
هٿ جي هنرن يا دستڪاريءَ جو دور هو. مغرب ۾ ۽
خود هندستان جي ڪن حصن ۾ صنعت ۾ هڪ انقلاب پيدا ٿي
چڪو آهي، پر سنڌ ۾ ائين نه آهي، ۽ انهيءَ ڪري اسين انهيءَ
نتيجي تي پهچون ٿا ته جائزي هيٺ آيل دور ۾ سنڌ ۾ صنعتي
صورتحال اهائي هئي، جيڪا يورپ ۾ عهد وسطيٰ ۾ هئي.
ڪاريگر پنهنجن هٿن سان ڪم ڪندو هو، سندس ڪٽنب جا ڀيا
ڀاتي ڪيس انهيءَ ۾ مدد ڪندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن وڌيڪ
پورهيت به رکندو هو— ۽ انهيءَ سڄي صنعتي تنظيم جو ايڪو
(يا مرڪز) ڪٽنب ئي هوندو هو، جنهن لاءِ گهڻن ئي لکندڙن
ٺٽي، نصرپور ۽ سيوهڻ جي سوٽي ڪپڙي جي صنعت جو ذڪر
ڪندي حوالا ڏنا آهن. هو لکن ٿا ته ٺٽي ۽ نصرپور ۾ سوٽي
ڪپڙي جي آڏاڻن تي ٽن هزارن کان به وڌيڪ ڪٽنب ڪم ڪندا
هئا— ۽ سيوهڻ ۾ الڪل هڪ هزار ڪٽنب ڪم ڪندا هئا.
ڪاريگر يا ته پنهنجي گهرن ۾ ڪندا هئا، يا انهن وڏين ڪشادين
جاين ۾ ڪم ڪندا هئا، جيڪي آڏاڻن جا مالڪ انهيءَ مقصد لاءِ
مسواڙ تي وٺندا هئا. ڪارخانا يا وڏا صنعتي ادارا ڪين هوندا
هئا. جيتوڻيڪ ”برنير“ مغلن جي دور ۾ ڪارخانن موجود هجڻ
جو ذڪر ڪري ٿو، پر اهي سنڌ ۾ ڪين هئا. اليگزينڊر برنس
١٨٣٧ع ۾ لکي ٿو ته ”هتي ڪم وڏين فئڪٽرين يا ڪارخانن

۾ ڪوند ٿو ٿئي — ۾ خانگي جڳهين تي ٿئي ٿو، جتي تمام ٿوري ايراضيءَ جي هڪ هڪ ڪمري ۾ ئي لُي آڏاڻا لڳل آهن. ڪم ڪرڻ جو طريقو انگلنڊ جي طريقي کان مختلف نه آهي — ۽ نڙ ۽ بلڪل ساڳيوئي استعمال ڪيو وڃي ٿو“-(١) ان مان اسين اهو ٿي نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته صنعتي تنظيم هئي، پر ننڍي پيماني تي هئي - ننڍن صنعتي ادارن يا شهري گهرن اندر ڪم هلندو هو. ڪاريگر يا ته پنهنجي ليکي ڪم ڪندو هو، يا اڳواٽ ڏيل ’گهڙ‘ تي مال تيار ڪري ڏيندو هو، جئن اڄڪلهه جي جديد صنعتي تنظيم ۾ مال جي پيدائش ۽ ڏنڌي جي سنڀال الڳ ٿئي ٿي، ان جي بلڪل برعڪس مال جي تياري ۽ ڏنڌي جي سنڀال ۽ تنظيم علحده نه هوندي هئي. جهڙيءَ طرح ڳوٺن ۾ صنعتن جا مرڪز هئا، تيئن شهرن ۾ به صنعتن جي مرڪزيت هئي - ڪيترا اهڙا شهر هئا، جي ڪنهن هڪ يا وڌيڪ صنعتن - جهڙوڪ ڪنهن خاص قسم يا ماپ جي ڪپڙي، تلوارن، چمڙي جي سامان وغيره ناهڻ ۾ خصوصي طرح رڌل هوندا هئا. (٢) انهيءَ سلسلي ۾ ٺٽي، نصرپور ۽ سيوهڻ جو اڳ ئي ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ سوٽي ڪپڙي جي صنعت جا مکيه مرڪز هئا.

انهيءَ مان اسين اهو نتيجو ڪڍي ٿا سگهون، ته جئن ته به ٽي صديون اڳ جي سنڌ ۾ ’دستڪاري سرشتو‘ هو ۽ پيدائش جو مرڪز ڪٽنب هو، تنهن ڪري سنڌ س صنعتن ۾ اها خصوصي

---

(١) اليگزينڊر برنس - ڪامرس آف ٺٽا، فقرو ٥

(٢) مثال طور نصرپور جو بافتو ڪنڊياري جي ڪپڙي کان ٻه گز ڊگهو هو. عام طرح انهن جي ڊيگهه $14\frac{5}{8}$ گز هوندي هئي پر ڪمبت جو ڪپڙو سادا ٻارنهن گز ڊگهو هوندو هو.

(اي. ايف. آءِ. ١٦٥١-١٦٥٤، ص ص. ١٢٩-١٣٧)

سکر ۾، چمڙي جا ڪاريگر ۽ ڪوري هوندا هئا جيئن سالبنڪ اسان کي ٻڌائي ٿو (برچاز، جلد ٣، ص ٨٥)، حيدرآباد هٿيار ٺهڻ کان مشهور هئي ۽ ٺٽو وري لونگين ۽ شالن کان.

پورهئي جي ورڇ نہ آهي، جا اڄڪلهہ جي جديد صنعتي دور ۾ نظر اچي ٿي. ڪن خاص ڪمن لاءِ ڪي خاص ماهر ڪاريگر بہ هوندا، پر پورهئي جي ورڇ بہ اڪثري غير مڪمل ٿي هوندي ۽ جهڙي اڄڪلهہ گهوٽن ۾ موجود صنعتن ۾ آهي، تيئن ساڳئي هڪ ئي ڪاريگر کي هڪ کان وڌيڪ ڪم ڪرڻا پوندا هئا. اهڙي سرشتي يا تنظيم ۾ ڏنڌي جي بانيڪار لاءِ وڏي پيماني تي موڙي سيڙائڻ جو ڪو ايترو ميدان ئي ڪونہ هوندو. هن وقت بہ ڪي اهڙيون صنعتون آهن، جن ۾ واپاري-شاهوڪار يا واڻيو يا خود مال ڪائيندڙ گهوٽائي ڪاريگر کي موڙي ڏئي ٿو، ۽ مال جي قيمت جو ڪجهہ حصو هن کي اڳواٽ سوڌيءَ طور ڏيندو آهي: اهائي صورتحال انهيءَ جائزي هيٺ آيل دور ۾ بہ هوندي. جن شين جي ملڪ ۾ يا ملڪ کان ٻاهر طلب گهڻي هوندي هئي، انهن لاءِ واپارين ۽ ڏنڌي جي بانيڪارن کي چڱي موڙي ملي سگهندي هئي. ان دور ۾ رپئي جو ملهہ چوٿ چڙهيل هو— چانديءَ يا ٽامي جا سڪا تمام گهٽ هوندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ ”سڄي شهر مان هڪ سو رپيہ ملڻ بہ محال ٿي پوندو هو.“(١)

خريدارن کي اڪثر شين جي قيمت نقد ڏيڻي پوندي هئي. سنڌ جا انگريز واپاري ايجنٽ لکن ٿا تہ ”ڪنبڊياري تائين، اسان کي جيڪي خرچ ڪرڻو آهي، اهو لازمي طرح پاڻ وٽ

---

(١) اهو زمانو رپئي جي تنگيءَ جو هو. انهيءَ سلسلي ۾ انگريز واپارين جون عام جام شڪايتون آهن. ”نون ناهيل رپين جي ايتري تہ تنگي آهي،“ انگريز واپاري لکن ٿا، ”جو ١٠٠ رپين هٿ ڪرڻ لاءِ واپارين کي هڪ ڪنب کان ٻيءَ ڪنب تائين ڊوڙڻو پوي ٿو ۽ پوءِ بہ ڪين گهربل رقم ڪانہ ٿي ملي (ايف. آر. ايس جلد ١٠٢ الف، ص ٥٤) ٻئي هنڌ هو لکن ٿا، ”رپئي جي ايتري تہ تنگي آهي جو هن وقت تائين اسان کي ١٠٠٠ رپيا گڏ ڪين مليا آهن، جو تہ هتي فقط هفتي ۾ هڪڙي ڏينهن تي رپين تي مهر هڻي وڃي ٿي.“ (ايضاً، ص ٧٥)

نقد رکڻو پوي ٿو-"(١) ۽ جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي- اڪثر ڪري قيمت اڳواٽ ئي ادا ڪرڻي پوندي هئي-(جنهن ڪي دادني سڏيو ويندو هو)-(٢) اهو رواج گهڻو ڪري سموري هندستان ۾ هو ته جيئن ڪاريگر پنهنجي وقتي ضرورتن کي منهن ڏيئي سگهن.

ڀاڱو پنجون

واپار

واپاري لاڳاپا ۽ رستا

واپاري لاڳاپا. واپار جي رستن جي وچ تي هجڻ ڪري سنڌ صدين کان مشرق ۽ مغرب کي ڳنڍيندڙ ذريعو ٿيندي رهي آهي. هزارها سالن کان سنڌ تهذيبن جو "ورهاست گهر" رهي آهي. سون اٺن جا قطار در قطار قافلا(٣) مختلف قسمن جي مال سان سنڌ ايندا هئا- ۽ جيڪي آڻيندا هئا، سو لاهي ويندا هئا. موٽ ۾ وري سنڌ اندر تيار ٿيندڙ مکيه شين سان پرچني ويندا هئا. البيروني لکي ٿو ته "اسين پنهنجي ملڪ (ترڪستان) مان نيمروز جي ملڪ يعني سيجستان مان لنگهي سنڌ ۾ پهچندا سون، ۽ هند ۾ وري ڪابل جي رستي پهچي سگهجي ٿو. منهنجو اهو مقصد نه آهي ته ڪو فقط اهوئي هڪڙو رستو آهي: جڏهن درا (لنگهه) ڪليل هوندا آهن، تڏهن هرڪنهن طرف کان هتي پهچي سگهجي

(١) او. سي، جلد ١٩، نمبر ٩٨٠

(٢) مکرجي، آر. ڪي، ايڪانامڪ هسٽري آف انڊيا (١٦٠٠-١٩٠٠) ص ٨٣

(٣) هئملٽن جنهن قافلي سان گڏ مسافري ڪئي، تنهن ۾ ١٥٠٠ جانور هئا ۽ ڪيترائي مرد ۽ عورتون پڻ هيون. ان ۾ ٢٠٠ پهريدارن جو محافظ دستو هو- هئملٽن، ص ٧١

ٿو."(١) افغانستان ۽ خراسان، عربستان، ايران ۽ ترڪي، ميسوپوٽيميا ۽ ايشيا مائنر، چين ۽ مغربي يورپ سان سنڌ جا گهاٽا تجارتي لاڳاپا هئا. ايراني نار جي مکيه بندرن، ڊيو، ڪئمبي، گوئا، سورت ۽ ملبار ڪناري جي ٻين ڪيترن ئي بندرن سان سنڌ جو سامونڊي واپار هلندو هو.

ٻاهريان واپاري رستا: انهن ملڪن سان خشڪيءَ توڙي بحري رستن ذريعي سنڌ جو واپار هلندو هو. سنڌ کي مغرب سان ڳنڍڻ لاءِ ٻه تاريخي خشڪي رستا هئا، جي ٻئي ايران ۾ وڃي ٿي مليا. قافلا يا ته جوهي، ضلعي لاڙڪاڻي مان کيرٿر جبلن جي هڪ لنگهه 'مولا لڪ' جي رستي بلوچستان ٿيي ايران ويندا هئا، جتان "يون وچ" سمنڊ وارن ملڪن ڏانهن ويندا هئا؛ يا وري ٽنڊو رحيم خان - پانڌي واهي - لڪ روهيل - لڪ ڦوسپاند - لڪ گاري (ڪراچ جي پر) مان ٿيندا ايران پهچندا هئا، ۽ اتان ترڪيءَ لاءِ اسهندا هئا. ايران وڃڻ لاءِ ٽيون رستو لس ٻيلي - مڪران منجهان پڻ هو، پر اهو رستو گهٽ استعمال ٿيندو هو.

افغانستان ۽ ٻين اترين ملڪن سان واپار هڪ شاهي رستي ذريعي هلندو هو، جو بکر (جنهن کان جلدئي شڪارپور شهر ڳوءِ کڻي ويو) کان شروع ٿي، سليمان --- هالار جبلن جي قطار جي آسان لڪن وچان 'بولان دري' مان لنگهي، قنڌار، هري روڊ، مرو، کان ٿيندو ترڪستان ۾ ٿي ختم ٿيو.(٢)

انهيءَ کان سواءِ مغربي ملڪن ڏانهن وڃڻ لاءِ هڪ بحري رستو پڻ هو، جو دوآبي جي بندرن - لهري بندر، اورنگ بندر، شاه بندر، وستا بندر - کان ايراني نار جي بندرن - بصره، گومبرون (بندر عباس)، آرمز، مسقط، ڪانگو (ڪانگن) ۽

---

(١) الٿٽ ١، ص ٤٦٨

(٢) ٻٽاوالا، جاگرافيائي چيد، ڀاڱو ١، ص ص ٩-١٠

بحرين(١) بندرن تائين هو، جتان وري يورپ (٢) کي پهچائڻ لاءِ مال خشڪيءَ رستي قسطنطنيه آندو ويندو هو. سمنڊ جي ڪناري سان سڌا جهاز به هلندا هئا، جي نه رڳو هندي سمنڊ جي ڪناري وارن مختلف بندرن ڏانهن بلڪ مشرق بعيد ۾ چين تائين مال کڻي ويندا هئا.(٣)

اندروني (ٻرانڊڪ) واپاري رستا

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ ٺٽو، صوبي جو واپاري مرڪز ۽ هڪ وڏو مشغول دريائي بندر هو.(٤) ۽ دريائي آمدرفت جي ذريعي ملتان ۽ لاهور سان ڳنڍيل هوندو هو. آگري مان گاڏين جي رستي ملتان ۾ مال ايندو هو، جتان وري ٺٽي آندو ويندو هو.(٥) اوبر وارن پرڳڻن مان وري جيسلمير ۽ پاليءَ کان خشڪيءَ رستي سکر پهچبو هو— ان لاءِ ٻيو رستو گجرات ۽ ڪاٺياواڙ کان لکپت وچان هوندو هو.

ٺٽي ۽ احمدآباد جي درميان به هڪ خشڪي رستو موجود هو، جو وڻڪن اختيار ڪيو هو، ۽ جو ڪلال ۽ راڌڻپور مان لنگهي، ڪڇ جي رڻ مان ٿيندو ننگرپارڪر ۽ اتان ٺٽي ڏي پهتو (٦) انگريزي ايجنٽن جي ڪيترن بيانن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ٻنهي شهرن جي وچ ۾ تمام گهڻو وڻج واپار هلندو هو.

---

(١) مورلي، ص ص ٨٩-٩٠

(٢) الفنسٽن ١، ص ٤٦٧، مورلي، ص ٩٠

(٣) اي-ايف-آءِ ١٦٣٤-١٦٣٦، ص ١٣٢. آئين ١١، ٢٣٨ ۽ ٿٽو باب ڇهون.

(٤) ڊاڪٽر بالڪرشنا چوي ٿو ته آگري کان مال اٺن تي بکر آندو ويندو هو، جتان ٺٽي ۽ لهري بندر موڪليو ويندو هو. (ص ١١) هن وڻڪن کان مدد ورتي آهي (فاسٽر ارلي ٽريولس ص ٢١٨)

(٥) فاسٽر ارلي ٽريولس ص ٢٠٩-٢١٠

(٦) ڏسو باب ٥

اندريان مرڪز ۽ مڪاني رستا

سترهين صديءَ ۾ ٺٽو، لهري بندر، نصرپور، سيوهڻ، بکر، سکر، کنڊيارو، ڪنڀٽ، دربيلو، ٻوبڪ ۽ سن صنعت، واپار ۽ آباديءَ جا مکيه مرڪز هئا. ان وقت جي مؤرخن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪرنلين وارن ڪيترائي اهڙا حوالا ڏنا آهن، جن مان انهن شهرن جي اهميت ثابت ٿئي ٿي - اهي شهر يا ته درياءَ جي ڪناري تي هئا، يا وري درياءَ جي ويجهو واقع هئا - ۽ اتان مال ٻيڙين ۾ چاڙهيو ويندو هو، ڇوته مال آڻڻ نيڻ جو اهو سستي ۾ سستو، سلامتيءَ ۽ سهنجائيءَ وارو ذريعو هو؛ پر جڏهن درياءَ ۾ اٿل هوندي هئي، تڏهن درياءَ جي لڳو لڳ وهندڙ رستا انهيءَ آمدرفت لاءِ گهڻو استعمال ٿيندا هئا. صوبي ۾ ڪيترائي اهڙا ننڍا رستا هئا، جن وسيلي اندريان شهر شاهي رستي سان ڳنڍيا پيا هوندا هئا.

سنڌ ۾ رستن ٺاهڻ جو قديم طريقو به دلچسپيءَ کان خالي نه آهي. اهو طريقو اڄ به سنڌ ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي ڏسڻ ۾ ايندو. ٻن شهرن وچ ۾ پهرين ڪا آمدرفت جي سهنجي ۾ سهنجي واٽ ڳولي ويندي هئي؛ پوءِ جهرجهنگ صاف ڪري، اٽڪل ۲۵ يا ۳۰ فوٽن جي ويڪرائيءَ ۾ وڻ ٽڻ وڍي ڦٽا ڪيا ويندا هئا — ان بعد رستي جي مٽيءَ کي ساڌاري کڏون کوٻا ڀري سڌو ڪيو ويندو هو. ان تي وري اٽڪل ڇهن کان اٺن انچن جيترو گاهه پکيڙيو ويندو هو ۽ رستو آمدرفت لائق ٿي پوندو هو. اهو گاهه ڇنجي پُري ختم ٿي ويندو هو، پر وري جڏهن مينهن پوندا هئا ته رستي جي ٻنهي پاسن کان مٽي ڪِرندي رستي تي وڃي، مٿان وري سڪل گاهه ڏيئي ڇڏيو ويندو هو. رستي جي ٻنهي پاسن کان اهي کاما پاڻيءَ جي نيڪال جو به ڪم ڏيندا هئا. جڏهن رستي کي ڪنهن واهه مٿان اڪرڻو هوندو هو، تڏهن انهن تي ڦُرڙيون ۽ پليون تعمير ڪيون وينديون هيون. اهي رستا نه رڳو ڏڳي گاڏين جي آمدرفت جا ذريعا هوندا هئا، پر اٺن، گهوڙن، گڏهن ۽ خچرن

لاءِ پڻ ڪم ايندا هئا ۽ انهن تي پيادل ماڻهن جي اچ وڃ به ڪافي ٿيندي هئي.

ارڙهين ۽ اوڻويهين صديءَ ۾ آباديءَ ۽ واپار جي تبديلين جو ذڪر اڳيئي ڪري آيا آهيون. (١) پراڻن شهرن مان ڪيترن ئي شهرن جي اهميت ختم ٿي ويئي — ۽ انهن جي جاءِ وري نون شهرن جهڙوڪ شڪارپور، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ورتي؛ اهي شهر به رستن جي ذريعي هڪٻئي سان ڳنڍيل هئا.

مٿين بيان مان اسان ڏٺو ته سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ جا واپاري لاڳاپا نه رڳو هندستان جي مکيه چئن واپاري مرڪزن لاهور، ملتان، آگري ۽ احمدآباد سان هئا، پر هندستان کان ٻاهر پڻ ڪيترن ئي مکيه واپاري مرڪزن سان سنڌ جا لاڳاپا هوندا هئا — ۽ هندستان، ايشيا ۽ يورپ جي انهن واپاري مرڪزن سان سنڌ جو واپار خشڪي، دريائي ۽ سامونڊي رستن ذريعي هلندو هو.

آمدرفت ۽ رسل و رسائل جا ذريعا

دريائي آمدرفت: آمدرفت ۽ رسل و رسائل جي ذريعن جي لحاظ کان ڏسبو ته سنڌ پنهنجي پاڙيسري ملڪن جي ڀيٽ ۾ جيڪي سو فائدي ۾ رهي آهي. سنڌو درياءَ اتر اوڀر کان ڏکڻ اولهه جي رخ تي وهي ٿو. انڪري ملتان پنجاب کان هيٺين وهڪري تي سنڌ جي مکيه بندرن بکر، سيوهڻ، ٺٽي ۽ درياءَ جي منهن واري لهري بندر تائين آمدرفت نهايت آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿي. هندستان جي ٻين بندرن جي حالت ۾، ڪنهن تيز ۽ زوردار وهڪري جي سامهون مٿي اُڀي آمدرفت آسان نه آهي، پر سنڌ ۾ هميشه سمنڊ جي طرف کان زوردار ڏکڻ اولهه جي هوا لڳي ٿي، انهيءَ ڪري، وهڪري جي سامهون مٿين طرف به آمدرفت سولائيءَ سان ٿي سگهي ٿي. اهو ڏکڻ اولهه وارو وهڪرو سنڌ جي هڪ خصوصيت آهي — ۽ صوبي جي انهيءَ

(١) برنس – پريڪٽيڪل نوٽس آن دي ٽريڊ آف انڊس فقرو ٥

خصوصيت سان ڳالهه وقت ڪيس پنهنجي اندرين دريائي آمدرفت جاري رکڻ لاءِ هڪ قدرتي فائدو بخشي ڇڏيو آهي. (١) پنهنجي قدرتي بيهڪ ۽ وهڪري جي رخ جي ڪري سنڌو درياءَ آمدرفت ۽ رسل و رسائل جو هڪ مکيه ۽ اهم ترين وسيلو بڻجي پيو- ۽ سترهين صديءَ ۾ اوائلي رومي لوڪن جي وقت کان ان کي وچ ايشيا ۽ اتر يورپ بلڪ سموري مغرب سان هندستان جي واپار جو نهايت ۾ نهايت ۽ سولي ۾ سولو رستو تسليم ڪيو ويو. (٢) ان ذريعي ٺٽو ۽ سنڌ جا ٻيا اندريان واپاري مرڪز، دهلي سلطنت جي مرڪز سان ڳنڍيا پيا هئا — ۽ اوڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ سنڌ ۾ ريلوي جي وجود ۾ اچڻ تائين، دريائي آمدرفت جي مکيه ذريعي جي حيثيت ۾ ان جو مٽ ٻيو ڪوبه رستو نه هو.

مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي ڊيلٽا وارو لهري بندر سنڌو درياءَ جي منهن تي هڪ ڪشادو بندرگاهه هو، جتي ٢٠٠ کان ٣٠٠ ٽنن جا جهاز جيڪي ان وقت جي لحاظ کان ڪافي وڏا جهاز هئا — بيهي سگهيا ٿي. ٻاهرين ملڪن مان جهاز، اتي اچي مال لاهيندا هئا، جتان وري مقامي ٻيڙين ۾ اهو مال چاڙهي، مٿي ملڪ جي اندرين حصن ڏي اماڻيو ويندو هو. (٣) انهيءَ سلسلي ۾ ان دور جي ڪيترن ئي مصنفن جا حوالا ملن ٿا. آئين اڪبريءَ جو اهڙو ذڪر اسين اڳ ۾ مٿي ڏسي چڪا آهيون ته اڪبر جي ڏينهن ۾ آمدرفت گهڻو ڪري ٻيڙين ذريعي ئي ٿيندڙ هئي — ۽ انهن ڏينهن ۾ رڳو ٺٽي جي ويجهو سنڌو درياءَ ۾ چار هزار کن ٻيڙيون هلنديون هيون. (٤) وليم فنچ جي بيانن جو احوال به ڏيئي آيا آهيون. جو چوي ٿو ته ٺٽي ۽ لاهور جي وچ ۾

---

(١) انڊريوزدي دي انڊس انڊ اٽس پراونسز

(٢) انٽونيو بوڪارو، ميرسمٿ جي ترجمي سان جي- ايس- ايچ- ايس، جلد ٤، ص ٢٠١

(٣) آئين ٢، ص ٣٣٨

(٤) فاسٽر ارلي ٽريولس، ص ١٦١

"ڪيترين ٽي ٻيڙيون سٽ ٽنن جون يا پاڻ ان کان مٿي" هلنديون هيون. (١) جوزف سٽابڻڪ (١٦١٩ع) لکي ٿو: "سنڌو درياء ۾ چاليهه پنجاهه ٽنن جون ٻيڙيون هلن ٿيون-جن جي مدد سان هندستان جي مختلف هنڌن جي وچ ۾ آمدرفت ٿئي ٿي." ساڳئي سلسلي ۾ "خلاصة التواريخ" جو مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو ته "ديبل بندر کي اٽڪل چار هزار کن جهاز ۽ ٻيڙيون آهن."(٢) هئملٽن (١٦٩٩ع) سنڌو نديءَ ۾ هيٺ ۽ مٿي هلندڙ ٻيڙين جو انهيءَ کان به وڌيڪ مؤثر احوال ڏنو آهي. هو لکي ٿو ته "هنن جهازن کي مختلف ماپن جون "ڪشتيون" سڏيو وڃي ٿو. وڏي ۾ وڏي ڪشتيءَ ۾ اٽڪل ٻه سو کن ٽن بار کڻي سگهي ٿو. اهي ٻيڙيون سٺين ۽ تراڪڙي تري سان آهن-۽ منجهن هرهڪ پاسي تي ڪوٺيون ٺاهيل آهن. هرهڪ ڪوٺيءَ ۾ رڌڻو، ۽ آرام ڪرڻ جي جاء آهي. اهي ڪوٺيون مسافرن يا واپارين کي مسواڙ تي ڏنيون وينديون آهن-- ۽ هرهڪ پنهنجي پنهنجي ڪئبن (ڪوٺيءَ) ۽ آرامگاهه کي قلف سان بند ڪري سگهي ٿو. جتي جتي به ڪين ڪا مارڪيٽ ملي وئي، اتي نيڪال ڪرڻ لاء انهن وٽ مال تيار رکيو هوندو آهي-- ۽ سچ پچ ته پنهنجن سمورن سفرن جي دوران ۾ پاڻيءَ جي مسافري ڪندي، مون هڙيون سهولتون ڪڏهن به نه ڏٺيون آهن." (٣)

خشڪي آمدرفت. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ان وقت ملڪ ۾ ڪي پڪا رستا ڪين هئا-- ۽ فقط به چار رستا اهڙا هئا، جي گاڏين جي آمدورفت لاء ڪارائتا هئا. بار برداريءَ جي جانورن، خاص طور اٺن جي ذريعي مال ڪٿائي اهڙي هنڌ تي آندو ويندو هو، جتي پاڻيءَ جي ذريعي مال برداريءَ جا وسيلا سولا ميسر هوندا

(١) پرچاز، جلد ٣، ص ص ٨٤-٨٥
(٢) رٿورٽي جي حوالي سان ص ٣١٩
(٣) هئملٽن، ص ص ٧٦-٧٧

هئا. انهيءَ طرح خشڪي رستا دريائي رستن لاءِ مددگار رستا هئا.

خشڪيءَ رستي هانديءَ واپار جو مکيه مرڪز بکر ۽ بوءِ شڪارپور هو، ۽ هتان ئي ڪيترا رستا ڦٽي نڪرندا هئا، جيڪي سنڌ کي هند ۽ ان کان ٻاهرين ملڪن سان ڳنڍيندا هئا.

بحري يا سامونڊي آمدرفت

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن واري گهڻو ڪري سڄي دور ۾ سنڌ جو گهڻوئي سامونڊي واپار هلنديءَ هو. اسان ڏسي چڪا آهيون ته اسان جي زيربحث دور جي ابتدائي وقت ۾ پورچوگيز پنهنجا پير پختا کوڙي چڪا هئا، ۽ پنهنجن 'جنگي جهازن' (Frigater) ۾ ايراني نار ڏانهن مال نيڻ جي کين هڪ هٽي حاصل هئي. (١) انگريزن جي پهرئين واپاري وفد کي ١٦١٣ع ۾ لهري بندر منجهه پيرن کوڙڻ ۾ به انهيءَ ڪري ناڪامي حاصل ٿي هئي، جو پورچوگيزن اهو دڙڪو ڏنو ته جيڪڏهن انگريزن کي داخل ٿيڻ جي اجازت ڏني ويئي ته هو بندر ڇڏي هليا ويندا. ان وقت جي گورنر محصول اگاڙڻ جو حق به هڪ مقرر ٿيل رقم جي عيوض ڏيئي ڇڏيو هو، ان ڪري هن تي انهيءَ ڌمڪيءَ جو اثر ٿيو، جو هن انگريزن جي وفد کي انهيءَ دليل تي قبول نه ڪيو ته جيڪڏهن پورچوگيز هليا ويا ته پوءِ "هن جو پنهنجو واپارئي بند ٿي ويندو." (٢) سنڌ جي واپارين کي رڳو ٻاهرين ملڪن سان واپار وڌائڻ جي ڳڻتي هئي — مال برداري ڪير ٿو ڪري، ان جو کين خيرڪو خيال هوندو هو — انهيءَ ڪري باوجود پورچوگيزن جي "بدمعاشين ۽ ڌاڙين جي" هنن

---

(١) انٽونيو بوڪارو، جي- ايس- ايچ- ايس جلد ١٣، ياگو ١٣، ص ٢٠١
ءُ ڏسو پرچاز جلد ٥ ص ٢١٠

(٢) پرچاز، جلد ٥ ص ٢١٠

سنڌن مرحبا ٿي ڪئي. (١) هنن جي انهيءَ ڳالهه جو مثال انگريزي ڪوٺين وارن جي هن حوالي مان چڱيءَ طرح واضح ٿي ويندو: ”بخشي ۽ گراهڪ هتي تڏهن خوش نظر اچن ٿا، جڏهن سنڌن بندر تي گهڻي ۾ گهڻا جهاز اچي لنگرانداز ٿين ــ ڇاڪاڻ ته اچن ۽ ڪنهن جا آهن، ان جي پرواهه خير ڪا اٿن...... گذريل سال پورچوگيزن طرفان ٿيل ڏاڍاين ۽ رنڊڪن جي باوجود هن سال ـــ هنن جي اچڻ تي هُنن سنڌن مرحبا ڪئي، ڇو ته هنن (پورچوگيزن) جي جهازن پهچڻ کان اڳ ۾ بندر تي هڪڙو جهاز به نظر نٿي آيو، ۽ نه ٿي ڪو واپار ٿي هليو. انهيءَ ڪري هنن کي بهترين طريقي سان خوش ڪرڻ جو رستو اهو آهي ته هنن (پورچوگيزن) جي وائسراء ۽ اوهان (سورت وارن ڪوٺيدارن) جي وچ ۾ ڪو اهڙو عهدنامو ٿي وڃي جو فقط اسان جا ۽ هنن جا جهاز ٿي هڪجهڙيءَ سهولت سان هتي واپار ڪري سگهن“ ٿوري وقت ۾ انگريزن مال برداريءَ جي واپار ۾ پورچوگيزن جا پير اکوڙي ڇڏيا، ۽ سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي انگريزي ڪوٺيدارن جي خطن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪمپنيءَ جا ڪيترائي نهايت وڏا وڏا جهاز ”ڊسڪوري“، ”لنڊن“، ”ايگل“، ”وليم“، ”بليسنگ“، ”هوپ ويل“، ”ايڪسپيڊيشن“، ”روينج“، ”بابي گرئب“ ۽ ”ٽارٽر گرئب“ـ (٢) سنڌ جي بندرن تي اڪثر ايندا رهندا هئا.

اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته انهيءَ سامونڊي واپار ۾ رڌل ماڻهن جو تعداد به ڪافي هوندو هو ـــ ۽ خاص طور ڏکڻ سنڌ جي ڪناري وارن حصن ۽ گجرات، ڪنارا ۽ ملبار جا ڪيترائي مقامي سامونڊي ملاح انهيءَ ڪم ۾ رڌل هوندا هئا. (٣)

---

(١) او- سي، جلد ١٥-١٥٤٩

(٢) انگريزي جهازن جي مقدار لاءِ ڏسو ڊاڪٽر بالڪرشنا، ص ص ٣٤١-٣٤٣، پڻ سورلي، ص ١٨٧، پڻ ڏسو ضميمو ايف، هيٺ.

(٣) سورلي، ص ١٠٠

آمدرفت جي سلامتي

آمدرفت جي سلامتيءَ جو درجو شهر شهر ۾ مختلف هو، ۽ وقت وقت تي بدلجندو ٿي رهيو. سلامتيءَ جو گهڻو دارومدار وقت جي مقامي حڪومت جي انتظامي طاقت تي منحصر هو. ان وقت جي لکندڙن جي بيانن مان ظاهر ٿئي ٿو ته رستن تي سلامتي ڪانه هئي، ۽ چورن ڌاڙيلن جو گهڻو ڊپ ڊاءُ هوندو هو. وٿنگٽن کي احمدآباد کان ٺٽي جي رستي تي بار بار اهڙو تلخ تجربو درپيش آيو هو: ڪيترا ڀيرا ڌاڙيل سمورو مال متاع ڦري، پاجامي کان سواءِ بدن جا باقي ڪپڙا به ڪڍي ويس.(١)

پر ائين نه سمجهڻ گهرجي ته سنڌ جي حاڪمن اهڙن واقعن کي روڪڻ لاءِ ڪي اپاءُ ڪين ٿي ورتا. خود وٿنگٽن به ذڪر ڪيو آهي ته انهيءَ مصيبت جي پاڙ پٽڻ لاءِ مغل بادشاهن چڱا اپاءُ ورتا هئا.(٢) ساڳيءَ طرح هئملٽن به ٻڌائي ٿو ته ”ٺٽي جي گورنر شهر کان ڇهه ميل پري انهيءَ ڪري اچي ڪئمپ لڳائي هئي ته جيئن ڪن بلوچن ۽ مڪرانين کي قافلي ڦرڻ ۽ سنڌس ماڻهو مارڻ لاءِ سزا ڏئي.“(٣)

سڄي ملڪ ۾ خشڪي رستن جون مسافريون برابر خطرناڪ ۽ جوکم واريون هونديون هيون، ڪنهن. مضبوط پهري کان سواءِ ڪوبه ماڻهو سفر لاءِ ڪين اسهندو هو. هئملٽن (١٦٩٩ع) ۾ پاڻ سان ٻن سون گهوڙيسوار سپاهين جو هڪ دستو ڪنيو هو، ۽ جيتوڻيڪ هن کي ڦورن جي ٽوليءَ سان مقابلو ڪرڻو پيو، پر سندس محافظ ڦورن تي غالب پئجي ويا، ۽ هو صحيح سلامت پنهنجي منزل تي اچي پهتو.(٤) پر هو لکي ٿو ته هن جي پهچڻ

---

(١) پرچاز، جلد ٤، ص ١٦٩
(٢) ايضاً، ص ١٧١
(٣) هئملٽن، ص ٧٣
(٤) ايضاً، ص

کان ٽورو اڳ هڪڙي مالدار قافلي کي، جنهن لاءِ اڍائي سو گهوڙيسوار محافظ هئا، اٽڪل ڇهن پنجن هزارن ڦورن جي هڪ ٽولي ڦريو هو.(١)

ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته دريائي سفر وڌيڪ سلامتيءَ وارو هو. جوزف سٽلبٽنڪ لکي ٿو ته ”ملڪ ۾ جيڪو به مال ملي سگهي، سو اوهين پلي درياءَ رستي سنڌ ڏانهن اماڻيو، جتي اوهان جا جهاز اهڙيءَ سلامتيءَ سان هلي سگهن ٿا، جهڙيءَ ٽيمس نديءَ ۾ هلي سگهن ٿا.(٢) مانريڪ (١٦٤١ع) به اسان کي ٻڌائي ٿو ته درياءَ رستي هو بکر تائين ”امن ۽ سلامتيءَ“ سان پهتو.(٣)

پر ’درياءَ ڦورن کان بلڪل آزاد ڪين هو. سيوهڻ جي قريب مانريق جي ٻيڙيءَ تي دريائي ڦورن جي ٻن ٻيڙين حملو ڪيو ۽ مٿن ”تيرن ۽ پٿرن جو وسڪارو لائي ڏنائون، ۽ اٽڪل پنج سو ڀالا اڇلائي هنيائون –“(٤) ۽ جيڪڏهن وٽن ’بندوقون‘ ۽ ”گندرف جا دستي بم“ نه هجن ها ته جيڪر هن کي حياتيءَ بچائڻ لاءِ ڀڄڻو پوي ها.

هندستان جي اتر-اولهه واري ڪناري تي، خاص ڪري سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ دريائي چورن جي مصيبت جي ڪري سلامتيءَ سان واپار ڪرڻ البت ڏکيو هوندو هو. (فنچ شڪايت ڪندي لکي ٿو ته ملبار جي دريائي چورن الهندي ڪناري تي پورچوگيز جهازن کي ”ڪافي نقصان“ پهچايو.(٥) پاڊراوبڊي لاوال، ڊيلاويل، فراير ۽ اوونگٽن ـــ سڀني دريائي ڦورن جون ڳالهيون لکيون آهن، جيڪي ايراني نار کان وٺي سلون

(١) ايضا، ص ٧٢

(٢) پرچاز، جلد ٣، ص ٨٨

(٣) مانريق، جلد ٢، ص ٢٣١

(٤) ايضا، ص ٢٣٣

(٥) فاسٽر، ارلي ٽريولس، ص ٤٥

ٿائين ـــ سڄي الهندي ڪناري تي پيا لامارا ڏيندا هئا۔(١) ۽ انهن مان ڪن جي ”ڦرمار جا اڏا“ سنڌ جي ڪناري تي هوندا هئا. ارڙهين صديءَ جي ڇپ نثي وارين انگريزي ڪوٺين جي ايجنٽن پڻ سنڌ جي ڪنارن تي دريائي ڦورن جي ظلمن ۽ تباهين جو ذڪر ڪيو آهي. هو لکن ٿا ته ”حقيقت ۾، سموري ڪناري تي ٻنهي پاسي ـ الهندي ۽ اڀرندي پاسن تي بدمعاش ۽ ڦورو اڏا ٺاهيو وينا آهن.“(٢)

دريائي ڦورن مان ڪي ته وڏهن يا ٽيهن جهازن جو آرماڙ ٺاهي ڏاڍا جرئت ڀريا ڌاڙا هڻندا هئا.(٣) انهن مان ”جوسمي“ نالي هڪڙي ڦوروءَ لاءِ چيو وڃي ٿو ته هن وٽ اٽڪل سٺ کن جهاز هئا، جن تي اوٽيهه هزار ماڻهو خلاصي هوندا هئا۔ ۽ جز، سنڌ ۽ ڪڇ جي ڪناري تي واپارين لاءِ جنسي باهه ٻاري ڏني هئي.(٤)

انهيءَ خطري کي ٽارڻ ۽ دريائن کي انهن ڦورن کان صاف ڪرڻ لاءِ پورچوگيزن، ڊچن ۽ انگريزن هرممڪن اپاءَ ٿي ورتو. جڏهن ايسٽ انڊيا ڪمپني پنهنجي پهرين ڪوٺي سورت ۾ قائم ڪئي، تڏهن ترت ئي هن ڪڇ، سنڌ ۽ ڪنمبي جي ساموندي آمدرفت جي حفاظت لاءِ هڪ محافظ دستو مقرر ڪيو هو.(٥) ٿوري ئي وقت ۾ ڪمپنيءَ جي تيزتر جهازن ۽ بهتر هٿيارن جي ڪري دريائي ڦورن جو آزار روڪجي ويو، ۽ رفتي رفتي سندن حملا بند ٿيندا ويا. انهيءَ باري ۾ ڊاڪٽر بالڪرشن لکي ٿو ته ”واپار ان وقت هٿيار بند واپار هوندو هو،

---

(١) ميرچنداڻي، جي-ايس-ايڇ-ايس، جلد ٥، ص ٧

(٢) ايضا، پڻ ڏسو سورلي ص ٥٤

(٣) ميرچنداڻي، ايضا، ص ١٢

(٤) مريمٽن جي-ايس-ايڇ-ايس، جلد ٢، ڀاڱو ٣، ص ٢١٣

(٥) ايضا

جنهن کي هٿياربند جهازن ۽ مڪمل طرح بندوقن ساز هٿياربند ماڻهن جي مدد سان هلايو ۽ محفوظ رکيو ويندو هو."(١) ترت ئي ڪمپنيءَ جي دريائي فوج قائم ٿي، جنهن ڪناري وارن دريائي ڦورن ۽ خود يورپي ڦورن ۾ ڌهڪاءُ ڦهلائي ڇڏيو — ۽ اها دريائي فوج ئي هئي، جنهن هندستان ۾ به برطانيه کي "سمنڊن جو شهنشاهه" بنائي ڇڏيو.

درآمد برآمد

سنڌ ۾ ان دور ۾ ڪهڙي درآمد ۽ برآمد ٿيندي هئي، ان جي واضح معلومات سنڌ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وارين ڪوٺين جي بيجڪن، ۽ ان دور جي ڪن لکندڙن ۽ سياحن جي احوالن مان ملي ٿي. اسان جي اڀياس واري دور جي شروع کان ارڙهين صديءَ جي وچ واري عرصي ۾ سنڌ مان ڪافي انداز ۾ ڪيترن ئي قسمن جو ڪپڙو، ريشمي شيون، نير، شورو، ڪلون ۽ چمڙي جو سامان، سڱن وارو (ڪير ڏيندڙ) چوپايو مال ۽ کير مان ٺهندڙ شيون، آفيم، اناج، مڇي ۽ ڪنب(٢) وغيره برآمد ڪيا ويندا هئا. موٽ ۾ سنڌ ٻاهران ڌاتو — شيهو ۽ ٽين، لوه ۽ رڪ، سون ۽ چاندي؛ آسائشي سامان — وڏي ٻر واري ويڪرو ڪپڙو، اوني سامان، ريشمي ڪپڙو ۽ بخمل، موتي ۽ قيمتي پٿر؛ مصالحا — ڪارا مرچ، لونگ، دالچيني ۽ جائفر؛ ۽ دستڪاريءَ لاءِ گهربل سامان، ميوا ۽ ڇهارا (کجيون) درآمد ڪندي هئي.(٣)

پر ارڙهين صديءَ جي شروعاتي سالن ۾ سنڌ جي ڪپڙي جي

---

(١) بالڪرشن، ص ٢٥٢
(٢) او.سي، جلد ١٥ موجب، نمبر ١٥٥٦، پڻ پرچاز ۽ پيٽان، جلد ٤، ص ٣٠٩، پڻ جوزف سلبنڪ، پرچاز جلد ٣، ص ٨٥ جان نيوبري پرچاز، جلد ٩. ص ٤٩٥ پڻ. ڪمرشل پاليسي آف دي مغلس، ص ١٥١
(٣) مٿين وانگر

برآمد گھٽجڻ لڳي — تان جو ارڙهين صديءَ جو پهريون اڌ اچا مس ختم ٿي ٿيو، ته برآمد ۾ ٿوري، ڪپڙي جي جاءِ والاري، ۽ جلد ئي سنڌ جي ڪپڙي تي انگلنڊ ۾ مشينن جو ٺهيل ڪپڙو غالب پئجي ويو. ايندڙ سالن ۾ نه رڳو سنڌ جي ڪپڙي جي برآمد بند ٿي ويئي، پر الٽندو ڪپڙو ٻاهران اچڻ لڳو ۽ درآمد ٿيندڙ شين مان ڪپڙو به هڪ مکيه چيز شمار ٿيڻ لڳو. درآمدي ۽ برآمدي شين جي تفصيلي جائزي (ڏسو ضميمو 'هه') مان معلوم ٿئي ٿو ته ١٨٣٨ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪيل درآمدي واپار سورنهن لکن روپين جو ٿيو، (١) جنهن مان سٺ جي درآمد کي ڇڏيندي رڳو انگريزي سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙو اڪيلو ڇهن لکن روپين جو هو، ۽ حيدرآباد جي ٤٢٠٠٠٠ روپين جي ڪل درآمدي واپار مان اهي شيون اڪيلو ١٨٠٠٠٠ روپين جون گهرايون ويون هيون. (٢) البت شڪارپور ۾ ٻاهران گهرايل ڪپڙي جو ڪاپو ايترو ڪين هو. شڪارپور جو ڪل درآمدي واپار ٢١٠٠٠٠ (٣) روپين جو هو، جنهن ۾ انگلنڊ کان گهرايل سوري مال جو ملهه ٣٠٠٠٠ روپيه مس هو. ۽ ان ۾ به ڪيترن ئي وڙن منجهان ڪپڙو به هڪ وڙ هو.

سنڌ جي ڪپڙي جي برآمد گهٽجي وڃڻ جو ذڪر ڪندي اليگزينڊر برنس لکي ٿو ته ٺٽي ۾ ٺهندڙ شين مان "گهڻو ۾ گهڻو حصو سنڌ ۾ ئي کپي ٿو." هتي ٺهندڙ سفيد سوٽي ڪپڙي کان انگريزي ٺهيل ڪپڙو سستو هجڻ ڪري گوءِ کڻي ويو هو. (٤) هن کي عجب انهيءَ ڳالهه تي هو ته انگريزن سنڌ سان شروعاتي لاڳاپا انهيءَ ڪري پيدا ڪرڻ گهريا ته

(١) ڪارليس، ميموئر آن دي ٽريڊ آف ڪراچي، بامبي رڪارڊس ڀاڱو ١، ص ص ٢٠٠-٢٠١

(٢) برنس، ڪامرس آف حيدرآباد فقرو ٨

(٣) برنس، ڪامرس آف شڪارپور فقرو ٥

(٤) برنس، ڪامرس آف ٺٽا فقرو ٤

سندن اوني ڪپڙي لاءِ مارڪيٽ ملي .... پر موجوده واپار نه رڳو سوٽي ڪپڙي جوئي ٿو هلي." (١)

ارڙهين صديءَ جي ٽين چوٿائي واري دور ۾ انگريزن جي ٻيو نمبر ڪوٺيءَ جي وقت برآمد ٿيندڙ شين سان شورو به هڪ مکيه شي هو، سو به هاڻي سنڌ جي برآمدي واپار منجهان نڪري ويو. ساڳيءَ طرح برآمدي واپار ۾ نير جي اهميت به ختم ٿيندي ويئي. (٢)

انهيءَ طرح سنڌ جي ٻروني واپار ۽ تجارت جي صورت ۽ جوڙجڪ ۾ هڪ نمايان انقلاب اچي ويو. ارڙهين صديءَ جي وچ واري دور کان پوءِ سنڌ ۾ تيار ٿيندڙ شين جي ٻاهرين طلب بنهه ختم ٿي ويئي، ۽ سنڌ جي برآمدي شين ۾ گهڻو ڪري رڳو ڪچو مال ۽ کاڌي جون شيون وڃي رهيون. ساڳئي وقت سنڌ، تيار ٿيل مال جو درآمد ڪندڙ ملڪ ٿي پئي، درآمد ۽ برآمد جي واپار جا ٻيا وڙ گهڻو ڪري ساڳيائي رهيا - البت انهن جو انداز ۽ مقدار گهڻو گهٽجي ويو.

واپار جي تنظيم: اسان ڏسي چڪا آهيون ته سنڌ ملڪ پنهنجي آسودگيءَ وارن ڏينهن ۾ واپار جو هڪ وڏو مرڪز هو ۽ ڊاڪٽر سورلي جي اها راءِ بلڪل درست آهي ته "پنهنجي ڏينهن ۾ سنڌ و ڊ ياتا واپار جي لحاظ کان نهايت مشغول منظر پيش ڪندي هوندي. جنهن جي برعڪس اڄ ڪجهه به نظر نٿو اچي." (٣) جيڪڏهن سنڌ ۾ مناسب واپاري تنظيم نه هجي ها ته هوءَ سڄيءَ دنيا جي ملڪن سان ايترو ..ارو واپار هلائي ڪين سگهي ها. سنڌ جي واپار جو وڏو حصو هندن جي هٿن ۾ هوندو هو، جيئن اڄڪلهه

---

(١) برنس، ڪامرس آف حيدرآباد فقرو ١٢

(٢) ڪارليس، بامبي رڪارڊس ١٧، ڀاڱو ١، ص ٢٠٢

(٣) سورلي ص ٩٠

به ڏسڻ ۾ اچي ٿو.(۱) ۽ انهيءَ ۾ ملبار، ايران، عربستان، ترڪي ۽ مغربي ملڪن جي واپارين به ڪجهه اضافو ڪيو هو. انهيءَ ڪري دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سنڌي واپارين جو پکڙجي وڃڻ ڪو محض اتفاقي امر نه آهي -- ۽ ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه آهي ته اڄ دنيا جو شايد ڪوبه اهڙو وڏو شهر يا مکيه سامونڊي بندر نه هوندو، جتي ڪو سنڌي واپاري جواهرن، هنري چيزن ۽ ريشمي سامان جو واپار ڪندو نظر نه اچي. اهي ماڻهو ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور کان آيل آهن -- جهڙيءَ طرح اڳي ٺٽي، نصرپور، سيوهڻ، بکر ۽ لهري بندر جا واپاري يورپ ۽ ايشيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پنهنجي ملڪ سنڌ جو نالو وڃي چمڪائيندا هئا.

اڄ جي سنڌي واپارين جتي ڪٿي پنهنجون ڪوٺيون قائم ڪيون آهن -- ۽ سندن مرڪزي آفيسون پرڳڻي اندر قائم ٿيل آهن --(۲) ۽ هو پنهنجي مرڪزي آفيسن جي هدايتن ماتحت دنيا جي مختلف حصن سان واپار ڪندا رهن ٿا. انهن واپارين ۾ گهڻو حصو شڪارپور جي واپارين جو آهي، ۽ انهن جو مکيه ڌنڌو هنڊين تي پيسا ڏيڻ ۽ ڏيتي لبتي ڪرڻ آهي. جيئن ته اهو ڌنڌو پراڻين کان هلندو اچي. (۳) انهيءَ ڪري اهو قياس غلط نه ٿيندو ته سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي اوائل ۾ به انهيءَ ڌنڌي جي اهائي صورت هئي. ان وقت جي ڪيترن واپارين جي احوالن ۽ انگريزي ڪوٺين وارن جي بيانن مان انهيءَ ڳالهه جي تصديق ملي ٿي. اسين ڏسي آيا آهيون ته سنڌ جي واپارين جون آفيسون ۽ ايجنسيون نه رڳو هندستان جي مکيه واپاري مرڪزن ۾ هيون، بلڪ دنيا جي مختلف حصن ۾ پکڙيل هيون. (۴)

---

(۱) ملڪ جي ورهاڱي کان اڳ ائين ٿي هو.
(۲) هينئر بمبئي، ڪلڪتي ۽ دهليءَ ۾.
(۳) انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر، ص ۲۴۸
(۴) مٿئين موجب.

سنڌ جي اندروني واپار جي تنظيم ۽ جوڙجڪ تي گهٽ معلومات ملي ٿي، پر هتي پڻ ماضيءَ کي سمجهڻ لاءِ حال اسان جي رهبري ڪري سگهي ٿو. قرون وسطيٰ يعني وچين دور جي معيشت مغرب توڙي مشرق ۾ گهڻو ڪري هڪ جهڙي نظر اچي ٿي؛ ۽ يورپ ۾ به "ميلن" جي تاريخ چڱي پراڻي آهي. مقرر ٿيل وقتن تي انگلنڊ ۽ يورپ (١) جي ٻين مکيه ملڪن - فرانس، اسپين، اٽلي، ناروي، روس ۽ جرمنيءَ ۾ باقاعدي ميلا لڳندا رهندا هئا - ۽ تازو ڪجهه سال اڳ تائين وڏا وڏا ميلا لڳندا رهندا هئا - ميلن ۾ مختلف ملڪن جا ماڻهو اچي هڪٻئي سان ملندا هئا - انهيءَ کان سواءِ انهن ميلن ۾ ٻيون به ڪيتريون وندر ۽ دلچسپيءَ جون چيزون ميسر ٿينديون هيون. هر وقت جي دوران ۾ جڏهن آمدرفت ۽ رسل و رسائل جا آسان ذريعا کولي ڪڍيائون، تڏهن ميلن جي اهميت گهٽجي ويئي، ۽ هاڻ دنيا جي ڪيترن مکيه حصن ۾ ميلا ڪين لڳندا آهن. هندستان ۾ ۽ ساڳيءَ طرح سنڌ ۾ البت اجا ميلن مان اهو ساڳيو ڪاج حاصل ٿئي ٿو ۽ ميلا لڳندا رهن ٿا.

سنڌ ۾ اجا به ڪيترن ئي هنڌن تي مقرر وقتن تي سال ۾ ميلا لڳندا رهن ٿا، جتي ماڻهو وڏي تعداد ۾ اچي خريد و فروخت ڪندا آهن. انهن ميلن ۾، جتي خاص ڪري شرطون لڳن ٿيون، اتي چوپائي مال جو چڱو واپار ٿئي ٿو، ۽ واپاري، گهوڙا، اٺ ۽ ڳئون گهڻو ڪري انهن ميلن مان ئي خريد ڪندا آهن. انهيءَ ڪري اهو قياس لڳائي سگهجي ٿو ته سترهين ۽ ارڙهين صدين ۾ سنڌ جي واپاري معيشت ۾ "ميلن" جو مکيه حصو هو. اڄڪلهه وانگر اهي ميلا گهڻو ڪري درياءَ جي بندرن، واپاري مرڪزن يا صوفي فقيرن ۽ سنتن سادن جي مقبرن ۽ مزارن تي لڳندا هئا - ۽ واپار سان گڏ ماڻهن جي سماجي ۽ مذهبي لاڳاپن کي به وڌڻ جو موقعو ملندو هو.

---

(١) برني، ايڪانامڪ هسٽري آف يورپ، ص ٥٢

يورپ ۾ جديد قسم جي مارڪيٽن جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ، ڳوٺن ۾ هفتيوار بازين لڳڻ جا ڏينهن مقرر ٿيل هوندا هئا، جتي پسگردائيءَ جا ماڻهو اچي پنهنجي ضروريات جون شيون خريد ڪندا هئا، پر ڪن خاص ضرورتن جي سامان سڙي لاءِ هنن کي پسگردائيءَ جي ڪنهن وڏي ڳوٺ يا شهر ڏانهن وڃڻو پوندو هو. انهيءَ ڳالهه کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته ٺٽي، نصرپور، حيدرآباد يا ڪراچيءَ جهڙن وڏن شهرن ۾ باقاعدي مارڪيٽون هونديون هيون. البت ننڍا ننڍا ڳوٺ گهڻو ڪري خود ڪفيل هوندا هئا. ڳوٺاڻا پنهنجون ئي پيدا ڪيل چيزون استعمال ڪندا هئا، ۽ روزمره جي استعمال جون پيون عام شيون اڪثر پاڙي جي واڻيءَ جي هٽ تان خريد ڪيون وينديون هيون. ڀاڄيون ۽ گوشت خير ڪي وڪامندا هئا— ۽ واڻيءَ جي هٽ جو سودو گهڻو تڏهن جنسن ۾ ئي ٿيندو هو. ناڻي جو استعمال گهڻو ڪري وڏن شهرن ۾ هوندو هو— پر انهي ۾ ناڻي جو مقدار ايترو گهٽ هوندو هو، جو واريءَ ڦيريءَ ۾ نهايت گهٽ ڪم ايندو هو. وڏن واپارين کي پنهنجا گماشتا، آڙهتي ۽ دلال هوندا هئا، جيڪي واپار جي تنظيم، وڪرو ۽ ڏيتي ليتيءَ جو ڪم ڪندا هئا.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ان وقت ماڻهن ۾ واپاري ساک ۽ ديانتداري نهايت بلند درجي جي هوندي هئي. ان وقت جي مؤرخن ۽ سياحن سنڌي واپارين کي نهايت گهڻو ساراهيو آهي— ۽ مورلئنڊ سترهين صديءَ جي هندستاني واپارين کي بلند ترين مرتبي جي ماڻهن ۾ شمار ڪيو آهي.(١) هندستان جي واپارين جي قابليت کي داد ڏيندي ٽئورنيئر لکي ٿو: ”ترڪي شهنشاهت ۾ يهودين کي ڏيتي ليتيءَ ۾ نهايت قابل سمجهيو وڃي ٿو— پر اهي هندستان جي ڏيتي ليتي ڪندڙ ماڻهن جا شاگرد به ڪين ٿيندا!“ شڪارپور جي صرافن (بئنڪرن يا

(١) مورلئنڊ، انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر، ص ص ١٤٩-١٥٠

ڏيتي ليتي ڪندڙن) جي ساک ۽ هاڪ اڄ به قائم آهي- ۽ انهيءَ
ڪري لاءِ ڪو سبب نه آهي ته ٽالپرن جي وقت ۾ سنڌي
ٻنڪر ڪي گهٽ قابل هوندا.

صنعتي ۽ واپاري تنزل جا سبب

سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ جي دور کان پوءِ اسان
کي ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌ جي صنعت ۽ واپار رفته رفته تنزل
ڏانهن مائل ٿيندو ويندو ويو ۽ نيٺ ختم ٿي ويو. انهيءَ
جا ڪيترائي اندروني توڙي خارجي سبب هئا.

خارجي اسباب

انگريزن جي واپاري نيتيءَ جو انقلاب

سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي انگريزن جي واپاري نيتيءَ
۽ پاليسيءَ ۾ جو زبردست انقلاب آيو- اهو مکيه خارجي سببن
مان هڪ سبب هو. نشاة ثانيه جي زماني (Renaissance) ۽ دور
اصلاح (Reformation) جي ڪري هنن ۾ دولت ۽ طاقت هٿ
ڪرڻ لاءِ هڪ نئين سجاڳي ۽ بيداري پيدا ٿي. ٽيوڊر ۽ اسٽوئرٽ
گهراڻن جي حڪومتن جي دوران ۾ انگلنڊ ۾ جهازرانيءَ بيحد
ترقي ڪئي هئي.(١) سال ١٦٠٠ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو پايو
پيو-.(٢) ۽ ٿوري ئي وقت اندر سموري هندستان ۾ سنڌ سميت
انگريزي ڪوٺيون قائم ڪيون ويون. هن پرڳڻي (سنڌ) مان
مشرق جو بهترين سوٽي ڪپڙو ۽ بهترين قسمن جو نير ۽ شورو
ورتو ويندو هو، ۽ ان جي عيوض انگلنڊ جيتوڻيڪ گرم ڪپڙو
۽ آسائشي سامان متا متا ۾ ڏيندي هئي، پر تڏهن به ڪين سنڌ
جي مال جي قيمت جو ڪافي حصو سون ۽ چانديءَ جي صورت
۾ ڏيڻو پوندو هو.(٣) جيئن ته ان وقت قيمتي ڌاتو (سون) جو

---

(١) سائوٿگيٽ (نالو) انگلش ايڪانامڪ هسٽري، ص ٣٧
(٢) ڪننگهام- آئوٽ لائينس آف انگلش انڊسٽريل هسٽري، ص، ٢٥٩
(٣) سائوٿگيٽ (نالو) ص ٤٧

مقدار محدود هوندو هو. ۽ اهو نه رڳو واپار بلڪ جنگ جي ضرورتن لاءِ پڻ ڪم ايندو هو، انڪري انگلنڊ ۾ ان جي هڪ طرفي وهڪ ۽ ڪوٽ کي بريءَ طرح محسوس ڪيو ويو. ان جو خاص سبب هيءُ هو ته ان وقت اقتصاديات جو ”واپاري نظريو“ (Mercantilism) ئي وقت جو تسليم شده نظريو هو — جنهن موجب صنعت کي قومي اپت جو ذريعو مڃيو ئي ويو، ۽ بچت واري واپاري توازن (Favourable balance of trade) کي ئي صنعتي آسودگيءَ جي سند ۽ ضامن سمجهيو ئي ويو؛ ۽ جنهن مطابق ملڪ جي طاقت وڌائڻ ۽ جنگ جي وسيلن مهيا ڪرڻ لاءِ ’خزاني‘ جي درآمد ۽ ڪٺي ڪرڻ کي هڪ مکيه ذريعو سمجهيو ويندو هو.(١) پر جڏهن انگلنڊ کي پنهنجي ماڻهن جي استعمال لاءِ مشرق جو ڪپڙو اچا به گهربل هو ته ان لاءِ ٻه رستا هئا: هڪ ته هو پاڻ اهو تيار ڪري، يا نه ان جو ملهه ادا ڪرڻ لاءِ تيار رهي — پر چاڪاڻ ته سون ۽ چاندي ئي ملهه ادا ڪرڻ جو مکيه ذريعو هو، ۽ انهن جي برآمد هڪ قومي زيان سمجهيو ويندو هو، انهيءَ ڪري ڪين انهيءَ ڪپڙي جو گهربل مقدار پنهنجي ملڪ اندر ئي لازمي طرح تيار ڪرڻو پيو. ائين ڪرڻ سان پنهنجي ملڪي صنعتن جي بچاءَ ڪرڻ جي ضرورت پيش آئي، انهيءَ ڪري صنعتن کي محفوظ ۽ مضبوط ڪرڻ جي خيال کان سڄي ملڪ ۾ ’صنعتي بچاءَ‘ (Protection) جي نيتيءَ کي زور وٺائڻ لڳا. اها نيتي راڻي ايلزبيٿ جي آخري دور ۾ شروع ڪئي ويئي هئي.(٢) پر ١٦٦٠ع ۾ تجديد (Restoration) واري دور کان پوءِ چاڙهي واري انهيءَ نيتيءَ کي وڌيڪ تيزيءَ ۽ سختيءَ سان عمل ۾ آندو ويو — ۽ اوڻيهين صديءَ جي وچ ڌاري ان وقت تائين ان تي انهيءَ ئي جوش و خروش سان عمل

(١) ڪننگهام، ص ص ١٠٠، ١٢٦-١٣٠، پڻ برني، ص ص ٦٦-٧٧
ايضا، ص ١٠٠، پڻ بالڪرشنا، ڪمرشل رليشنس بٽوين انڊيا اينڊ انگلنڊ، ص ٢٥٥

ڪيو ويو، جيسين انگلنڊ ۾ مڪيه مڪيه صنعتون نهايت مضبوطيءَ سان قائم ٿي ويون ـــ تان جو انگلنڊ 'آزاد واپار جي نيتي (Free trade policy) تي ڪاربند ٿيڻ جي لائق بڻجي پيو.(١) صنعتي بچاءُ (Protection) جا ڪيترائي قانون پاس ڪيا ويا ۽ انهن مان ڪي ته خاص طرح هندستان جي ڪپڙي جي خلاف پاس ڪيل هئا. چارلس ٻئي جي "ٽنيج ۽ پائونڊيج ايڪٽ" (١٦٦٠ع) ۽ ٻين پارليامينٽ جي ائڪٽن موجب، مشرق کان ايندڙ سامان تي ـ ۽ خاص ڪري "گهرو" ڪاڻي لاءِ ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙي تي محصول گهر (Custom House) منجهه "خاص محصول وڌا ويا."(٢) پر انهيءَ هوندي به هندستاني سوٽي توڙي ريشمي ڪپڙن جي طلب ايتري تيز هئي، جو باوجود متعدد اهڙن سخت قانونن ۽ ڳرن ڳرن محصولن جي، انگلنڊ ڪافي انداز ۾ اهي گهرائيندو رهيو ـــ ۽ انهيءَ واپار ۾ سنڌ جو به چڱو چوکو حصو هو.

پر انگلنڊ ۾ گهرو پيداوار کي زور وٺائڻ لاءِ همت‌افزائي جاري رهي ـ ۽ ١٦٨٥ع ۾ هندستان ۽ مشرق کان درآمد ٿيندڙ هر ڪن ۽ ريشمي ڪپڙي تي ١٠ سيڪڙو وڌيڪ محصول وڌو ويو؛ پنجن سالن کان پوءِ انهيءَ محصول کي وڌائي ٻيڻو ڪيو ويو.(٣) سترهين صديءَ جي آخر ۾ انگلنڊ ۾ اٽڪل پنجاهه هزار ريشمي ڪپڙي جا فرينچ ڪوري لڏي آيا؛(٤) انهيءَ آباديءَ

---

(١) برني ص ٧٤-٧٦، ٻن ٻلائي، ايڪانامڪ ڪنڊيشنس ان انڊيا، ص ٢١
(٢) بالڪرشنا، ص ٢٥٦
(٣) ايضاً ص ٢٥٩
(٤) هي ١٦٨٥ع ۾ ائنٽيز جي معاهدي جي منسوخ ٿي وڃڻ ڪري ٿيو. اهو معاهدو ١٥٩٨ع ۾ هڪنات ناواري ۽ ڪئٿولڪ ليگ جي وچ ۾ ٿيو هو، جنهن موجب ناواريءَ ڪئٿولڪ ٿيڻ قبول ڪيو هو، ۽ هگنانس کي مقرر ايراضيءَ ۾ آزادي ملي هئي. (بحوالہ سرويل. اي ڪنسائيز هسٽري آف گريٽ برٽن ـ ص ٣٠١ ٻ ١٨١، ٢٩٤)

انگلنڊ جي ريشمي ڪپڙي جي صنعت کي وڏي مدد ڏني - ۽ ان جي پيداوار تيز ٿي ويئي - ۽ ٿوري ئي وقت ۾ ريشمي ڪپڙي جي درآمد نهايت گھٽجي ويئي. (١)

پر ان سڀ ڪجهه هوندي به "انگلنڊ جي ماڻهن جي خاص پوشاڪ" هندستاني ململ ۽ ريشمي ڪپڙن جي هوندي هئي.(٢) هندستاني مال جون شڪايتون جتن پوء نئين وڌنديون ويون - ۽ انگلنڊ جي ريشمي ڪپڙي جي ڪورڻن انهيءَ خلاف آواز اٿاريو. ۽ نيٺ بغاوت ڪيائون. نتيجو اهو ٿيو، جو ١٧٠٠ع ۾ هڪ قانون پاس ڪيو ويو، جنهن جي فقرن موجب ايران، هندستان يا چين مان آيل سمورو ريشمي - خالص يا گڏيل - مال، سمورو سوٽي - ڇريل، رڱيل يا لسو - ڪپڙو گڏ ڪري گدامن ۾ بند ڪيائون - ته جيئن ان کي وري ٻين ملڪن ڏانهن برآمد ڪيو وڃي، ۽ انگلنڊ ۾ انهن جي استعمال کي بنهه ممنوع ڪري ڇڏيائون. انحرافي ڪرڻ لاءِ ڳرا ڳرا ڏنڊ ۽ سزائون مقرر ڪري ڇڏيائون. (٣)

ساڳئي وقت هندستان مان ايندڙ ململين تي به ڳرا محصول عائد ڪيا ويا، پر انهن قانونن هوندي به هندستاني مال جي طلب پنهنجي سونهن، پائداري ۽ سستائيءَ جي ڪري اوچي رهندي آئي. ملڪ ۾ لسو مال گھرايو ويندو هو ۽ ان کي ملڪ اندرئي ڇريو يا رڱيو ويندو هو. قانون جي زد کان بچڻ لاءِ ممنوع مال جا ٻيا نقلي قسم درآمد ڪيا ويندا هئا - ۽ ٻيو ڪيترو ئي مال يورپ جي ملڪن جي رستي ملڪ ۾ بي قاعدي چوريءَ پيو درآمد ٿيندو هو. (٤) انهيءَ کي بنجو ڏيڻ لاءِ ١٧٢٠ع ۾ پارليامينٽ هڪ قانون پاس ڪيو، جنهن موجب هرڪنهن قسم

---

(١) بالڪرشنا، ص ٢٥٨
(٢) ايضا
(٣) ايضا، ص ص ٢٥٨-٢٥٩
(٤) ايضا، ص ص ٢٦١-٢٦٣

يا رنگ وغيره جي هندستاني ريشمي ڪپڙي يا ھرڪ جي استعمال ۽ پھرڻ تي بنھہ بندش وڌي ويئي، ان جي انحرافيءَ تي ڳريون سزائون مقرر ڪيون ويون. (١) انھن سڀني قانونن جي مدد سبب انگلنڊ جي ڪپڙي جي صنعت ايتري تہ ترقي ڪئي، جو ١٧٤٠ع ڌاري انگلنڊ ۾ نہ رڳو گھرو ضرورتن لاءِ ڪپڙو پيدا ٿيڻ لڳو، پر ڪيترو ئي مال ٻيائڪن ۽ ٻين يورپي ملڪن ۾ نيڪال ٿيڻ لڳو. (٢)

انگلنڊ طرفان. هندستاني مال کي ٿڏڻ جي جيڪا نيتي اختيار ڪئي ويئي، اها ٻيا يورپ جا ملڪ بہ اختيار ڪرڻ لڳا. (٣) نتيجو اھو ٿيو جو ٿوري ئي عرصي ۾ هندستان جي ڪپڙي جي طلب بنھہ گھٽجي ويئي.

انھيءَ طرح انگلنڊ جي سڌيءَ طرح ۽ چاتل ٻجھيل مخالف نيتيءَ جي ڪري هندستان جي انھيءَ مکيہ گراهڪ هندستاني درآمد کي وڏو ڌڪ هنيو ۽ ساڳئي وقت ان پنھنجي صنعتن ۽ جهاز رانيءَ کي توجھہ سان هرممڪن طريقي زور وٺائڻ ۽ مضبوط بنائڻ شروع ڪيو. مشنريءَ جي دور اچڻ کان بہ اڳ ۾، انگلنڊ پنھنجي ”گھرو“ کاھي لاءِ مشرقي سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙي درآمد ڪرڻ جي ضرورت کان پاڻ آزاد ڪرائي چڪو هو - ۽ ١٧١٠ع کان پوءِ مشرقي ملڪن سان هلندڙ واپار جو گھٽوحصو رڳو ٻاهرين مارڪيٽن کي رسد پھچائڻ لاءِ مخصوص هو. انھن رنڊڪن ۽ رڪاوٽن هوندي بہ اھو چوڻ هرويرو غلط نہ ٿيندو تہ هندستان اڃا بہ سوٽي مال جو گھر هو، ۽ ٻين بہ ڪيترين ئي مکيہ ۽ قيمتي شين جو تنھا برآمد ڪندڙ هو. هندستان ١٧٦٠ع تائين چٽ تہ سون چانديءَ جي هڪ وڏي ۾ وڏي ذجوڙي هو، (٤) جنھن ۾

---

(١) ايضاً ص ٢٦٣

(٢) ايضاً-ص ٢٦٤

(٣) هالئنڊ جو معاملو مختلف هو- ايضاً ص ٢٦٥

(٤) ٻالڪرشنا، ص ص ٢٧٣-٢٧٤

بي‌انداز خزانو اچي ٿي ڳڏ ٿيو- ۽ سنڌ جو ان ۾ موچارو حصو هوندو هو.

(٢) صنعتي انقلاب

ايندڙ سالن ۾ (١٧٦٠-١٨٣٠ع) انگلنڊ جي صنعتي زندگيءَ ۾ هڪ نئين تجربي جي ڪري بنيادي انقلاب اچي ويو، جنهن کي "صنعتي انقلاب" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. انهيءَ جي اچڻ سان هندستان جي ڪپڙي جي صنعت کي نين نين چيزن- مشنري، سستي پاور جي استعمال، رسل و رسائل جي سهوليتن ۽ نين ايجادن جو مقابلو ڪرڻو پيو، جن جي ڪري پيداوار ججهي، سستي ۽ سهنج واري ٿي پئي هئي.

هندستان جي صنعت پنهنجي پراڻن اوزارن ۽ پيداوار جي گهرو سرشتي جي ڪري مشين ۽ ڪارخانن جي پيداوار سان مقابلو ڪري نه سگهي، ۽ ترت ئي هندستاني پيداوار ٻاهرين مارڪيٽن مان تڙجي ويئي. درحقيقت سڄيءَ دنيا جي مارڪيٽ تي دسترس رکندڙ ۽ ڪپڙي جي برآمد ڪندڙ هندستان مرڳو سوٽي ڪپڙي جي درآمد ڪندڙ ملڪ بنجي پيو- ۽ ملڪ جي ٻين حصن سان گڏ، سنڌ جي بخت سان به ساڳي حالت ٿي. هوندن جو سنڌ ملڪ جي وڏن شهرن ۾ هزارها ڪوري ۽ مزور پيا مال تيار ڪندا هئا، سي هاڻي گذريل زماني جي اوج جي ياد باقي رکڻ لاءِ يا نشانيءَ خاطر ڪي ڳاڻ ڳيا وڃي رهيا.

اندروني اسباب

پر برطانوي صنعت جي اوسرڻي سنڌ جي آسودگيءَ جي تنزل جو اڪيلو سبب نه هئي. سياسي بي آراميءَ، گهرو لڙاين ۽ ٻاهرين حملن به سنڌ جي مقامي صنعت کي وڏيڪ ڌڪ هنيو. آقي باقي جيڪو هنرن جي سرپرستي ڪرڻ وارو امبرن امرائن جو طبقو هو اهو ختم ٿي ويو، ۽ ان کان سواءِ حاڪمن جي ڪوتاه نظريءَ ۽ ڪٽرپڻي واريءَ نيتيءَ ۽ سندن انهيءَ عقيدي ته خزاني کي ڀر رکڻ

لاءِ ڪفايت ۽ ڪنجوساڻيءَ ٿي بهترين ذريعو آهي - انهن ڳالهين هيڪاري انهيءَ بربادي ۽ خاتمي کي تيزيءَ سان ۽ ترت اچڻ ۾ مدد ڏني

(۱) سياسي بي آرامي: مقامي سردارن جي ڪوتاه نظريءَ واري واپاري پاليسي

ارڙهين صديءَ جي پوين پنجاهه سالن ۾ سنڌ جي حالت رحم جوڳي هئي. سندس حاڪمن غلام شاهه ڪلهوڙي ۽ سندس پوين ملڪ کي ڏکين ۽ خونريز گهرو لڙاين ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو هو، ۽ جڏهن ٽالپرن کي تخت نصيب ٿيو، تڏهن ڪين پهرين انهيءَ ڪم کي منهن ڏيڻو پيو ته ملڪ جي وڳوڙي حالتن کي سنڀالي ڪو انتظام آڻين؛ پر هو به ملڪ ۾ خوشحالي آڻي نه سگهيا. هنن جو راڄ شخصي راڄ هو؛ سندن خاص دلچسپي زراعت، واپار ۽ صنعت کي ترقي ڏيارڻ ۾ نه پر شڪار ڪيڏڻ ۾ هئي، ۽ خزاني ڀرڻ لاءِ هنن هر چيز تي ڳرا ڳرا محصول مڙهي ڇڏيا: ڪرو (۱۷۹۹ع) پنهنجي سنڌ جي سفرنامي ۾ لکي ٿو ته ”مال درآمد ڪرڻ سان ڪافي فائدو آهي، پر محصولن جي سختي ۽ هيسائڻ جي نيتي واپار کي نڪرو تباهه ڪري رهي آهي، ۽ انهيءَ ڳالهه لاءِ هتي جي حاڪمن کي - جيڪي پنهنجي وقت کان اڳتي بنهه ڪين ٿا سوچين - رتيءَ برابر به ڳڻتي ڪانهي! (۵) ايلس ۱۸۰۹ع ۾ لکندي چوي ٿو ته ”ظلم ۽ جاهل حڪومت مقامي واپاريءَ جي نفعي مان ناجائز طرح هڪ وڏو حصو غصب ڪري وحشيانه نيتي اختيار ڪري رهي آهي. درآمدي مال تي ڳرا محصول مڙهي واپارين جي ڪوشش ۽ محنتن کي هٿ وٺي تباهه ڪري رهي آهي، ۽ آئيندي جي ڪمائيءَ جي ذريعن کي بنجو ڏيئي رهي آهي.“ (۲) پاٽنجر (۱۸۳۲) ميرن جي ظلمن جا ڪيترائي مثال

---

(۱) ڪرو، جي- ايس- ايڇ- ايس، جلد ۱، ڀاڱو ۲، ص ۵۱
(۲) ايلس، جي- ايس- ايڇ- ايس، جلد ۵، ڀاڱو ۳، ص ۲۵۴

ڏيندي چوي ٿو ته ”سنڌ جو واپار به انهن ساڳين سببن جي ڪري، جن صنعتن جو ڀَرو ٻوڙيو، نهايت ئي پست ۽ زبون حالت کي پهتل آهي.“ (١) پوٽنگر ته ميرن جي مالي نيتيءَ تي اچا به سختيءَ سان نڪته چيني ڪندي لکي ٿو ته ”ڳريون ڳريون چٽيون خاص انهيءَ طبقي جي ماڻهن تي وڌيون وڃن ٿيون، جن کي جيڪڏهن انهيءَ کان معافي ڏني وڃي ته هوند نه رڳو سياسي طرح فائديمند ٿئي، بلڪ خود حڪومت کي به ڪافي فائدو پهچي، ۽ ساڳئي وقت ماڻهن جي انهن اهڙن طبقن تي ڳرا ڳرا بار وڌا ويا آهن، جن تي سياڻپ جي تقاضا ته اها آهي ته گهٽ ۾ گهٽ بوجو هئڻ گهرجي.“ (٢) مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي ڏينهن ۾ جيڪي بندرگاهي محصول اڳاڙيا ويندا هئا، انهن جو موازنو ڪرڻ ممڪن نه آهي — پر جيڪڏهن اهو فرض ڪئي ڪجي، جيئن برنس چوي ٿو ته محصول اڳاڙڻ وقت جهڙائي ڳرا هئا، تڏهن به اڳ واپار جي تڪڙيءَ رفتار ڪري انهن جو اثر محسوس نه ٿيندو هو. (٣)

سترهين صديءَ جي سياحن جي احوالن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته جيتوڻيڪ نٿي ۾ محصول مقرر ٿيل نه هوندا هئا، پر تڏهن به اهي خاص طور ڇاٽايل هوندا هئا ۽ هر بندرگاه تي لکيل هوندا هئا — ”لهري بندر تي .... محصول، محصول دفتر تي ڇاٽايل ۽ لکيل آهي — ۽ ڪو لالچي ۽ بي انصاف گورنر پنهنجي مرضيءَ مطابق انهن ۾ ڪابه ڦير گهير آڻي نٿو سگهي، ۽ نه ئي ڪي نوان محصول مڙهي ٿو سگهي....“ (٤) انهيءَ حقيقت جي تائيد انهيءَ مان به ٿئي ٿي ته پورچوگيز سياح مانريق کي بکر ۽ سيوهڻ جي بندرگاهن تي محصولن ڏيڻ ۾

---

(١) پاٽنجر، ميموئر آن سنڌ، ص ٢٥

(٢) پوٽنگر، ص ٢٤٦

(٣) برنس، اليگزينڊر، ڪامرس آف ٺٽا، فقرو ٢

(٤) او. سي، جلد ١٤، نمبر ١٥٦٢

ڪابہ اهڙي تڪليف درپيش نہ آئي هئي. (١) ان جي برعڪس اسين ڏسون ٿا تہ ٽالپرن جي عهد ۾ بندرگاهي محصول ۽ ٻيون ڍلون وغيره نامناسب ۽ جابرانہ هونديون هيون - جيئن پوسٽنس لکي ٿو تہ "هچي ۽ ظالم، ڏنڍي شاهي حڪومت پنهنجي طلب پوري ڪرڻ ۾ ڏيمڙس ۽ جا سڀ ليڪا لنگهي ويئي هئي، ۽ سندس بي انصافين جو ڪو ليکوئي نہ هو." (٢)

(٢) سنڌو درياءَ تي چونگيون

ٽالپر اميرن کي سامونڊي جهازرانيءَ سان تہ ڪائي دلچسپي ڪانہ هئي، پر اٽلو سنڌو درياءَ تي بہ ڳريون ڳريون چونگيون مڙهي دريائي جهازرانيءَ جي همت شڪني ڪندا هئا. معلوم ٿو ٿئي تہ اهو شايد انهيءَ ڪري ٿي ڪيائون جو سنڌو درياءَ کي انگريزن کان بچائڻ ٿي گهريائون، جن درياءَ جي وهڪري جي پيمائش ۽ سروي ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي، (٣) چاڪاڻ تہ ڪين اهو ڊپ ٿي پيو تہ انهيءَ بهاني سان سنڌ راج بہ قرجي ويندو. (٤) ڪهڙو بہ ڪئي سبب هجي، پر انهيءَ قدم جو سنڌ جي واپار ۽ تجارت تي جيڪو تباهہ ڪُن اثر ٿيو، سو اندازي کان ٻاهر آهي.

(٣) هندن سان بيجا روش

هندو، سنڌ جو مکيہ واپاري فرقو هئا، ۽ ٽالپر حڪمران سائڻ

(١) مانريق، ص ص ٢٣٧-٢٣٨

(٢) پوسٽنس، ص ٢٤٦

(٣) پاٽنجر، ميموئر — تعارف

(٤) جڏهن انگريز سنڌو درياءَ رستي مٿي وڃڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا، تڏهن هڪ سنڌي جوڳيءَ چيو هو، "هاڻي سنڌ هٿن مان ويئي چو تہ فرنگين نديءَ ڏسي ورتي" (لئمبرڪ موجب، ميرس انڊ دي انڊس ٽولس، جي - ايس - ايچ - ايس، جلد چوٿون نمبر ٣، ص ١٩٦)

جيڪو سلوڪ ڪندا هئا، انهيءَ ۾ سنڌ جي واپار ۽ صنعت کي تنزل ڏانهن گهڻن ۾ گهٽ حصو نہ ورتو هو. هنن کي ”قابل برداشت طبقو“ ۾ خيرڪو سمجهيو ويندو هو، ۽ ڪنهن ٿورڙي ٿي بهاني مٿن تي هنن کي بي دريغ سزائون ڏنيون وينديون هيون، مٿن ڏنڊ مڙهيا ويندا هئا، ۽ ڪين زوريءَ اسلام قبول ڪرايو ويندو هو. ڊاڪٽر برنس — جو ان وقت جي لکندڙن مان زياده انصاف پسند مصنف آهي - لکي ٿو تہ: ”سنڌ جي حڪومت يا ماڻهن ۾ جي ٿورا گهڻا چڱا اخلاق آهن، انهن ۾ مذهبي رواداريءَ کي شمار ڪري نٿو سگهجي، ۽ پنهنجي رسول محمد (صلعم) جي مذهب ڦهلائڻ جي شوق ۾ جيڪو ظلم هو ڪن ٿا، اهڙو ظلم ٻيءَ ڪهڻ ۾ ڳالهہ ۾ ڪو نہ ٿا ڪن. درحقيقت اها ڳالهہ سمجهہ ۾ ٿي اچي ڏکي آهي تہ انهيءَ هوندي بہ هندو هن ملڪ ۾ اچا ڪيئن ٿا رهندا اچن - ’برهما‘ جي بدنصيب ۽ بي ماني پوڄاري کي پنهنجي ڌرم جي بہ آزادي نہ آهي -“ ۽ ٿوريءَ گهٽيءَ ڳالهہ تي بہ ٻن ’مومنن‘ کي اهو اختيار آهي تہ .... هڪدم هن جو ختنو ڪرائي سگهن ٿا.“ (١)

هندو واپاري ٻين بہ ڪيترين ٿي ٻيجا هلتن جو شڪار هئا. پوسٽنس لکي ٿو تہ ”جيڪڏهن رکو اها خبر پئجي ويندي هئي تہ ڪنهن ويچاري بدنصيب هندو واپاريءَ وٽ دولت جڃهي ڳڏ ٿي وئي آهي، تہ پوءِ شڪايت جا طرحين طرحين سبب ڳوليا ويندا هئا، ۽ هن کي ’آهستي آهستي اهڙو نپوڙيو ويندو هو‘، جو هو غريب اها ڪيڏي ڪٿي ٻاهر ڪندو هو.“ (٢) اها هئي ان وقت جي بدامنيءَ جي حالت، ۽ اهي هيون مصيبتون، جيڪي هندو واپارين کي سهڻيون پونديون هيون! ايتري قدر جو ڪيترن ٿي هندن ملڪ مان لڏي اهڙن هندن تي وڃي پناهہ

(١) برنس، نئريٽو آف وزٽ ٽو دي ڪورٽ آف سنڌ، ص ص ٨٣-٨٤

(٢) پوسٽنس، ص ٢٤٦

ورتي، جتي هو ڪنهن نقصان يا بيعزتيءَ کان سواءِ پنهنجو ڌنڌو واپار ڪري سگهن.(١)

(۴) اميراڻي طبقي جو خاتمو

سنڌ جي خوشحاليءَ جي تنزل جي سببن ۾ اسين اميراڻي طبقي جي خاتمي جو ذڪر اڳيئي ڪري آيا آهيون. امي امير دولت، طاقت ۽ سخا جا مالڪ هئا، ۽ عيش عشرت ۽ ڏيک ويک جا ڪوڏيا هوندا هئا هو سنڌ ۾ ٺهندڙ گهريءَ قسمت وارين عاليشان چيزن جو قدر ڪندا هئا؛ انهيءَ طبقي جي ڪمي ٿي وڃڻ تي ڪيترين ئي صنعتن نابود ٿي ويون.

سنڌ جي اميراڻي طبقي جو زوال نادرشاهه جي ڪاهه (١٧٣٩ع) سان شروع ٿيو، جنهن دهليءَ تي ڪاهڻ کان پوءِ سنڌ تي اچي حملو ڪيو هو. ڪلهوڙن جي گهرو لڙائين ته باقي رهيل کهيل اميرن کي به ختم ڪري ڇڏيو؛ ۽ ٽالپرن جي وقت ۾ يا ان کان پوءِ اميراڻو طبقو خيرڪو وڃي بچيو. ڊاڪٽر برنس لکي ٿو ته ”اسان کي انهيءَ حقيقت کان غافل نه ٿيڻ گهرجي ته اسان هندستاني معاشري ۾ جيڪو انقلاب آندو آهي، انهيءَ ڪئي جهڙي شهر جو زوال سگهوئي آڻي ڇڏيو- جتي تيار ٿيندڙ قيمتي مال جي همت افزائي رڳو اهو اميراڻو طبقو ڪندو هو، جنهن تي اسين هاڻ غالب اچي ويا آهيون ۽ کين ختم ڪري ڇڏيو اٿئون.“ (٢) اوڻيهين صديءَ جي وچ ڌاري ملڪ ۽ سنڌس اميراڻي طبقي جي اهڙي ته بري حالت هئي، جو ميڪڊونالڊ اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”روهڙي ضلعي جو سکر طبقو ڪو شاهوڪار ڪونه ٿو نظر اچي، نڪي منجهن پنهنجي اها حيثيت قائم رکڻ جي طاقت ٿي ڏسجي، جنهن تي مقامي ماڻهن کي فخر هوندو آهي.... آءٌ نٿو سمجهان

(١) ڪرو، جي- ايس- ايچ- ايس، جلد پهريون، ڀاڱو پهريون، ص ٥٣
(٢) برنس، ص ١۴٣

۽ ضلعي ۾ ڪي ٻه ٽه اهڙا زميندار ملي سگهندا جي 'درمهيني' ۾ هزار رپيا خرچ ڪري سگهندا هجن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته هو 'غربت' ۾ گذارين ٿا، سندن نوڪرن چاڪرن کي تن تي ڪو سٺو ڪپڙو ئي ڪونهي."(۱) ڪو عجب ڪونهي جو اهڙين حالتن ۾ سنڌ جي صنعت ۽ هنر جو زوال ۽ تباهي آئي.

زرعي تنزل

ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي راڄ جي دورن ۾ زراعت جي تنزل جو ذڪر اڳيئي ڪري آيا آهيون-زراعت جي انهيءَ تنزل جو صنعت ۽ واپار تي نهايت تباه ڪن اثر ٿيو.

هڪ چيني فيلسوف جو قول آهي ته "ڪنهن قوم جي ڀلائي ۽ بهبودي هڪ وڻ مثل آهي: زراعت انهيءَ جي پاڙ آهي، صنعت ۽ واپار سندس ٽاريون ۽ پن آهن: جيڪڏهن پاڙ کي ڪو چيهو رسيو ته پن ڇڻي ويندا، ٽاريون ڀڃي ڪري پونديون ۽ وڻ ناس ٿي ويندو." يقيني آهي ته سنڌ ۾ ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري جيڪو زرعي زوال ۽ تنزل شروع ٿيو، واپار ۽ صنعت تي ان جو لازمي طرح نهايت خراب ردعمل ٿيو هوندو.

اهي هئا سبب، جن سنڌ جي صنعت ۽ واپار جو زوال آندو.

---

(۱) مئڪمرڊونالڊ، رپورٽ آن روهڙي ڊسٽرڪٽ، ص ۲۷

باب اٺون

آدمشماري — تعداد

جنهن دور جو اسين اڀياس ڪري آيا آهيون، ان ۾ سنڌ جي آباديءَ جو ڪاٿو ڪنهن صحيح حد تائين ڪرڻ نهايت مشڪل آهي. سنڌ جي ماڻهن جي سماجي ۽ معاشي زندگيءَ جو اهڙو اعتبارجوڳو رڪارڊ به موجود ڪونهي، جنهن مان اسان کي رهبري ملي. ”آدمشماريءَ لفظ مان جيڪو مفهوم اسين موجوده وقت ۾ وٺون ٿا، انهيءَ قسم جي ڪابه ڳڻپ يا آدمشماري سترهين توڙي ارڙهين صديءَ ۾ ڪانه ٿي هئي؛ البت، ٽالپرن پنهنجي وقت ۾ ’متڪي‘ يا ماڻهوءَ پٺيان محصول قائم ڪري ماڻهن جي ڳڻپ ۽ آدمشماريءَ جو هڪ اڻ رٽائتو سرشتو قائم ڪيو، جنهن کي ”خانه شماري“(١) يا ”سرشماري“ سڏيو ويندو هو، ۽ جنهن موجب گهرن يا فردن جي ڳڻپ ٿيندي هئي. مردن، زالن ۽ سمجهه لائق ٻارن - سڀني کي اهو محصول ڀرڻو پوندو هو، ۽ گهر جو هرهڪ ڀاتي ٻئي ڀاتيءَ جو ضامن هوندو هو. انهيءَ طرح، جيڪي به ماڻهو اهو محصول ڀريندا هئا، انهن جي تعداد جو رڪارڊ موجود هوندو هو — پر جيئن ته انهيءَ ۾ بلوچ سردارن ۽ سپاهين جي هڪ وڏي تعداد، ۽ ٻين وڏن زميندارن، اميرن، سرڪاري ڪامورن ۽ مذهبي ماڻهن تان اهو محصول معاف هوندو هو،(٢) انهيءَ ڪري اهو رڪارڊ، ملڪ جي آدمشماريءَ جو ڪو اعتبارجوڳو رڪارڊ نه ٿي سگهندو. ٽالپر حڪمران ڪوشش ڪندا هئا ته انهيءَ محصول جي گهٽي ۾ گهٽي وصولي ٿيندي رهي، ان ڪري ڪيترن اهڙن جا نالا به دفتر تي موجود هوندا هئا، جيڪي فوت ٿي ويل هوندا هئا. انهن ڳالهين

---

(١) برٽن، ”ريسز انڊ ٽرائيبس“، باب ٢

(٢) ايضا

جي ڪري سندن انھيءَ 'ماڻھوءَ - شماريءَ' کي ڪابہ وقعت ۽ اھميت ڏيئي نہ ٿي سگھجي. پر انھن اڻ پورين ڪٿين جو دفتر بہ جيئن ھو تيئن اڄ ڪونہ ٿو ملي، انھيءَ ڪري اھڙي ڪندڙن جي رھبري ڪرڻ لاءِ ڪائي چيز باقي نہ آھي. مقامي مؤرخ بہ سنڌ جي آدمشماريءَ جو ڪوبہ ذڪر ڪونہ ٿا ڪن؛ ۽ يورپي سياحن ۽ واپارين بہ پنھنجي احوالن ۾ اھڙو ذڪر ڪونہ ڪيو آھي، جنھن مان ڪا وزندار مدد ملي سگھي.

پاڱو پھريون

ٽالپرن جي ڏينھن ۾ آدمشماريءَ جو تعداد

جڏھن اسين اوڻيھين صديءَ جي اڀياس تي پھچون ٿا، فقط تڏھن ئي اسان کي انگريز آفيسرن ۽ ايجنٽن جي بيانن مان ڪجھہ پتو پوي ٿو تہ ١٨٤٣ع ۾ انگريزي راڄ سان صوبي کي ملائڻ وقت سنڌ ۾ آدمشماري ڪيتري ھئي. پر اھو تہ ظاھر آھي تہ ھنن جو تخمينو ڪو بلڪل صحيح ٿي نہ ٿي سگھيو. برٽن لکي ٿو تہ ”اسان کي ڪنھن نہ ڪنھن ڪيل ملڪ جي شھرن ۽ ڳوٺن ۾ رھندڙ ماڻھن جي تعداد جي ڪنھن صحيح تخميني لڳائڻ ۾ ڪافي ڏکيائي محسوس ٿئي ٿي. ھڪ تہ ماڻھو پنھنجي ڪٽنب جي ڀاتين جا نالا ڏيڻ پسند ڪين ٿا ڪن - ۽ ھو سمجھن ٿا تہ حڪومت شايد سندن خلاف ڪا سازش سٽي رھي آھي؛ ٻيو تہ ھنن ۾ ھڪ عجيب وھم بہ آھي تہ ماڻھن جي ڳڻپ ڪرڻ ھڪ غرور ۽ وڏائي آھي - ۽ اھا ڳڻپ ظاھر ڪرڻ خدا جي غضب ۽ ڪاوڙ کي ھٿ وٺي دعوت ڏيڻي آھي.“ (١)

---

(١) ايضاً، باب ٻئي جو نوٽ نمبر ١٨

آدمشماريءَ جا تخمينا

البت آدمشماريءَ جي مسئلي لاءِ ڪجهہ جهونا حوالا ملن ٿا: ١٧٩٩ع ۾ انگريزن جو سنڌ اندر سياسي ۽ واپاري گماشتو، ناٿن ڪرو، انهيءَ سلسلي ۾ لکي ٿو تہ ”سنڌ جي آدمشماريءَ بابت اندازو تيسين اڻپورو ۽ اڻپتائتو ٿيندو، جيسين اهو اندازو ڪن سرڪاري دستاويزن جي روشنيءَ ۾ سموري ملڪ جي پڙتال ۽ تپاس جي خيال سان نہ ڪيو ويو آهي. پر اهڙا دستاويز ملي ڏي ڪين ٿا سگهن. ملڪ جا مختلف حصا پکيڙ ۽ حالت جي لحاظ کان هڪٻئي کان نرالا آهن – ۽ ڪيترا خانہ بدوش قبيلا پنهنجي چوپائي مال سان هڪ چراگاه کان ٻئي چراگاه تائين گهمندا ڦرندا، عام رهواسين سان اهڙا گڏجيو سجيو وڃن، جو ڳڻپ ۽ تخمينن ڪي ٿي منجهايو غلط ڪريو ڇڏين.“(١) البت هو ايترو چوي ٿو تہ ”حڪومت جي گهٽي ظلم ۽ هرقسم جي مزدورن ۽ ڪاسبين جي دلشڪنيءَ جي ڪري، گذران جي ذريعن جي نسبت سنڌ جي آدمشماري ٿوري آهي.“(٢)

جڏهن اوڻيهين صديءَ تي پهچجي ٿو تہ لکندڙن جا بيان وڌيڪ واضح ٿيندا ٿا وڃن. ڊاڪٽر برنس (١٨٢٨ع) سنڌ جي آدمشماري ڏهہ لک ڪٿي هئي؛(٣) پر ٿارنٽن (١٨٤٤ع) انهيءَ تخميني کي بہ ”تمام وڌيڪ“ تصور ڪيو هو.(٤) ڊيل هوسٽ (١٨٣٢ع) اهو خيال ظاهر ڪيو تہ ”سنڌ ۾ اٽڪل ٨٠٠٠٠٠ ماڻهو رهن ٿا، جن مان چوٿون حصو هندو آهن.“(٥)

---

(١) ڪرو، حوالو – ميرچنداڻي، جي. ايس. ايچ. ايس، جلد ١، ڀاڱو ٢ ص ٤٧

(٢) ايضا

(٣) برنس، ”نئريٽو“، ص ٢٧

(٤) ٿارنٽن، ”گزيٽئر“، نمبر ٢، ص ٢٢٥

(٥) ڊيل هوسٽ، ”ميمائر آن سنڌ“، ص ١١

پاٽنجر (١٨٣٢ع) وري لکي ٿو ته ”ننهي رياستن (حيدرآباد، خيرپور ۽ ميرپور) جي آدمشماري ڪٿي ڇنجي ته نو لک کن آهي، پر انهيءَ کان وڌيڪ ڪنهن به صورت ۾ نه آهي.“ پر ساڳئي وقت اهو به اعتراف ڪري ٿو ته انهيءَ سلسلي ۾ ”سندس معلومات ٿوري ۽ ناقابل اطمينان آهي.“ (١) پوسٽنس (١٨٤٣ع) انهيءَ خيال جو هو ته ”ڏهن لکن“ جو انگ، جو سنڌ جي آدمشماريءَ لاءِ تخميني طور تجويز ڪيو ويو هو، سو گهٽ وڌيڪ ڪٿيو ويو هو؛ ۽ لکي ٿو ته ”سنڌ جهڙي ملڪ ۾ جتي شهر نسبتاً تمام گهٽ آهن، ماڻهن جو هڪ حصو خانه بدوش ۽ رولو زندگي گذاري ٿو؛ ۽ هڪ حصو درياءَ جي اردگرد پکڙيو پيو آهي، اتي آدمشماري ڪرڻ ۾ ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچڻ مشڪل ڪم آهي؛ پر سنڌ جو ملڪ گهٽ ياگي آدمشماريءَ جي لحاظ کان نهايت ڇڊو آباد ٿيل آهي — سا ڳالهه فقط سطحي معائني ڪرڻ سان ئي ظاهر ٿي پوندي.“ (٢)

مٿين ٻنهي جي سطحي تجزيي مان اهو خيال پيدا ٿو ٿئي ته ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت، سنڌ جي آدمشماري ڏهن لکن جي لڳ ڀڳ هوندي، ۽ ١٨٤٧ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر جي راءِ مان ان جي تصديق ٿئي ٿي، جنهن آدمشماريءَ جو تخمينو ١٢٤٧٣٢ لڳايو. هن اهو به خيال ڏيکاريو ته ”جيئن ته (صوبي جي) زمين جي سطح جو گهڻو حصو واريا سي بيابان ۽ پوسل سان والاريل هو، ان ڪري هن حي خيال موجب اهو واجبي تخمينو به گهٽو وڌيل هو.“ (٣) انهيءَ خيال جي بنياد تي، موجوده وقت ۾ ڊاڪٽر سورلي پنهنجي ڪتاب ۾ پڻ انهيءَ راءِ کي قبوليو آهي — پر اوڻيهين صديءَ جي حوالن ۽ بيانن مان هن

---

(١) پاٽنجر، ”ميمائر آن سنڌ“، ص ١١

(٢) پوسٽنس، ص ٦٩

(٣) ڪمشنر ان سنڌ، ”پري ميوٽني رڪارڊس“ انتخاب ٢، ص ٢

البت هڪ بيجا ڪُليو قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي وقت ۾ سنڌ جي آدمشماري ڏهن لکن جي اردگرد ٿي بيٺي رهي، يا ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ واري وقت جيتري ئي هئي. ڊاڪٽر سورلي چوي ٿو ته ”ان مان بي ڪنڪي اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ آدمشماري ڏهن لکن کان مٿي يا اڄڪلهه جي آدمشماري؛ جي چوٿين حصي کان گهٽ بلڪل ڪانه هوندي. اڄ آدمشماريءَ جو جيڪو تفاوت آهي، ان جو سبب انگريزن جي صوبي ملائڻ کان پوءِ آبپاشيءَ ۾ آيل واڌاري کي ئي ٺهرائي سگهجي ٿو. ائين ٿو ڀانئجي ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي آدمشماريءَ ۾ ڪنهن به نمايان حد تائين ڪابه تبديلي نه آئي -(١) ۽ ان لاءِ سبب هو ته آبپاشيءَ جي ذريعن ۾ به ڪا ڦير گهير نه ٿي هئي.“ ڊاڪٽر سورلي جي انهيءَ بيان ۾ ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون آهن، جي جواب طلب آهن. ڊاڪٽر سورلي جيڪي رايا ظاهر ڪيا آهن ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ آدمشماريءَ ۾ ڪنهن حد تائين ڪابه تبديلي نه آئي؛ ۽ ڇاڪاڻ ته آبپاشيءَ ۾ ڪا تبديلي نه آئي، انڪري آدمشماري ڪنهن به صورت ۾ ڏهن لکن کان مٿي نه هوندي — اهي نهايت غلط نتيجن تي پهچائيندڙ ٿا، ۽ جن تي مقامي توڙي همعصر لکندڙن جي احوالن ۽ شاهدين جي ڪائي تائيد حاصل نه آهي. ايندڙ صفحن ۾ اسين ثابت ڪنداسون ته سندس رايا نهايت غير مصدقه بنيادن تي مبني آهن.

---

(١) ڪمشنر ان سنڌ، ”پري ميوٽني رڪارڊس“، انتخاب ٢، ص ٢

انگن جي چڪاس

فهرست نمبر ١ (١)

سنڌ (خيرپور سميت) جي آدمشماري

سال	ڏوتل	واڌ (+) گهٽ (—)
١٨٥٦	١٨٨٢٥٠٢ (٢)	————
١٨٧٢	٢٣٣٣٥٢٧	+ ٢٤ سيڪڙو
١٨٨١	٢٥٤٢٩٧٦	+ ٩ سيڪڙو
١٨٩١	٣٠٠٣٧١١	— ١٨٫١ ”
١٩٠١	٣٤١٠٢٢٣	+ ١٣٫٥ ”
١٩١١	٣٧٣٧٢٢٣	+ ٩٫٦ ”
١٩٢١	٣٤٧٢٥٠٨	— ٧٫١ ”
١٩٣١	٤١١٤٢٥٣	+ ١٨٫٥ ”
١٩٤١	٤٨٤٠٧٩٥	+ ١٧٫٦ ”

(١) ”سينسس رپورٽس، بامبي“، جلد ٩ A (١٩٠١)، جلد ٨، ١٩٣١، سنڌ، ١٩٤١ع.

(٢) هيوز، ”گزيٽر“. ١٨٥٦ع ۾ انگريزن جي قبضي هيٺ جيڪي سنڌ جا ضلعا هئا، انهن جي آدمشماري ١٧٧٢٣٦٧ هئي، ۽ خيرپور، مقامي رياست جي آدمشماري ١٠٨١٣٥ هئي. ان طرح ڪل آدمشماري ١٨٨٠٥٠٢ ٿيندي، ۽ نه ١٨٤٢٠٣٥، جيئن هيوز لکي ٿو.

انهيءَ سوال جي وڌيڪ جاچ ۽ ڇڪاس ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت سنڌ جي آدمشماري ڪنهن به صورت ۾ ١٥ لکن کان گهٽ نه هوندي. ١٨٤٣ع کان پوءِ آدمشماريءَ جو سڀ کان اولين رڪارڊ، جو باقاعدي مانهوءَ - ڳڻپ جي بنياد تي ٺهيل آهي، ١٨٥٦ع جي اُن بيان ۾ جاڻايل آهي، جنهن موجب سڄي سنڌ جي آدمشماريءَ جو تخمينو ١٨٤٨٠ لک لڳايو ويو آهي. (١)

جيڪڏهن سنڌ جي ڪمشنر (١٨٤٧ع) جو لڳايل تخمينو صحيح هجي، ته ان حالت ۾ هي تخمينو فقط نون سالن جي مختصر عرصي ۾ — جڏهن سنڌ جون حالتون اهڙيون سڌريل خير ڪي هونديون، جهڙيون ان کان پوءِ هيون — آدمشماريءَ ۾ ڇهن لکن يا ٤٦ سيڪڙي کان به مٿي اضافو ڏيکاري ٿو. بي باقاعدي آدمشماري ١٨٧٢ع ۾ ڪئي ويئي، جڏهن آدمشماريءَ جو تخمينو ٢٢٥٣٠ لک لڳايو ويو - يعني سورهن سالن جي عرصي ۾ ٤٥٥٢ لکن جو اضافو ٿيو؛ هن مان ظاهر ٿيندو ته نون سالن ۾ فقط اڍائي لکن کان ٿورو مٿي اضافو ٿيو هوندو. هن مان ظاهر آهي ته ١٨٤٧ع ۾ آدمشماري ١٠٥٧٤ لکن کان ڪافي حد تائين وڌيڪ هوندي؛ ۽ حقيقت ۾ ١٨٥٦ع تائين، پڇاڙيءَ وارن ٩ سالن ۾ ٢٤٨٠ لکن جي اضافي کي صحيح ٺهرائڻ جي مقصد سان آدمشماري ١٦ لکن کان به لاشڪ مٿي هوندي؛ ۽ انهيءَ ساڳيءَ بنا تي، ١٨٤٣ع ۾ جڏهن سنڌ کي انگريزي سلطنت سان ملايو ويو، سنڌ جي آدمشماري گهٽ ۾ گهٽ ١٥ لک ته هوندي. ١٨٧٢ع کان ١٩١١ع جي آدمشماريءَ جو رڪارڊ (فهرست نمبر ١) ڏيکاري ٿو ته آدمشماريءَ ۾ هر ڏهن سالن جي واڌ ٩ کان ١٨٤٥ سيڪڙو هئي، ۽ ان عرصي ۾ هر ڏهن سالن جي سراسري واڌ الڪل ١٥ سيڪڙو هئي؛ ۽ جيڪڏهن اهوئي مستقل رجحان ٺهرائجي ته پوءِ انگريزن جي فتح ڪرڻ وقت، سنڌ جي

(١) هيوز "گزيٽئر"، ص ص ٧٩-٨٠

آدمشماري ڪنهن به طرح ١٥ لکن کان گهٽ ٿي نٿي سگهي.
١٩٢١ع جي آدمشماري، آباديءَ ۾ ٢٤٦ جي ڪوٽ ڏيکاري ٿي، پر اها ڪوٽ انفلوئنزا جي وبا جي ڪري آهي، جا سنڌ ۾ انهن ڏهن سالن جي دوران ۾ وچڙي وئي هئي. ان کان پوءِ، آدمشماريءَ جو اضافو جيئن پوءِ ٿيئن گهڻو ٿيندو ويو پر اها واڌ آبپاشيءَ جي ذريعن وڌڻ ڪري ٿي هئي ـــ ۽ خاص ڪري سکر براج جي ٺهڻ ڪري ـ جنهن جي تعمير ١٩٢٣ع کان شروع ٿي ـــ آدمشماريءَ ۾ گهڻو اضافو آيو، ۽ ڏهن لکن ايڪڙن کان به مٿي ايراضي پوک هيٺ آئي، ۽ پنجاب، راجپوتانا ۽ بلوچستان مان سنڌ ڏانهن لڏ پلاڻ جو هڪ ڊگهو سلسلو شروع ٿيو. انهيءَ ڪري ١٨٤٧ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر جي انهيءَ ڳالهه کي ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪري نٿو سگهجي ته سنڌ جي آدمشماري ان وقت ١٢٤٤٨٠ لک هئي، ۽ اهو يقين ڪرڻ بالڪل ناممڪن آهي ته ١٨٥٦ع تائين، نون سالن جي تمام ٿورڙي عرصي ۾ آدمشماري ٤٦ سيڪڙو وڌي ١٨٤٨٢ لکن تي وڃي پهتي. ١٨٤٧ع لاءِ ١٦ لکن جو انگ حقيقتن جي بنا تي وڌيڪ مناسب ۽ موزون لڳي ٿو. ان ڪري ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي فتح وقت، اسين ان راءِ ۾ حق بجانب ٿينداسون ته ان وقت جي آدمشماري گهٽ ۾ گهٽ ١٥ لکن جي ويجهو هئي.

ٻئي طرف، جيڪڏهن اهو دليل ڏنو وڃي ته انگريزن جي سياسي نمائندن جو رايو صحيح آهي ته سنڌ فتح ڪرڻ وقت سنڌ جي آدمشماري ١٠ لکن کان گهٽ هئي، ته پوءِ ان مان اهو ثابت ٿيندو ته ١٨٩١ع تائين پنجاهه سالن جي عرصي ۾، سنڌ جي آدمشماريءَ ۾ ٢٠ لکن کان مٿي اضافو ٿيو يعني آدمشماري ”ٽيڻي“ ٿي پئي. ايتري واڌ ته بنهه بيمثل ثابت ٿيندي، ۽ حقيقتون انهيءَ واڌ جي تائيد اصل ڪين ٿيون ڪن.

خود يورپ ۾ به اوڻهين صديءَ ۾ ـ جنهن عرصي ۾ آدمشماري عجيب ۽ حيرت انگيز اوچائي سان وڌندي رهي ـــ اهڙي قسم جي

واڌ نہ ٿي (١)، ڇاڪاڻ تہ اهو تسليم ٿي ويل آهي تہ يورپ جي آدمشماريءَ کي ٻيڻو ٿيڻ ۾ اوڻيهين صديءَ جا لڳ ڀڳ ١٠٠ ئي سال لڳي ويا (٢). هيءَ حقيقت بہ وسارڻ نہ گهرجي تہ يورپي ملڪن جي آدمشماري اوڻيهين صديءَ ۾ ڪن خاص حالتن جي ڪري وڌي، جيڪي آدمشماريءَ جي وڌائڻ لاءِ موزون ۽ فائديمند هيون. سائنس جي ترقي، صنعتي ڪارنامن جو واڌارو، صحتِ عامہ ۾ سڌارو، جنهن جي ڪري موتن جي رفتار گهٽجي ويئي، يورپي ملڪن جي وڌندڙ پيداوار، جنهن جي ڪري اهي ملڪ وڌندڙ ۽ گهٽ آدمشماريءَ کي ڪارائتي سنڀالي سگهيا ٿي، ٻاهرين ملڪن ۾ بيٺڪون ۽ واپاري لاڳاپن جو سهولتون، زمينن مان سستيون ڪاڌي خوراڪ جون شيون ۽ صنعتن لاءِ ڪچو مال آسانيءَ سان ملي سگهڻ ٿي، آمدرفت جي مشيني ذريعن ۽ ڏڪارن کي روڪي سگهڻ جي طاقت، — انهن سمورن سببن جي ڪري يورپ جي آدمشماريءَ ۾ حيرت انگيز اضافو آيو. اوڻيهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ انهن حالتن منجهان سنڌ ۾ هڪ بہ موجود ڪانہ هئي، پاڻ ان جي برعڪس ١٨٤٣ع ۾، جڏهن انگريزن سنڌ کي پنهنجي سلطنت سان ملايو، تڏهن هن ملڪ کي مسلسل لڙاين، ٻاهرين حملن، ڪرندڙ صنعتن، گهٽجندڙ واپار ۽ تنزل پذير زراعت جي ڪري بنهہ زبون حالت ۾ ڏٺو. انگريزي راڄ جي ٻهرين پنجاهہ سالن ۾ سنڌ پنهنجي زبون حال معاشي حالتن جي اثرن ڪان مس ڪا ڇڱي ڀلي ٿي هئي؛ ۽ انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ صحت عامہ جي ڪِريل معيار ۽ زندگيءَ جي غير صحت بخش حالتن، وڌي وري ايندڙ متعدي مرضن — پليگ، ڪالرا، انفلوئنزا ۽ مليريا (موسمي تپ)، ۽ آمدرفت ۽ رسل و رسائل جي اڻپورن ذريعن جي ڪري، انگريزي راڄ جي پهرين پنجاهہ سالن ۾، آدمشماري جي واڌ لازمي طرح

(١) اوگ ۽ شارپ — "ايڪانامڪ ڊولپمينٽ آف ماڊرن يورپ"، ص ص ٣٢٧-٣٢٩

(٢) ايضاً، ص ٣٢٧

رنڌجي ۽ روڪجي پئي هوندي انهيءَ عرصي ۾ آبپاشيءَ جي ذريعن ۾ به ڪو قابل توجهه واڌارو يا سڌارو ڪونه آيو هو (۱). انهن سمورين ڳالهين کي خيال ۾ رکندي، فقط هڪڙوئي مناسب نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته اوڻيهين صديءَ جي ”سياسي ڪامورن“ وٽ سنڌ جي آدمشماريءَ جو صحيح ڪاٿو ۽ تخمينو لڳائڻ لاءِ ڪي به ذريعا ڪين هئا، ان ڪري هنن سنڌ جي آدمشماريءَ جي تعداد کي نهايت گهڻو گهٽائي لکيو آهي، ۽ سندن تخمينا ايترا ته قدامت پسندانه آهن، جو آدمشماريءَ جي اڀياس ۽ کوجنا جو ڪوبه طالب علم ان کي قبول نه ڪري سگهندو.

ڏاهپرن جي دور لاءِ آدمشماريءَ جي انگن اکرن جو ڪو قابل اعتبار رڪارڊ بنهه موجود ڪونهي، ۽ واپاري گماشتن ۽ ٻاهرين ايلچين جي آدمشماريءَ بابت راين تي به ڪو ڀروسو ڪري نٿو سگهجي، ڇو ته جيئن برٽن به اسان کي ٻڌايو آهي ته انهن وٽ صوبي جي آدمشماري جي صحيح ڪاٿي ڪرڻ جا پورا ذريعا موجود نه هئا، انهيءَ ڪري اسان کي تخميني لڳائڻ جي ٻين وسيلن ني ڀاڙڻو پوندو، جهڙوڪ (۱) زراعت جي گهاٽائي، (۲) فوج جو تعداد ۽ (۳) شهرن ۽ ڳوٺن جي آدمشماري (۲).

---

(۱) ۱۸۴۳-۱۸۵۳ع وارن ڏهن سالن جا انگ اکر ڪونه ٿا ملن. ۱۸۸۳ع تي پورن ڏيندڙ ڏيهن سالن ۾ پوک هيٺ ايراضي في سال ۲۰۰۰... ايڪڙ وڌندي رهي، پر ۱۸۸۳-۱۸۹۳ع جي عرصي ۾ پوک هيٺ ايراضي في سال ۶۰۰۰... ايڪڙ وڌي ويئي. ”ايشياٽڪ ريويو“، جلد ۱۷، (۱۹۲۱ع)

(۲) اڪبر جي موت واري دور ۾ هندستان جي آدمشماريءَ جو تخمينو لڳائڻ لاءِ مورلنڊ اهي ٻهريان ٻه طريقا استعمال ڪيا آهن (”انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر“، ص ص ۱۸-۲۲) ٽيون طريقو سرگواسي پروفيسر ايچ. ايل. چبلانيءَ تجويز ڪيو آهي- ڏسو هن جو ڪتاب ”ايڪانامڪ ڪنڊيشن آف انڊيا ان دي سڪسٽينٿ سينچري“.

(۱) شهري آدمشماري

سڀ کان اول شهرن ۾ ڪهڙن جي آدمشماريءَ جي سوال کي هٿ ۾ کڻڻ سهولت ڀريو ٿيندو، جو انهن بابت ڪي انگ اکر ملي سگهن ٿا.

ٿارنٽن پنهنجي گزيٽئر ۾، انگريزن جي فتح وقت سنڌ جي مکيه شهرن جي آدمشماريءَ جا هيٺيان انگ اکر ڄاڻايا آهن، ۽ جن جو ٽوٽل ۱۵۱۰۰۰ ٿئي ٿو:

فهرست نمبر ۲ (۱)

شڪارپور	....	۳۰۰۰۰
حيدرآباد	....	۲۰۰۰۰
ڪراچي	....	۱۵۰۰۰
خيرپور	....	۱۵۰۰۰
ٺٽو	....	۱۲۰۰۰
ميرپور خاص	....	۱۰۰۰۰
لاڙڪاڻو	....	۱۰۰۰۰
هالا	....	۱۰۰۰۰
روهڙي	....	۸۰۰۰
مٽياري	....	۵۰۰۰
ٽنڊو الهيار	....	۵۰۰۰
سکر	....	۴۰۰۰
گمبٽ	....	۳۰۰۰
سيوهڻ	....	۲۰۰۰
لاڙجهند	....	۲۰۰۰

ٽوٽل ۱،۵۱،۰۰۰

(۱) ٿارنٽن، جلد ۲، ص ۲۲۵

انهن کان سواءِ، ٻيا به ڪيترا مکيه شهر هئا، — جهڙوڪ سبزل ڪوٽ (Subzul Kote)، رانيپور، مغلبين (Maghilbheen) — هرهڪ جي آدمشماري ٥٠٠٠ هئي (١)، دريجي (Darajee)، ڪوڏا Kodaj، خير ڳاڙهون (Khyrgaon)، سن، ڀيون (Bheyun)، چوٽڪي (Chotki)، هرهڪ جي آدمشماري ٢٠٠٠ هئي — ۽ جملي ٽوٽل ١٧٨٠٠٠ ٿي ٿيو. انهن کان سواءِ پنج ٻيا به مکيه شهر هئا — ٽنڊو محمد خان، قنبر، ٽنڊو مستي خان، نوشهرو ۽ خيرپور ڏهرڪي (٢)، پر انهن جي آدمشماري ڄاڻايل نه آهي. اسين پڻ ڪنهن قسم جي مونجهاري کان بچڻ لاءِ انهن شهرن جي آدمشماريءَ کي پنهنجي حساب ۾ ڪين آڻينداسون. هاڻ اسين ائين چئون ۾ حق بجانب رهنداسون ته اوڻيهين صديءَ جي ڀرئين اڌ پوري ٿيڻ ڌاري، انگريزن جي فتح وقت، سنڌ جي شهري آدمشماري گهٽ ۾ گهٽ ١٨٠٠٠٠ هئي، ۽ اسان جو هي حساب ٺلهي ليکي اليگزينڊر برنس جي ڪاٿي سان لڳي ٿو اچي، جنهن جي چوڻ موجب سنڌ جي شهري آدمشماري ٢٠٠٠٠٠ ماڻهن جي لڳ ڀڳ هئي (٣).

---

(١) ٿارنٽن، جلد ٢، ص ٢٢٥

(٢) ٿارنٽن جي لکڻ مطابق (جلد ٢، ص ٣٠٣)، "ٽنڊو محمد خان سنڌ جي نهايت وسندڙ شهرن مان هو." برنس ان کي "محمد خان کا ٽنڊا جو وسندڙ ۽ آباد شهر" ڪوٺي ٿو. ("ڪامرس آف حيدرآباد") پاٽنجر لکي ٿو ته "اهو هڪ وڏو ۽ وسندڙ شهر، جتي مير سلطان عليءَ جي رهائش گاهه آهي — اتر جي واپارين جو خاص مرڪز آهي- ("ميمائر"). قمبر پڻ هڪ "وڏو شهر" هو (ٿارنٽن، جلد ١، ص ٤١٤) ۽ ٽنڊو مستي خان ان ڪري اهم هو، جو "ان جو سڌو واپار مارواڙ سان هوندو هو-" (ايضا، ٢، ص ٨)، ۽ خيرپور ڏاهر به "چڱو وڏو شهر" هو، منجهس "هڪ سٺي بزار" به هئي، جنهن جي چوڌاري ڪڙين ذريعي آباد ٿيندڙ سرسبز ٻنيون ۽ باغ بستان هئا، (ايضا، ١، ص ٣٩).

(٣) برنس، "ٽرئولس ٽو بخارا"، ص ٢٣٦

١٨٨١ع واري آدمشماريءَ کان اڳ ۾ سنڌ جي شهري ۽ ڳوٺاڻي آدمشماريءَ جي ورڇ جو ڪو رڪارڊ موجود ڪونهي. البت ان کان پوءِ جا انگ هيٺينءَ ريت آهن:

فهرست نمبر ٣

سنڌ جي شهري، ڳوٺاڻي ۽ جملي آدمشماري

سال	شهري	ڳوٺاڻي	ٽوٽل	شهري آدمشماري ٽوٽل جو سيڪڙو
١٨٨١	٢٦٠٨٤٢	٢٢٨٢١٣٤	٢٥٤٢٩٧٦	١٠٫٣
١٨٩١	٣٤٥٥٤٤	٢٦٥٨٩٦٧	٣٠٠٣٧١١	١١٫٥
١٩٠١	٤٠٨٥٦٣	٣٠٠١٦٦٠	٣٤١٠٢٢٣	١٫٩
١٩١١	٤٦٦٨٩٥	٣٢٧٠٣٢٨	٣٧٣٧٢٢٣	١٢٫٥
١٩٢١	٥٦١٤١٩	٢٩١١٠٨٩	٣٤٧٢٥٠٨	١٦٫٢
١٩٣١	٧١٧١٧٥	٣٣٩٧٠٧٨	٤١١٤٢٥٣	١٧٫٤
١٩٤١	٩١٤١٠٦	٣٩٢٦٦٨٩	٤٨٤٠٧٩٥	١٨٫٩

١٩١١ع تائين مٿيان انگ ڏيکارين ٿا ته سنڌ جي شهري آدمشماري ١٠٫٣ سيڪڙي کان ١٢٫٥ سيڪڙي تائين ڦرندي گهرندي رهي، ۽ اهو غير يقيني آهي ته شهري آدمشماريءَ جي انهيءَ نسبت ۾ اڳين چاليهن سالن جي دوران ۾ ڪا گهٽيءَ حد تائين بدل سدل ٿي هوندي.

جيڪڏهن سنڌ جي جملي آدمشماريءَ منجهان شهري آدمشماريءَ

جي نسبت ١١٤٥ سيڪڙو سراسري ٺهرائجي، ته اسان مٿي جيڪو شهري آدمشماريءَ جو تخمينو ١٤٨ لک لڳايو هو، ان حساب جي بنياد تي، ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي فتح وقت، سنڌ جي جملي آدمشماري ١٥ لکن کان به مٿي اچي پهندي؛ انهيءَ طرح اسان جي اڳئين تخميني کي انهن حقيقتن جي تائيد به ملي ٿي وڃي.

زراعت ۽ آدمشماريءَ جي گهاٽائي

کاڌو انسان جي بنيادي ضرورت آهي، ۽ ظاهر آهي ته کاڌي جو سهنج (۽ رسد) ئي آدمشماريءَ جي واڌ جو بنيادي محرڪ آهي.(١) هڪ اهڙي ملڪ ۾ جتي زراعت کي ڀرين اهميت حاصل آهي، پوک هيٺ ايندڙ ايراضي ۽ آدمشماري ساڳئي وقت گڏوگڏ وڌنديون رهن ٿيون.(٢) زرخيز زمين جي ٻني في ايڪڙ پيدائش نسبتاً وڌيڪ ڏئي ٿي — ۽ اهو فطري آهي ته انسان ان زمين جي حصي تي وڃي ڪاهت ٿيندو، جنهن تي پوک سٺي ٿيندي، ڇو ته هو پنهنجي ضرورت جو کاڌو ان زمين مان وڌيڪ سهوليت سان پيدا ڪري سگهندو. زرخيز ر‌ءَ واريون زمينون، جن کي قدرتي مينهن يا هٿراڌو آبپاشيءَ جي ڪري پاڻي گهڻو ميسر هجي، انهن‌هارن ۾ گرميءَ جو بلند درجو ۽ تيز اس وارا ڏگها ڏينهن — اهي چيزون پوک لاءِ بهترين مددگار آهن. ۽ جتي جتي زراعت جي واڌاري لاءِ اهي حالتون موجود هونديون، اتي پوک آخري حدن تائين وڌندي رهندي،

---

(١) رڊ موزبرائون، "پرنسيپلس آف ايڪانامڪ جاگرافي" ص ص ٨٢-٨٨

(٢) ڊاڪٽر بي. اين. گنگولي. "ٽرينڊس آف اگريڪلچر اينڊ پاپوليشن ان دي گنجز ويلي" ١٩٣٨ع، ص ٩

۽ انهي آدمشماريءَ جي گهاٽائيءَ ۾ به درجي بدرجي اضافو ٿيندو رهندو. ان جي برعڪس، جڏهن حالتون زراعت لاءِ نقصانڪار هونديون، تڏهن پوک هيٺ ايراضي گهٽجندي ويندي، ۽ نتيجي طور زراعت پوئتي پوندي ويندي، ۽ گهڻائي آدمشماري ڇڏي ٿيندي ويندي.(١)

جديد ايپاس مٿين بيان جي سچائيءَ کي گهڻيءَ حد تائين ثابت ڪري ڏيکاريو آهي. مورلئنڊ لکي ٿو ته "جيتري ايراضي پوک لاءِ سنڀالي سگهبي، پوکيل ايراضي ان حد کان گهٽ مٿي وڌي ڪين سگهندي؛ ڏکين سالن ۾ ممڪن آهي ته پوک هيٺ ايندڙ ايراضي ان حد کان گهٽجي وڃي، پر جيستائين پوک جو غرض ۽ ارادو موجود هوندو، تيستين رجحان اهو رهندو ته جيتري به گهٽي زمين پوک لائق ٿي سگهندي، اوتري وڌيڪ پوکي ويندي، پر ان کان وڌي به نه سگهندي. جيڪڏهن ٻيون سموريون حالتون گهڻيءَ حد تائين ساڳيون رهن، ۽ گهڻائي آدمشماري گهٽجي وڃي، ته پوءِ پوکيل ايراضي به گهٽجي ويندي. جيڪڏهن آدمشماري وڌندي ته ايراضي به وڌندي، تان جو پهچ اندر ۽ سهج لائق ڪا ايراضي باقي نه رهندي؛ ان حالت ڪري جو گهاٽ ۽ تنگي پيدا ٿيندي، سا اصلوڪيءَ حالت کي وري واپس موٽائيندي ـ پوءِ يا ته ان حالت سبب ماڻهن جي لڏپلاڻ شروع ٿيندي يا موتن جي رفتار وڌي ويندي. پر گهاٽ ۽ تنگيءَ کان سواءِ، آدمشماري ۽ پوک جي نسبت پاڻ ۾ گهٽ ڪري قريباً ساڳي ئي رهندي" (٢) جڏهن به فطرت طرفان مقرر ٿيل حدون اورانگهيون وينديون، ۽ ماڻهن جو

---

(١) ڊاڪٽر بي. اين. گنگولي- "ٽرينڊس آف ائگريڪلچر اينڊ پاپوليشن ان دي گنجز وئلي." مهاڳ، ص ٩

(٢) مورلئنڊ، "انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر" ص ١٠٩

تعداد ايتريءَ حد تائين وڌندو، جو ”آدمشماريءَ جي حد کان ٻاهر وڃي“ ٿي پوي، تڏهن فطرت وري تخريبي طاقتن سان پاڻ کي نروار ڪري ٿي: ٻيلا ناس ٿيڻ لڳن ٿا، زمين جي ڪاٽ ۽ سر پنهنجي سمورن نقصانن سان ظاهر ٿين ٿيون، ۽ نتيجي طور گهوٽائي آدمشماري گهٽجڻ لڳي ٿي.(١)

انهيءَ طرح سنڌ جهڙي بنيادي طور زرعي ملڪ ۾ پوک جي انداز ۽ آدمشماريءَ جي گهاٽاڻ ۾ هڪ پڪي پختي ۽ نمان نسبت آهي. ٻيون چيزون — زمين، آب هوا، آبپاشيءَ جو سرشتو ۽ پوک جا طريقا — ساڳيون رهن ته پوءِ پوک جي گهاٽائي، آدمشماريءَ جي گهاٽائي ظاهر ڪندي ۽ آدمشماريءَ جي گهاٽائي، پوک جي گهاٽائيءَ کي ظاهر ڪندي.

پوک جي انگن اکرن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ١٨٥٩-٦٠ع کان اڳ جو ڪوبه رڪارڊ موجود نه آهي ۽ انهيءَ سال ۾ پوک هيٺ ايراضي الڪل ١٢٤٦٩ لک ايڪڙ هئي،(٢) ۽ اسان جي تخمينن موجب ١٨۴٣ع ۾ انگريزن جي فتح وقت، پوک هيٺ زمين الڪل ١٠ لک ايڪڙ هئي.(٣) ١٨٧٣ع کان وٺي، پوک جي انگن اکرن جو مڪمل رڪارڊ موجود آهي؛ ۽ انهن انگن اکرن کي ان دور جي آدمشماريءَ جي انگن سان ڀيٽڻ دلچسپيءَ کان خالي نه آهي.

---

(١) گنڪولي، ص ١٢
(٢) هيوز، ”گزيٽيئر“، ص ١١
(٣) ڏسو باب ٥

فهرست نمبر ٤

جملي آدمشماريءَ سان پوک هيٺ آيل ايراضيءَ جي نسبت

سال	جملي آدمشماري (لکن ۾) (١)	پوک هيٺ آيل سرلسري ايراضي (لکن ايڪڙن ۾) ٢	پوک في ايڪڙ ماڻهن جو تعداد
١٨٥٦ع	١٨٤٨٢	انڪل ١٢٤٠٠	١٤٦
١٨٦٢ع	٢٢٤٣٤	١٤٤٠٠	١٤٧
١٨٨١ع	٢٥٤٤٢	١٤٤٧٨	١٤٧
١٨٩١ع	٣٠٤٦٣	١٨٤٧٠	١٤٦
١٩٠١ع	٣٤٤١٠	٢٤٤٨٧	١٤٤
١٩١١ع	٣٧٤٣٧	٣١٤٥٠	١٤٢

جملي سراسري ـ آدمشماري
——————— = ١٤٥
ايڪڙ

---

(١) هيوز "گزيٽئر"، ص ٩٧، سينسس رپورٽ ١٩٠١، جلد ١٩، فهرست ٢، ص ٦

(٢) ڊسو "پٽريبج سيٽلمينٽ رپورٽ"، جلد ١، ص ص ٤ ٥

هن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ١٨٥٦-١٩١١ع(١) واري دور ۾ آدمشماريءَ جي پوکيل ايراضيءَ سان سراسري نسبت اٽڪل ٣:٢ هئي. جيڪڏهن پنجاهه سالن جي انهيءَ دور بابت اهي انگ، ان کان اڳين دور جي آدمشماريءَ ۽ پوکيل ايراضيءَ جي نسبت جو ڪو نشان پتو ڏين، ته پوءِ ان مان ظاهر ٿيندو ته جڏهن انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت پوک هيٺ ايراضي اٽڪل ڏهه لک ايڪڙ هئي،(٢) تڏهن صوبي جي جملي آدمشماري ١٥ لکن جي لڳ ڀڳ هئڻ گهرجي.

(٣) فوج ۽ آدمشماري

هاڻ اچو ته فوجي طاقت ۽ جملي آدمشماريءَ سان فوج جي نسبت ڏسون. جنهن دور جو اسين اڀياس ڪري رهيا آهيون، اهو سمورو دور جنگين ۽ فسادن جو دور هو. ان ڪري امن امان قائم رکڻ لاءِ گهڻي لشڪر رکڻ جي ضرورت هئي؛ ۽ چاڪاڻ ته فوج آدمشماريءَ منجهان ئي چونڊي ويندي آهي، انهيءَ ڪري لشڪر جي تعداد منجهان ٿلهي ليکي آدمشماريءَ جو ڪجهه اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

سنڌ ۾ لشڪر جي تعداد لاءِ ڪيترائي تخمينا لڳايا ويا آهن. سڀ کان پهريون تخمينو شايد نائن ڪرو جو آهي، جو ١٧٩٦ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ طرفان سياسي ۽ واپاري

(١) ان کان پوءِ جا انگ اکر نه ورتا ويا آهن، چاڪاڻ ته ١٩٢١ع جا انگ اکر انفلوئنزا جي وبا جي ڪري گهڻو تبديل ٿي ويا. ان وبا ۾ ايترو ته جاني نقصان ٿيو جو، ١٩٢١ع تي پورن ٿيندڙ ڏهن سالن جي آدمشماري، انهن کان اڳ گذريل ڏهن سالن جي آدمشماريءَ کان ٠.٦٥ لک گهٽجي ويئي هئي. (ڏسو فهرست ٣). ١٩٢٣ع ۾ سکر بئريج جي تعمير شروع ٿي، جنهن ڪري ڪيترائي ماڻهو پر وارن صوبن مان لڏي اچي آباد ٿيڻ لڳا.

(٢) ڏسو باب پنجون.

نمائندو هو. هن اندازو لڳايو ته ٽالپرن جي فوجي طاقت اٽڪل ٤٠٠٠٠ ماڻهو هئي. پر اڳتي هلي چوي ٿو ته "عام شوق ۽ جوش جذبي وارن ڏينهن ۾ انگ ان کان گهڻو هوندو هو...."(١) مسٽر مڪمرڊو جو نتيجو (١٨٢٠ع) ٥٠٠٠٠ ماڻهن جو آهي. (پوسٽنس جو تخمينو ٻه لک ڇهه ساڳيو آهي.(٢) ٻئي طرف ليفٽيننٽ آر. ليچ، جنهن انهيءَ سوال جو تفصيلي اڀياس ڪيو هو، سنڌ جي لشڪر جو تعداد هڪ لک کان به مٿي ڪٿيو هو.(٣) (ڏسو ضميمو ج)

سنڌ جي ميرن، مياڻيءَ جي جنگ (١٨٤٣ع) ۾ فقط ١٧٠٠٠ لشڪر ميدان ۾ آندو هو؛ پر سر چارلس نيپئر، انگريزي فوجن جي ڪمانڊر، سر جيسفر نڪلس کي هڪ خط ۾ لکيو هو ته "وڏيڪ ٢٧٠٠٠ فوج، جنگ جي ميدان کان ڇهن يا اٺن ڪلاڪن جي پنڌ تي آهي،" ۽ "اهو لشڪر مياڻيءَ ۾ گڏ ٿيل فوج سان اچي گڏجي ها."(٤) ان مان ظاهر ٿيو ته ٽالپرن جو جنگ ۾ سچ پچ آندل فوج جو تعداد ٤٤٠٠٠ هو؛ ۽ لاڙڪ ڪڇ هزار فوجون ته ضرورت پئي ڪم اچڻ لاءِ صوبي ۾ ٻئي ڪنهن هنڌ "مخصوص" به رکيل هونديون. انهيءَ کان سواءِ ميرن مان هڪڙي مير (خيرپور جي) غداري ڪري وڃي انگريزن سان سات ڏنو هو، ۽ انگريزن خلاف لڙائيءَ ۾ شامل نه ٿيو هو. انهيءَ ڪري اهو بي ڪنڪي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته سنڌ جي فوجي طاقت ڪنهن به صورت ۾ پنجاهه هزار کان گهٽ نه هوندي.

اهو اندازو لڳائڻ سولو نه آهي ته ٽالپرن آدمشماريءَ جو

(١) ڪرو، جي. ايس. ايچ. ايس. جلد پهريون، ڀاڱو ٢، ص ٥٢.
(٢) مڪرڊو، "ميمائرس آن دي انڊس،" ص ٦٥، ۽ پوسٽنس، ص ٥٨.
(٣) ليفٽيننٽ ليچ، "رپورٽ آن دي سنڌين ٽروپس"- ص ص ٦٥-٨٠
(٤) سر وليم نيپئر، "هسٽري آف چارلس نيپئرس ائڊمنسٽريشن آف سنڌ"، ص ص ٢١٤-٢١٥.

ڪيترو حصو فوج ۾ ڀرتي ڪيو هو. البت مورلئنڊ، هندستان ۾ فوجي ڀرتيءَ جي سوال تي روشني هن طرح وجهي ٿو ته "جيتري قدر مون کي خبر آهي، هندستان ۾ جيڪي حالتون ان وقت هيون، انهن هيٺ آدمشماريءَ جي هڪ ڏنل تعداد مان ڪيترو لشڪر ڀرتي ڪري سگهجي ها- ان بابت ڪي به انگ اکر موجود نه آهن .... ۽ ان سلسلي ۾ يورپ جا مثال به ڪافي خبرداريءَ سان ڪم آڻڻ گهرجن. البت اسان کي ايترو ته ضرور ڪرڻو آهي ته يورپ جي بنهه تازن آزمودن ۽ تجربن کي خيال ۾ نه آڻو آهي؛ دنيا کي هاڻ معلوم ٿي چڪو آهي ته ضرورت وقت آدمشماريءَ جي ڇهين حصي کي- جو هڪ نهايت وڏو حصو آهي- هٿياربند ڪري سگهجي ٿو، پر انهيءَ لاءِ سالها سالن جي درجي بدرجي تنظيم جي ضرورت آهي؛ ۽ اهو بلڪل ناممڪن آهي ته هندستان جي نندين ۽ اوچتين لڙاين جي حالتن ۾ ڪو ايترو سارو حصو فوج ۾ ڀرتي ٿي سگهيو هوندو. انهيءَ لاءِ ويجهو مثال هي وٺي سگهجي ٿو ته ڪي يورپي رياستون جنگ شروع ٿيڻ وقت ڪيترن ماڻهن کي ميدان ۾ آڻڻ لاءِ تيار هيون. ڇپيل انگن اکرن موجب فرانس ١٩١٤ع کان اڳ هر ايڪيهن ماڻهن مان هڪڙو ماڻهو ڀرتي ڪرڻ جو انتظام ڪيو هو، ۽ جرمنيءَ ٻٽيهن مان هڪڙو."(١)

پر انهن ملڪن خطرناڪ حالتن ۾ زوري ڀرتيءَ جو بندوبست ڪيو، ۽ انهيءَ ڪري جنگ لاءِ گهريون ۽ زبردست فوجون ڪٺيون ڪرڻ ۽ ميدان ۾ آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. اهو قياس بخوبي ڪري سگهجي ٿو ته ٽالپر انهيءَ نسبت کان وڏيڪ فوج ڪٺي ڪين ڪري سگهيا هوندا، ۽ پنجاهه هزار فوج، ڪنهن به صورت ۾ ١٥ کان ١٦ لکن تائين آدمشماريءَ کان گهٽ آدمشماريءَ مان ڀرتي ڪري نٿي سگهجي.

---

(١) مورلئنڊ- "انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر، ص ص ٩-١٨

هائي، اسين يقيني حد تائين اهو نتيجو ڪڍي سگهون ٿا
ته انگريزن جي فتح وقت سنڌ جي جملي آدمشماري پندرهن
سورهن لکن جي لڳ ڀڳ هئي، ۽ نه ڏهه لک يا ان کان به
گهٽ، جيئن ڊاڪٽر سورلي ۽ ٻيا اسان کي يقين ڏيارڻ گهرن ٿا.

پاڳو ٻيو

عربن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي آدمشماري

جڏهن جڏهن اسين سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي ٻهرئين اڌ
جي اپياس ڏانهن لڙون ٿا، تڏهن سنڌ جي آدمشماريءَ جي تخميني
لڳائڻ ۾ تڪليفون به وڌي ٿيون وڃن. ادمشماريءَ جي ڪنهن
به صورت جو رڪارڊ موجود نه هو – ٽالپرن جي ڏينهن وارڙي
”خانه شماري“ يا ”سر شماري“ به ڪانه هئي؛ ۽ فوجي طاقت
جو به ڪو تخمينو موجود نه آهي، جنهن مان اسان جي رهنمائي ٿئي.
پر تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي ته هي صوبو گهڻي قديم
زماني کان زرعي توڙي آدمشماريءَ جي لحاظ کان نهايت آباد
۽ وسيل هو. ڏهين صديءَ جي وچ ڌاري، عرب جاگرافيءَ
جو ماهر، المسعودي لکي ٿو ته منصوري جي پرڳڻي ۾، جنهن
جون حدون الور کان وٺي سمنڊ تائين هيون (يعني لڳ ڀڳ
موجوده سنڌ)، ”ڏي لک“ زمينداريون ۽ ڳوٺ هئا، ۽ سموري
ملڪ ۾ ”چڱيءَ طرح پوک ٿيندي هئي، ۽ ملڪ ٻنين ۽ وڻن
سان ڍڪيو پيو هو.“(۱) ايليٽ البت هن بيان تي اعتبار نٿو
آڻي، ۽ ان کي ”ڪل جهڙو مبالغو“ تصور ڪري ٿو. پر اهو
مبالغو هجي يا نه، انهيءَ ۾ ذرو به شڪ نٿو ٿي سگهي ته سنڌ
۾ ان وقت آدمشماري ڪافي گهاٽي ۽ ڳتيل هوندي. تاريخ
فيروزشاهيءَ جي مصنف شمس سراج کان به اسان کي معلوم

(۱) ايليٽ، جلد پهريون – ص ص ۲۴، ۴۵۵

ٿٽي ٿو ته چوڏهين صديءَ ۾ ”ٺٽي جو علائقو بن حصن ۾ ورهايل هو، .... ۽ ٻئي حصا بي شمار ۽ لڙاڪو ماڻهن سان وسيل هئا.“ ۽ ”هن پاسي (ايرندي پاسي) بي‌انداز ڳوٺ وسيل هئا.“(١) هيگ، جنهن هن بيان جو حوالو ڏنو آهي، سو به انهيءَ جي تائيد ڪري ٿو ته سنڌ جو هيٺيون حصو (لاڙ)“ ان وقت چڱي آدمشماريءَ سان آباد هو.“(٢) ”تحفة‌الڪرام“ جو مصنف به اسان کي ٻڌائي ٿو ته چوڏهين صديءَ ۾ هيٺينءَ سنڌ (لاڙ) ۾ ايتري ته گهاٽي آدمشماري هئي، جو ”جڳهه ناڪافي هجڻ ڪري (سمن جي پهرين گادي ساموئيءَ ۾)، ٺٽي جو پايو وجهي ان کي تختگاهه بنايو ويو.“(٣) ساڳيءَ طرح ”تاريخ طاهري) وارو لکي ٿو ته سنڌ جي ٽن ناميارن شهرن — ساموئي، نغرآباد (جنهن کي ڪلان ڪوٽ به سڏيندا هئا) ۽ ٺٽي — کان سواء، ان وقت ٻيا به ڪيترائي وسندڙ شهر ۽ ڳوٺ آباد ٿيل لڳا.(٤) انهيءَ بيان جي تائيد ڊيوئارٽ باربوسا به ڪري ٿو، جو سورهين صديءَ جي شروع ۾ لکندي ٻڌائي ٿو ته ”دريا (سنڌو) جي ڪناري تي ڪيترائي شاهوڪار ۽ آباد لنگرگاهه وسيل آهن.“(٥) مانريق (١٦٤١ع) ۾ ٻڌائي ٿو ته سيوهڻ کان ٺٽي، ملڪ جي ٿوري حصي (ڏيڍ ڏينهن جي مسافريءَ جي فاصلي) کان سواء سمورو ملڪ زرعي طرح نهايت آباد ۽ آدمشماريءَ جي لحاظ کان نهايت وسيل هو.(٦)

هو لکي ٿو ته ”بکر کان اسان سفر شروع ڪيو، ۽

(١) ايليٽ، جلد ٽيون، ص ص ٣٢٢، ٣٣٠

(٢) هيگ، ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“، ص ٨٠

(٣) حوالو، هيگ — ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“، ٧٦

(٤) ايليٽ، جلد پهريون، ص ٢٧٢

(٥) باربوسا، ص ص ١٠٦-١٠٧

(٦) مانريق، جلد ٢، ص ٢٢٣

جتان جتان ٿي لنگهياسون، اتي وسيل ڪوٽ ۽ پوکيل ڪنارا نظر ٿي آيا."(١) اڳتي هلي چوي ٿو ته "(ميوهڻ وٽ) محصول گهر ڪان بنا ڪنهن تڪليف جي لنگهي، اسان وري پنهنجو سفر شروع ڪيو، ۽ هروقت اسان کي ماڻهن ۽ ٻوڪن اسان وسيل ۽ آباد زمينون نظر آيون، تان جو چوٿين ڏينهن اسين ٺٽي شهر ۾ پهتاسين .... ٺٽي شهر کان نڪري، مسلسل نئين ۽ وسيل ملڪ مان منزلون هڻندي، ستين ڏينهن اسين 'مارون' شهر (شايد عمرڪوٽ) پهتاسون."(٢)

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي زرعي، شهري، صنعتي ۽ واپاري خوشحاليءَ جي عام حالتن لاءِ به اسان کي ڪيترائي بيان ۽ حوالا ملن ٿا، جن جو ذڪر اڳي ئي ڪري آيا آهيون. اسان ڏسي چڪا آهيون ته سنڌ ان وقت هڪ خوشحال ملڪ هو: منجهس وڏا ۽ وسندڙ شهر هئا، وڌندڙ ۽ وسندڙ زراعت هئي، ۽ ترقي يافته صنعتن سان گڏ ديسان ديس پکڙيل واپار هو. ساڳئي وقت، اسان کي سنڌ جي مالي پيدائش جا حوالا به ملن ٿا: ۽ ان حقيقت جو به بيان موجود آهي ته نادرشاهه جي حملي کان پوءِ سنڌ کي سالبانو ويهه لک ڊل ڀرڻي پوندي هئي ـ جا ان وقت جي لحاظ کان هڪ ڳري رقم هئي.

اهي سموريون حقيقتون انهيءَ نتيجي تي پهچائين ٿيون ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي آدمشماري ڪافي گهڻي هوندي، ۽ آخري ڪلهوڙن، ۽ سنڌ جا نشين ٽالپرن جي ڏينهن جي آدمشماريءَ کان به گهڻي وڌيڪ هوندي. البت ان ڳالهه جي سچ کي وڌيڪ پرکڻ لاءِ اسان کي ٻين ٻن ڳالهين جو پڻ اڀياس ڪرڻو پوندو ـــ (١) ٻوڪ هيٺ ايراضي، ۽ (٢) شهري آدمشماري: ٽيون ڳالهه يعني فوجي طاقت جا ڪي به انگ اکر موجود ئي ڪونه آهن.

---

(١) مانريق، جلد ٢، ص ٢٣٣

(٢) ايضاً، ص ٢٤١

(١) ٻوڪ هيٺ ايراضي

ان دور جي زرعي حالتن جو جائزو وٺندي، اسين ڏسي چڪا آهيون(١) ته مغلن جي حڪومت جي شروعات ۾ ٻوڪ هيٺ آيل ايراضي ڪنهن به طرح پندرهن لکن ايڪڙن کان گهٽ نه هوندي؛ ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ اها حد وڌي ويهن لکن ايڪڙن جي چوٽيءَ تي پهتي هوندي. جيڪڏهن ٻوڪ هيٺ آيل ايراضيءَ سان آدمشماريءَ جي نسبت ٢:٣ هن دور سان به لاڳو ٿئي ته ٻوءِ پهرئين دور ۾ سنڌ جي آدمشماري ويهن لکن کان به مٿي هوندي، ۽ ٻئين دور ۾ ٽيهن لکن جي لڳ ڀڳ وڃي بيهندي. آدمشماريءَ جي انهن تخمينن کي، سترهين صديءَ جي ڪجھ سالن جي دوران ۾- جڏهن سنڌ پنهنجي خوشحالي ۽ آسودگيءَ جي چوٽيءَ تي هئي- سنڌ جي شهري آدمشماريءَ جي جائزي مان به تائيد ملي ٿي.

(٢) شهري آدمشماري

ٺٽي جي آدمشماري: هن سلسلي ۾ سڀ کان دلچسپ پهلو انهن بيانن ۽ احوالن مان ملي ٿو، جي مختلف سيلانين، سياحن، ۽ واپاري ايلچين، سنڌ جي ان دور جي مکيه مرڪز، ٺٽي جي خوشحاليءَ ۽ آدمشماريءَ جي باري ۾ قلمبند ڪيا آهن. موورلئنڊ ٻڌائي ٿو ته سترهين صديءَ جي اوائل ۾ يورپ جا سياح "هندستان جي وڏن شهرن کي عام طرح مغرب جي وڏن شهرن جي درجي ۾ شمار ڪندا هئا."(٢) "هندستان جا وڏا شهر گهڻو ڪري شايد اوائي لکن کان ڏهن لکن آدمشماريءَ جي معيار جا هئا."(٣) هاڻي اسان ڏسي چڪا آهيون ته سترهين صديءَ ۾ جڏهن ٺٽو پنهنجي خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جي بلنديءَ تي هو، تڏهن ان کي عام طرح هندستان جي سڀ کان وڏن

---

(١) ڏسو باب پنجون

(٢) مورلئنڊ، "انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر"، ص ١٣

(٣) ايضا

شهرن مان هڪ تسليم ڪيو ويندو هو.(١) انهيءَ ڪري اهو اندازو لڳائڻ سگهجي ٿو ته ان وقت ٺٽي جي آدمشماري اڍائي ۽ پنجن لکن جي وچ ۾ ڪو انگ هوندي. البت جڏهن اسين اهو خيال ڪريون ٿا ته سنڌ جي سڀ کان وڏي شهر- ڪراچيءَ جي آدمشماري به ١٩٣١ع تائين اڍائي لکن کان مٿي ڪانه هئي،(٢) تڏهن ٺٽي متعلق اهو اندازو شايد مبالغو معلوم ٿئي. پر جيڪڏهن ان دور جي مستند لکندڙن جي احوالن جو خبرداريءَ سان جائزو وٺبو، ته ان مسئلي جي حقيقت ثابت ٿي ويندي. سڀ کان اول اسان وٽ ايسٽ انڊيا ڪمپني (١٦٠٧) جو رڪارڊ موجود آهي، جنهن موجب ٺٽي کي ”هڪ عظيم شهر ۽ لنڊن جيترو وڏو شهر“ ليکيو ويو آهي.(٣) لنڊن جي ان دور جي آدمشماريءَ جو ڪو صحيح رڪارڊ جيتوڻيڪ موجود نه آهي، پر جان گرانٽ، سر وليم پيٽي ۽ ڊاڪٽر ڪريٽن جهڙن مشهور رياضي دانن جا تخمينا ڏيکارين ٿا ته لنڊن شهر جي آدمشماري ١٦٠٥ع ۾- ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي مٿئين حوالي کان فقط ٻه سال اڳ ۾- ٢٢٤٢٧٥ ماڻهو هئي، يعني اڍائي لکن جي نشان کان فقط ٿورا هزار گهٽ.(٤) هن منجهان اسان کي

---

(١) ڏسو باب ڇهون

(٢) ١٩٣١ع ۾ ڇانوڻيءَ سميت ان جي آدمشماري ٢٫٦٣ لک هئي، ۽ ١٩٤١ع جي آدمشماريءَ موجب ٣٫٨٧ لک هئي.

(٣) ١٦٠٧ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجي ڪپتانن کي ”لاري (لهري بندر) ڏانهن جهاز وٺي وڃڻ لاءِ حڪم ڏنو، جيڪو ننگر ٺٽي کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هو. اهو شهر (ننگر ٺٽو) لنڊن جيترو ئي وڏو شهر هو.“ (حوالو- ائبٽ، ”سنڌ“، ص ٦٨)

(٤) ڏسو اينسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا، ١١ ڇاپو، جلد ١٦، ص ٩٦٥ سترهين صدي ۽ ارڙهين صديءَ ۾ لنڊن جي آدمشماريءَ جا تخمينا هيٺ ڏجن ٿا:

١٦٠٥ع – ٣٢٤٢٧٥	تخمينو- ڊاڪٽر ڪريٽن	
١٦٢٢ع – ٢٧٢٢٠٧		
١٦٣٧ع – ٣٣٩٨٢٤		
٦٦١ ع – ٤٦٠٠٠٠	تخمينو- جان گرانٽ	
١٦٨٢ع – ٦٧٠٠٠٠	تخمينو- سر وليم پيٽي	
١٧٠٠ع – ٦٧٤٣٥٠	١٨١٠ع جي آدمشماري رپورٽ	
١٧٥٠ع – ٦٧٦٠٠٠		

تاهي ليڪي اهو پتو پئجي ويندو ته سترهين صديءَ جي اوائل ۾ ٺٽي جي آدمشماري ڪيتري هوندي. اٽڪل ٢٥ سال پوءِ پورچوگيز ٺٽي لاءِ هيئينءَ ريت لکن ٿا: ”هيءَ هڪ وڏي آبادي آهي، جنهن ۾ اٽڪل ڏيڍ لک گهر آهن؛ هن وقت مغلن جي هٿ هيٺ آهي، ۽ سندس بندر ڪيس هندستان جي سموري پيدائش مثال طور سون، چاندي ۽ موتي وغيره، مهيا ڪري ٿو.“(١)

قريب قريب ساڳئي وقت (١٦٣١ع)، پورچوگيز حڪومت جو سرڪاري روزنامچي، انٽونيو بوڪارو، لکي ٿو ته ”ٺٽي شهر ۾ ٥٠٠٠٠ ڪان به مٿي گهر آهن، جن مان ڪيترا پٿر ۽ گچ مان جڙيل آهن ۽ منجهن وسيع ورانڊا آهن.“(٢) ٥٠٠٠٠ ۽ ١٥٠٠٠٠ گهرن جا اهي ٻئي بيان پاڻ ۾ ٺهڪي ڪين ٿا اچن، ۽ انهن جو مقصد فقط مجموعي طور ٺٽي جي آدمشماريءَ جي گهاٽائي ۽ گهڻائيءَ تي زور ڏيڻ آهي. جيڪڏهن اسين انٽونيو بوڪارو جي بيان کي وزن ڏيئي، گهرن جو تعداد پنجاه هزار ٿي فرض ڪريون، تڏهن به اسين انهيءَ نتيجي تي پهچنداسون ته انهن ۾ رهندڙن جي جملي آدمشماري اڍائي لک کان ڪنهن به طرح گهٽ نه هوندي. هڪ گهر ۾ پنجن ڀاتين جو هڪ سراسري ڪٽنب — مڙس، زال، ٻي ٻار يا ٻيا ڪي ڀاتي ۽ نوڪر چاڪر، اڄڪلهه جي رهائشي گهرن لاءِ به ڪو گهڻو نه آهي؛ ۽ ان دور ۾ ته ڪٽنب انهن کان به وڌيڪ وڏا ۽ گڏيل هوندا هئا. انٽونيو بوڪارو پاڻ به اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”هڪ ئي گهر ۾ ڪيترائي ڪٽنب گڏ رهن ٿا، ۽ جيڪڏهن هندستان ۾ ماڻهو پورچوگيزن وانگر رهن، ته شهر جي زمين کان پنجوڻي زمين به

(١) پورچوگيز رڪارڊ — ”نوئيشا ڊا انڊيا“، جلد پهريون، ١٦٤٤-١٤٧٥ع
پبلڪ لئبريريءَ جي قلمي نسخن مان مرتب ڪيل، جلد A-2-28،
ص ص ١٦٤-١٦٥

(٢) انٽونيو بوڪارو جي سنڌ جي احوالن جو ترجمو — ميٽرس مِن، جي. ايس. ايڇ. ايس.، جلد ٢، ڀاڱو ٤، ص ٢٤

هوند پوري ڪانہ ٻوي!" (١) اسان کي ٿارنٽن کان بہ پتو پوي ٿو تہ ٺٽي جا ڪيترائي گھر "ٽہ - ماڙ يا چئن ماڙين سان آهن." (٢)

انهيءَ مان اسين انهيءَ نتيجي تي پهچون ٿا تہ ان وقت ٺٽي جي آدمشماري اڍائي لکن کان ٽن لکن تائين جي حدڪان ڪنهن بہ طرح گھٽ نہ هئي. پنجاهہ سال پوءِ، اليگزينڊر هئملٽن (١٦٩٩ع)، جو بذات خود ٺٽي ۾ آيو هو، لکي ٿو تہ اهو "صوبي جو واپاري مرڪز ۽ هڪ نهايت وڏو ۽ آسودو شهر هو.......... اٽڪل ٽي ميل ڊگھو ۽ ڏيڍ ميل ويڪرو هو." (٣) اها اٽڪل ساڍا ۴ چورس ميل ايراضي ٿئي ٿي، ۽ جيڪڏهن اسين سنڌ يا هندستان جي ڪنهن بہ پراڻي شهر سان ان جي ڀيٽ ڪنداسون، تہ معلوم ٿيندو تہ ايتريءَ ساريءَ پکيڙ لاءِ اڍائي لکن کان ٽن لکن آدمشماريءَ جو تخمينو ڪنهن بہ طرح مبالغو نہ آهي. انهيءَ ڪري عجب اهو آهي تہ ٿارنٽن پنهنجي گزيٽئر (١٨۴۴ع) ۾ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ جنهن دور جو حوالو هئملٽن ڏنو آهي، ان دور ۾ ٺٽي جي آدمشماري فقط ڏيڍ لک هئي. (۴) اهو شايد انڪري ٿو ڀانئجي تہ اٽڪل ڏيڍ سو سال پوءِ لکندي، هو هڪ اهڙي قديم شهر جي پکيڙ، آسودگيءَ ۽ آدمشماريءَ جي گھٽائيءَ جو پوريءَ طرح قدر سڃاڻي ڪين سگھيو، جو سندس وقت ۾ بنهہ زبون حالت ۾ هو. هن اهو نتيجو شايد هئملٽن جي هن بيان جي غلط فهميءَ مان ڪڍيو آهي تہ هن جي ٺٽي اچڻ کان ٿوروئي اڳ، پليگ جي موتمار وبا اچي منهن ڪڍيو هو، جنهن "ٺٽي ۽ سندس آسپاس جي علائقي ۾ ايتري تہ تباهي آندي، جو رڳو شهر

---

(١) انٽونيو بوڪارو جي سنڌ جي احوال جو ترجمو- ميٽرس مڻ، جي. ايس. ايچ. ايس، جلد ٢، ڀاڱو ۴، ص ٢۴

(٢) ٿارنٽن، "گزيٽيئر"، جلد ٢، ص ٢٦٧

(٣) هئملٽن، "اڪائونٽ آف دي ايسٽ انڊيز، ص ٧٥

(۴) ٿارنٽن، "گزيٽئر"، جلد ٢، ص ٢٦٨

۾ اسي هزارن کان مٿي (ڪوري) مري ويا،" ۽ "اڌ کان مٿي شهر ويران ۽ خالي ٿي ويو." (۱)

هڪ ٻئي سلسلي ۾ هئملٽن اسان کي ٻڌائي ٿو ته ٺٽو علم ۽ روشنيءَ جو هڪ وڏو مرڪز هو: هو لکي ٿو ته "ٺٽي جو شهر مذهبيات، علم لغات، ۽ سياسيات جي علمن لاءِ مشهور مرڪز آهي – ۽ هتي جي نوجوانن کي انهن علمن سيکارڻ لاءِ وڏن چئن سون کان به وڌيڪ ڪاليج آهن." (۲) ڊاڪٽر سورلي البت هئملٽن جي انهيءَ بيان جي سچائيءَ کي ٺٺو ميجي، ان هوندي به هو اهو تسليم ڪري ٿو ته هن جو "ايسٽ انڊيز جو نئون احوال" (New Account of East Indies) ڪتاب نهايت سهڻو نڪيل آهي، ۽ جيڪي پنهنجي سفر جي دوران ۾ ڏٺائين، ان بابت گهرو، وسيع ۽ عالمانه مطالعو ۽ مشاهدو ان ڪتاب جي خصوصيت آهي." ساڳئي وقت ڊاڪٽر سورلي اهو به لکي ٿو ته "اهو بلڪل صحيح آهي ته ٺٽو پنهنجي خوشحاليءَ جي ڏينهن ۾ علم ۽ فن جو هڪ وڏو مرڪز هو ...... پر اهو اعتبار جي حد کان ٻنهه ٻاهر آهي ته ٺٽي جيتريءَ ننڍڙي جي شهر ۾ علم جا ايترا ڪي مرڪز موجود هوندا، جنهن ۾ هڪ سو اسڪول به جيڪر گهٽا ٿين. هئملٽن جي بيان مان قابل اعتبار نتيجو فقط اهو ڪڍي سگهجي ٿو ته ٺٽي ۾ 'مڪتبن' ۽ 'مدرسن' جو هڪ وڏو تعداد هو، جن ۾ ڪيترائي شاگرد هئا، ۽ جيڪي اسلامي تعليم جي عالمن جي زير هدايت هوندا هئا." (۳)

هن سلسلي ۾ هئملٽن جيڪو مقصد 'ڪاليج' مان ورتو آهي، سو سمجهڻ ضروري آهي. هئملٽن جي وقت جي ڪاليج مان مراد اڄڪلهه جو ڪاليج وٺڻ نه گهرجي ۽ انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هئملٽن جي 'ڪاليج' مان مراد 'مڪتب' يا ننڍو 'ملا اسڪول' ئي هو. اهي مڪتب، جن ۾ ملا شاگردن جي هڪ ٿوري تعداد

(۱) هئملٽن، "اڪائونٽ آف دي ايسٽ انڊيز" ص ۱۲۵

(۲) ايضاً

(۳) سورلي

ڪي پڙهائيندا آهن، اڄ به صوبي ۾ موجود آهن، ۽ سندن تعداد به ڪافي آهي. جيتوڻيڪ انهن ’ڪاليجن‘ جي حيثيت جديد طرز جي منظم اسڪولن جي ڀيٽ ۾ بيشڪ گهٽ هوندي، پر هئملٽن انهن مڪتبن جو جيڪو تعداد ڄاڻايو آهي، ان ۾ شڪ ڪرڻ ڪنهن به طرح جائز نه آهي. هئملٽن جو احوال ڪنهن به يڪ طرفيءَ يا پاسخاطريءَ کان پاڪ آهي، ڇاڪاڻ ته هن ڪي ڪاٻه ”ڳالهه“ ثابت ڪرڻي نه هئي ڪانه، هن ڪي انهيءَ ڪري ئي عام طرح هڪ اعتبار جوڳو تبصري نگار تسليم ڪيو ويو آهي. خاص طرح، هن جي انهيءَ بيان کي هڪ ٻئي بيان منجهان پڻ تائيد ملي ٿي، جنهن ۾ هو لکي ٿو ته هن جي ”گهري دوستي هڪ سيد سان هئي، جو مذهبيات جو استاد هو، ۽ هڪ ڪامياب مؤرخ سمجهيو ويندو هو—“ (١) ۽ لاشڪ هن کي اها معلومات پنهنجي انهيءَ مقامي دوست وٽان حاصل ٿي هوندي. ٻئي طرف اسان وٽ ساڳئي وقت هڪ مقامي تبصري نگار، فريد ڀڪريءَ، جي شاهدي به موجود آهي، جو هئملٽن کان پنجويهه سال اڳي ٻڌائي ٿو ته ”ٺٽي ۾ درويشن، عالمن ۽ شاعرن جو تعداد شمار کان ٻاهر آهي........ صرف نحو، مذهبيات ۽ شعر جو گهڻو رواج ۽ چرچو آهي. توري ۾، ٺٽو ’عراق ثاني‘ آهي.“ (٢) هن منجهان هئملٽن جي بيان جي مڪمل تصديق ٿئي ٿي، ۽ ان منجهان، لازمي طور اهوئي نتيجو نڪري ٿو. خود ڊاڪٽر سورلي به مڃي ٿو ته ٺٽي ۾ مشرقي طرز جي اسڪولن جو هڪ وڏو تعداد موجود هو. هنن سڀني ڳالهين مان ظاهر ٿئي ٿو ته ٺٽو هڪ وسيع شهر هو ۽ منجهس ڪافي آدمشماري هئي.

جيڪڏهن اسين هئملٽن جي اسڪولن بابت بيان کي صحيح تسليم ڪريون، ته پوءِ اسڪول ويندڙ ٻارڙن جي جملي آدمشماريءَ سان نسبت جو اندازو لڳائڻ دلچسپ ٿيندو. هئملٽن جي ڏنهن

(١) هئملٽن، ص ٧٥

(٢) فريد ڀڪري- ذخيرةالخوانين (قلمي نسخو ١٠٦٠ هه) ص ص ١٦٦-١٦٧.

جي 'ڪاليج' ۾ 'خطابين' يا طالبعلمن جو سراسري تعداد معلوم ڪرڻ ممڪن نه آهي، پر برنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته مٽياريءَ جي هڪ اسڪول ۾، "٦٠ کان ٨٠ شاگرد" هئا. هاڻي هڪ ڪاليج ۾ فقط ست شاگرد فرض ڪجن، (١) ۽ جيڪڏهن هئملٽن جي بيان کي تسليم ڪجي ته اهي ڪاليج، چئن سون کان به وڌيڪ هئا، ته پوءِ انهن اسڪولن ۾ تعليم حاصل ڪندڙ شاگردن جو تعداد ٢٤٠٠٠ کان مٿي ٿيندو. جيڪڏهن تعليم يافته ماڻهن جو انداز ١٠ سيڪڙو فرض ڪجي (۽ سترهين صديءَ ۾ تعليم يافته ماڻهن جو اهو سيڪڙو ڪافي وڌيڪ معلوم ٿيندو) ته پوءِ ٺٽي جي جملي آدمشماري ٢٥٠٠٠٠ ماڻهن جي لڳ ڀڳ اچي بيهندي، ۽ تعليم يافته ماڻهن جو سيڪڙو جيترو گهٽ شمار ڪبو، اوترو آدمشماري وڌيڪ ٿيندي.

ان کان پوءِ اسان کي اوائلي اڻويهين صديءَ جي انگريز آفيسرن جا احوال ملن ٿا. پر خود اهي مغرور ۽ مدمغ سياسي ڪامورا، جن ٺٽي کي زبون حالت ۾ ڏٺو، اسان کي ٻڌائين ٿا ته جڏهن شهر پنهنجي بلندين تي هو، تڏهن هڪ وڏو بين الاقوامي مرڪز هو، منجهس تمام گهڻي آدمشماري هئي، سندس واپار نهايت وسيع ۽ دور دراز ملڪن سان هلندڙ هو. پاٽنجر (١٨١٦ع) ۾ لکي ٿو ته پنهنجي ڏينهن ۾ ٺٽو "ايشيا جي خوشحال ترين شهرن مان هڪ هو." (٢) ۽ هندستان ۽ وچ ايشيا جي وچ ۾ واپار جو مکيه مرڪز هو، جنهن جي شان شوڪت ۽ دولت جيتوڻيڪ رفته رفته گهٽجي ويئي آهي، پر نادرشاه جي ڪاهه (١٧٣٩ع) جي ويجهي دور ۾ به "هن شهر ۾ لونگين ٺاهڻ جا چاليهه هزار ڪاريگر هئا. ۽ صرافن، ڏيتي ليتي ڪندڙن، دڪاندارن ۽ اناج وڪڻندڙن کان سواءِ، جن جو تعداد الڪل ست هزار هو، ٻين قسمن جي هنرن جا ڪاريگر به الڪل ويهه

(١) برنس، "ريسز اينڊ ٽرانيبس"، ص ٢٧٨
(٢ پاٽنجر، "ٽرئولس" ص ٣٢٧

هزار هئا. (١) ان طرح نادرشاه جي ڪاهه وقت هر قسم جو پورهيو ڪندڙ ماڻهن جو تعداد اٽڪل ١٢٠٠٠٠ هو؛ ۽ ڪٿي ان ۾ ڪجهه مبالغو به هجي، تڏهن به خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته ٺٽي جي جملي آدمشماري گهٽ ۾ گهٽ اڍائي لک هئي.

ڊاڪٽر ڪينيڊي (١٨٤٠ع) پڻ ٻڌائي ٿو ته ٺٽي جو شهر جيتوڻيڪ زبون حالت ۾ هو، پر پهرين نگاهه ۾ سندس نظارو نهايت گهڻو ڏيان ڇڪائيندڙ ۽ پُرڪشش هو، ۽ ڪنهن وقت "سندس آدمشماري ٻه سو پنجاهه هزار (اڍائي لک) هئي."(٢) بدقسمتيءَ سان هن پنهنجي انهيءَ معلومات جو ذريعو ڪونه ڄاڻايو آهي، پر سندس اچڻ وقت ٺٽو جنهن زبون حالت ۾ هو، ان کي ڏسي، هن کي انهيءَ بيان تي اعتبار ڪرڻ مشڪل ٿي لڳو. پر ساڳئي وقت هو ٻڌائي ٿو ته ٺٽي منجهه ڇهن چئن ميلن جو هڪ قبرستان هو، جنهن ۾ مزارون ۽ قبرون ڪنهن به طرح ڏهن لکن کان گهٽ نه هونديون! جيتوڻيڪ اهو هڪ عجيب ڏڪو چئبو، پر ان ايراضيءَ ۾ هوند چاليهه لک قبرون ڪونجي سگهن؛ ۽ هت ته ايراضيءَ جو ڪو حصو به بيڪار نه آهي!" (٣) جنهن شهر جي قبرستان ۾ ڏهه لک قبرون هجن، ان جي آدمشماري ڪيتري هوندي، ان جو بيان ڪرڻ بدران فقط تصور ئي ڪجي ته بهتر!

ان کان پوءِ اسان وٽ برٽن (١٨٥١ع) جي شاهدي آهي، جو اسان کي ٻڌائي ٿو ته "ٺٽي جي آدمشماري، سندس اسودن ڏينهن ۾ ٻه سو اسي هزار (ٻه لک اسي هزار) هئي." (٤) هاڻ اسين ڏسي چڪا آهيون ته هندستان جي وڏن شهرن جي آدمشماريءَ بابت جيڪي ڪجهه مورلينڊ چيو آهي، تنهن جي تصديق ٺٽي

---

(١) ايضا

(٢) ڪينيڊي، "انڊس" جلد ٢، ص ٨٠

(٣) ايضا، جلد پهريون، ص. ٨٤

(٤) "دي آنهئپي وئلي،" جلد ١، ص ١٠١

جي باري ۾ ان دور جي لکندڙن جي احوالن مان ٺهي ٿي؛ ۽ انهيءَ راءِ ۾ ڪو به مبالغو نه ٿيندو ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، جڏهن ننڍو آسودگي ۽ خوشحاليءَ جي بلنديءَ تي هو، سنڌ جي آدمشماري هر حالت ۾ اڄوڪي لکن جي هيٺينءَ حد تائين ضرور پهتي هوندي.

سنڌ جا ٻيا شهر:

جيئن اڳئين هڪ باب ۾ اسين ڏسي آيا آهيون، (١) سترهين صديءَ ۾ سنڌ ۾ ٺٽي کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي شهر موجود هئا: انهن منجهان وڏيڪ مکيه شهر— نصرپور، سيوهڻ، لهري بندر ۽ بکر هئا. (٢) انگريزي ڪوٺين جي احوالن مطابق، نصرپور "ٺٽي کان وڏو نه، ته به ٺٽي جيترو وڏو شهر هو." (٣) ۽ جيتوڻيڪ مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ جي ٻين شهرن جي آدمشماري معلوم ڪرڻ ممڪن نه آهي، پر اسين ايترو يقين سان چئي سگهون ٿا ته ان دور ۾ سنڌ جا شهر مجموعي طرح، جئن ته صنعتي ڪاروبار سان اُن وقت ڀرپور هئا، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور جي ڀيٽ ۾ وڏيڪ وڏا ۽ آدمشماريءَ جي لحاظ کان وڌيڪ آباد ۽ وسيع هئا. (٤)

ڪل شهري آدمشماري

هاڻي، جيڪڏهن اسين پنهنجي حساب لاءِ، ٽارنٽن جو تخمينو ئي ڪٿي تسليم ڪريون — جيتوڻيڪ اهو تخمينو سڀ کان ڪمجوسائي وارو آهي — ته ٺٽي جي آدمشماري فقط ڏيڍ

(١) ڏسو باب ڇهون.

(٢) ٻيا مشهور شهر— سکر، روهڙي، ڪنڊيارو، دربيلو، ٻوبڪ ۽ سن - هئا.

(٣) اي - ايف - آءِ، ١٦٣٤-١٦٣٦ع، ص ١٢٢

(٤) ڏسو باب ڇهون.

لک هئي، ته ٻيو ڪو سنڌ جي ٻن مکيه شهرن -- ٺٽي ۽ نصرپور (جو ٺٽي جيڏو ئي شهر هو) جي گڏيل آدمشماري ڏيڍ لک ٿيندي؛ ٻئي طرف انگريزن جي سنڌ کي سلطنت سان ملائڻ وقت شهري آدمشماري فقط ١٤٨ لکن جي قريب هئي.

مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ ڪيترائي پراڻا شهر موجود هئا پر ٺٽي جي آدمشماري فقط ١٢٠٠٠ ڏيکاري ويئي آهي، ۽ نصرپور ته ماڳهين ٿارنٽن جي لسٽ ۾ آهي ئي ڪونه. جيڪڏهن اسين ڪٿي اهو فرض ڪريون ته سترهين صديءَ جي وچ ڌاري ٺٽي ۽ نصرپور کان سواءِ سنڌ جي باقي سمورن شهرن جي آدمشماري، انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ واري وقت جيتري ئي هئي، تڏهن به ان دور ۾ سنڌ جي جملي شهري آدمشماري ڪنهن صورت ۾ ڇهن لکن کان گهٽ نه هوندي. انهيءَ بنياد تي، جيڪڏهن شهري آدمشماري جي جملي آدمشماريءَ سان سراسري نسبت ١٨٨١ع - ١٩١١ع واري دوري واري ساڳي فرض ڪجي، ته پوءِ صوبي جي جملي آدمشماري ٤٤ لکن کان گهٽ ۾ گهٽ نه هوندي؛ پر اڃا به جيڪڏهن اسين ١٨٨١ع-١٩٤١ع واري سموري دور جي سراسري نسبت (١٤ سيڪڙو) وٺون، جنهن لاءِ انگ اکر موجود آهن، - ۽ ان ميچ لاءِ اسان وٽ ڪوبه سبب موجود نه آهي ته سترهين ۽ ارڙهين صدي ۾؛ جڏهن آمدرفت ۽ رسل و رسائل جا ذريعا نهايت اڻپورا ۽ خراب هئا، شهري آدمشماريءَ جي جملي آدمشماري سان نسبت ڪا موجوده وقت جي نسبت کان وڌيڪ هوندي - ته پوءِ سنڌ جي جملي آدمشماري ليهن لکن جي لڳ ڀڳ هئڻ گهرجي - جي ڪلهوڙن جي دور جي مٿينءَ حد لاءِ اسان جو تخمينو آهي. انهيءَ ڪري ڊاڪٽر سورلي جو اهو بيان گهٽ تعجب خيز نه آهي ته ”هن جي راءِ موجب اهو بي ڪنڪي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ آدمشماري ڏهن لکن کان بنهه ٽي نه

هوندي" (١) سڀ کان وڌيڪ تعجب ته سنڌ ۾ چوڻ تي لڳي ٿو ته "اڳين ٿو پاڻيجي ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، آدمشماري ڪافي حد تائين ساڳي رهي هئي، ۽ ان لاءِ سبب هي آهي ته آبپاشيءَ جا ذريعا ساڪن ۽ غير متبدل هئا." (٢) ان سلسلي ۾ اهو ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو ته ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، آبپاشيءَ جا ذريعا ڪنهن به طرح بي تحرڪ ۽ ساڪن نه هئا، ۽ پوکي هيٺ ايراضي به ڪافي هئي، جيئن اڳيئي لکيو ويو آهي، ڪلهوڙن سنڌ ۾ آبپاشيءَ کي گهڻي ۾ گهڻي ترقي ڏياري، ۽ صوبي ۾ واهن ۽ شاخن جي هڪ ڄار وڇائي ڇڏي هئائون، جن مان ڪي واهه اڃا تائين موجود آهن. ڊاڪٽر سورلي خود اسان کي ٻڌائي ٿو ته "سنڌ، هندستان ۾ هميشه کان آبپاشيءَ ۾ پيش رو ۽ اڳواڻ صوبو رهي آهي. ۽ منجهس تاريخي دور کان وٺي واهن ۽ والر ڪورسن جو هڪ پختو سرشتو جاري رهيو آهي، جنهن کي اهڙن انسانن ڏاهيو جوڙيو آهي، جن کي قدرت جي ان سوغات کي استعمال ڪرڻ جي چڱيءَ ڀر ڄاڻ آهي، سنڌ ۾ زباني روايتون ڪيترن ئي موجوده واهن کي ڪلهوڙن جي ڪوشش ۽ قوت سان منسوب ڪن ٿيون." (٣) ٻئي ڪنهن هنڌ اڃا به وڌيڪ زور ڏيندي لکي ٿو ته "هندستان ۾ آبپاشيءَ جي مجموعي حالت ڪهڙي به رهي هجي - ۽ گهڻا لکندڙ چون ٿا ته آبپاشيءَ کي بنهه نظر انداز ڪيو ويو هو - هندستان سياحن جا اهي تنقيدي احوال سنڌ متعلق بالڪل صحيح نه آهن .... انهيءَ لاءِ ڪافي اطمينان جوڳا ثبوت موجود آهن ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، سنڌ اندر آبپاشيءَ کي هوشياريءَ ۽ ڪاريگريءَ سان استعمال ڪيو ويندو هو" ۽ "اهو فرض ڪرڻ بالڪل صحيح ٿيندو ته (١٨٤٣ع) ۾ ٽالپرن کان

(١) سورلي، ص ١١٨
(٢) ايضا
(٣) ايضا ص ١٢٩

جيڪو واهن جو سرشتو حاصل ڪيو ويو، سو سرڪاري تعميرات جي اهڙن ڪارنامن جي نمائندگي ڪري ٿو جيڪي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ انهيءَ ڪان به وڌيڪ ڪامياب ۽ ڪارائتا هئا.“(١)

ڊاڪٽر سورلي جو هي زوردار رايو، خود سندس ئي ان بيان سان ٺيڪ ٺهڪي ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي آبپاشي غير ترقي يافته يا ساڪن ۽ بي تحرڪ هئي. انهيءَ ڪري سندس اهو نتيجو ته انهيءَ دور ۾ سنڌ جي آدمشماري ’ساڪن‘ رهي - بلڪل غلط ۽ اجوڳ معلوم ٿئي ٿي.

حاصل مطلب: هاڻ اسين ڏسي چڪاسين ته مغلن جي دور جي اوائل ۾ سنڌ جي آدمشماري لڳ ڀڳ ويهه لک هئي، ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾ اها ٽيهن لکن جي بلنديءَ تي وڃي پهتي هئي؛ ۽ پوءِ ڪيترن ئي سببن جي ڪري، جن سنڌ جي معاشي حالتن ۾ هڪ مجموعي تنزل آندو، سنڌ جي آدمشماري ٽالپرن جي دور جي پوري ٿيڻ تي ١٨٤٣ع ۾ گهٽجي وڃي پندرهن لکن تي بيٺي. ان ڪان پوءِ وري آدمشماريءَ وڌڻ جو لاڙو ڏيکاريو آهي، ۽ اڄ سندس آدمشماري پنجاهه لکن ڪان به مٿيري آهي.

اوڻويهين صديءَ جي انگريز لکندڙن جي تصديق هوندي به ڊاڪٽر سورلي کي ”اهو فيصلو ڪرڻ ڏکيو ٿو لڳي ته آيا ٽٽي جي زوال سان گڏ جو صنعتي تنزل ۽ سوٽي ڪپڙي جي صنعت جو زوال شروع ٿيو، سنڌ جي آدمشماري به ان سان گڏ ساڳئي ئي وقت گهٽجڻ شروع ٿي؟ (٢) ان جو سبب محض صنعتي تنزل نه هو، بلڪه صوبي جي سموري معيشت جي زوال پذير ٿيڻ ۽ ٽٽي پوڻ ڪري ئي گهٽجڻ لڳي. ١٨٤٣ع تي ختم ٿيندي صديءَ حو وڏو حصو، صوبي لاءِ سياسي بي آرامي

(١) ايضا ص ص، ١١٢-١١٣، ١٢٩، ساڳئي نڪتي ڊاڪٽر سورلي جي بين زور ڀرين حوالن لاءِ ڏسو مٿي باب پنجون.

(٢) سورلي، ص ١٢٩

۽ ڏڦير جو دور هو. ٻوين ڪلهوڙن جو مسلسل گهرو لڙائيون؛ داٿود ٻوٽن، ٽالپرن ۽ ڪڇ جي حاڪمن سان مونمار چڪريون؛ نادرشاه، احمدشاه ابدالي، زمان شاه، مدد خان ۽ ٻين جون ڪاهون؛ سنڌ جي سمورين صنعتن ۽ واپار جو زوال؛ دريا جي وهڪري جون تباه ڪن ڦيريون گهيريون؛ ٺٽي ۽ ٻين مکيه شهرن جو زوال ۽ لڏپلاڻ؛ اڻلڌڙ وبائون، ڏڪار ۽ ٻوڏون؛ ٽالپرن جا ظلم ۽ سندن حڪومت جي بدانتظامي - آبپاشيءَ کي نظرانداز ڪرڻ، ۽ زرخيز زمين کي شڪارگاهن ۾ تبديل ڪرڻ -؛ ٽالپرن جي ڏاڍاين جي ڪري هندن جي لڏپلاڻ وغيره - اهي سمورئون ڳالهيون جيڪڏهن آدمشماريءَ کي گهٽائڻ جو سبب نه بنجن ته اهو هوند عجيب واقعو ٿي پوي!

باب ناؤن

معيار زندگي

معيار زندگي جي مسئلي معاشي ماهرن جو ڌيان فقط نازو جديد دور ۾ ڇڪايو آهي؛ انهي ڪري اڳياس ۽ ٿ آڳل دور ۾ سنڌ جي ماڻهن جي معيار زندگيءَ بابت ڪو مستند رڪارڊ موجود نه آهي. شايد سيلانين، واپارين ۽ سياحن لاءِ هتي جي عام انسان جي زندگي ايتري دلچسپ نه هئي، جو هو ان جو ذڪر ڪن؛ ۽ مختلف دورن جي روزنامچن ۽ تاريخن ۾ عوام ۽ سندن رهڻي ڪهڻي ۽ حياتيءَ جي ڍنگ بابت ڪوبه ذڪر نه آهي. ڳوٺن ۾ ۽ ٻنين تي رهندڙ انسان جي حياتي - جيڪا اڄ ڏينهن تائين اڻ بدليل حالت ۾ رهندي اچي، ۽ شهري زندگيءَ جا اهي ڍنگ ۽ نمونا، جي اڄ ڏينهن تائين زنده سلامت رهندا اچن - اهي ٻئي پهلو اسان جي ڪيترن نتيجن جو بنياد آهن؛ ۽ ان دور جي صنعت، زراعت ۽ واپار جي احوال مان انهن کي تصديق ملي ٿي.

قومي آمدني ۽ معيار زندگي

هر هڪ ماڻهوءَ جو معيار زندگي گهٽجي يا وڌي سندس آمدنيءَ تي منحصر آهي. زندگي جون آسائشون، سهنج ۽ عشرتون، جيڪي هو حاصل ڪري سگهي ٿو، سي سندس ڪمائيءَ جي نسبت سان تبديل ٿينديون رهن ٿيون. ساڳيءَ طرح هڪ ملڪ جي ماڻهن جو مجموعي معيار زندگي، ان ملڪ جي قومي آمدني يا ڪمائيءَ منجهان ئي ظاهر ٿيندو. (١)

سترهين صديءَ ۾ هندستان هڪ زبردست صنعتي ملڪ هو؛

(١) وي. ڪي. آر. وي. راءِ - ”دي نئشنل انڪم آف برٽش انڊيا،“ ص ٧

سندس برآمدي واپار دور ملڪن تائين ڦهليل هو، ۽ سندس واپاري توازن ايترو ته نفعي بخش هوندو هو، جو ”راو“ شڪايت ڪري چوڻ لڳو ته ”يورپ پنهنجو رُت ڏيئي ايشيا کي دولتمند بنائي رهيو آهي،“ ۽ انهيءَ ۾ ايران ايندڙ خزاني ۾ لاڳ سنڌ جو به هڪ حصو هو. سترهين صديءَ جي واپاري ڪمپنين جي بيجڪن مان پتو پوي ٿو ته سون ۽ چانديءَ ڪافي مقدار ۾ درآمد ٿيندا هئا.(١) اسان اهو به ڏسي آيا آهيون ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ ملڪ جي صنعتي ۽ زرعي پيداوار ۽ واپار جو مقدار، پوين ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور جي ڀيٽ ۾ نهايت گهڻو هو. انهيءَ ڪري اهو فرض ڪرڻ نهايت مناسب آهي ته پوئين دور جي نسبت پهرئين دور ۾، صوبي جي قومي آمدني ۽ معاشي دولت وڌيڪ هئي. جيڪڏهن مجموعي طرح ڪنهن قوم جو معيار زندگي قومي آمدنيءَ منجهان ئي معلوم ٿئي ٿو، ته پوءِ جئن ڊاڪٽر ”راو“ پڻ اسان کي هدائي ٿو، اهو رايو قائم ڪرڻ مناسب معلوم ٿيندو ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾ ملڪ جي جملي آدمشماريءَ جو معيار زندگي، پوين ڪلهوڙن ۽ سندن جانشين ٽالپرن جي دور جي ڀيٽ ۾ گهڻو گهڻو بلند هو.(٢)

عام ماڻهو

مشرق ۾ تبديلي نه اچڻ هڪ ضرب المثل بڻجي ويو آهي. مشرق ۾ رهندڙ عام انسان جون عادتون، رسمون رواج، ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جا نمونا وقت گذرڻ سان ايترو ٿورو تبديل ٿيا آهن، جو اها تبديلي بلڪل محسوس ئي ڪانه ٿي ٿئي. سنڌ جو عام انسان، هندستان وانگر، هميشه گهڻو ڪري هاري رهيو

(١) مورلي، ص ٢٨٦
(٢) مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ زياده آدمشماريءَ جي گنجائش جو خيال رکڻ گهرجي.

آهي. گهڻي ڀاڱي هن جي پنهنجي معيشت خود-ڪفيل ڪئي، چاڪاڻ ته جن شين جي کيس ضرورت هوندي هئي، سي هو پاڻ پيدا ڪندو هو. هن جون اهڙيون ضرورتون تمام ٿوريون هونديون هيون، جن کي پئسن سان خريد ڪندو هو؛ انهيءَ ڪري ناڻي جي ملهه ۾ تبديلين جو هن تي نهايت محدود اثر پوندو هو.

١٦٤٤ع ۾، سڄي سنڌ ۾ هارين کي "نهايت مظلوم" ۽ "مصيبت زده ۽ مسڪين" ڏٺو.(١) "۽ منوڪي (١٦٦٩ع) انسان کي پيدائشي ٿو ته عام انسان، مجموعي طور "نهايت مفلوڪ الحال ۽ نهايت غريب هو."(٢) ساڳيءَ طرح، ڪارليس (١٨٣٧ع)، ٻه صديون پوءِ لکندي چوي ٿو ته سنڌ ۾ هارين جي هيٺئين طبقي جي حالت واقعي "رحم جوڳي" هئي.(٣) ڪجهه سالن کان پوءِ (١٨٤٧ع)، مختلف ضلعن جي ڪليڪٽرن ڏٺو ته هاري عام طرح نهايت غريب هئا، ۽ محتاج زندگي گهاري رهيا هئا، ۽ وٽن "کاڌو ۽ ڪپڙو لٽو جهجهو" ڪي هو.(٤)

مٿين شاهدين مان هر ڪو اهو فرض ڪري ته گهرجي ته هاري محض محنت ۽ افلاس جي زندگي گذاريندو هو. هن کي کاڌي، ڪپڙي ۽ اجهي جو ڏڪرجهلو هوندو هو، ۽ ائين بي ڪنڪي چئي سگهجي ٿو ته انهيءَ سموري دور ۾، هاريءَ جي حياتي، جنهن اڪيلهه آهي، محض گذاري ڪرڻ جي حد کان اپترو ته ٿورو مٿيرو هئي، جو هن جي معيار زندگيءَ ۾ ڪا خاص تبديلي نه آئي هوندي.

هاريءَ جي ذريعن جو قريبي جائزو مٿين نظريه جي سچ کي ثابت ڪندو. سنڌ هڪ زرعي ملڪ آهي، ۽ صدين کان

---

(١) اي. ايف. آءِ، ١٦٤٢-١٦٤٥ع، ص ٢٠٣
(٢) منوڪي، جلد ٢، ص ٤٢٧
(٣) ٻامبي رڪارڊس، ١٧، ص ٤٩٥
(٤) پارليامينٽري پيپرس، ٨١-٨٢

اٿين رهيو آهي. انهيءَ ڪري، ڪنهن به خاص وقت تي ڀوڪ هيٺ آيل اراضيءَ مان، سندس زراعتي آدمشماريءَ جو لازمي طرح گهرو ۽ اهم لاڳاپو آهي. ١٨٥٦ع-١٩١١ع واري دور جي انگن اکرن جي بنياد تي، جيڪي ٽالپرن جي دور، بلڪ ان کان به اڳ جي حالتن کي واضح طور ظاهر ڪن ٿا، اسين ڏسي آيا آهيون(١) ته جملي آدمشماريءَ جي ڀوڪ هيٺ اراضيءَ مان نسبت اٽڪل ٣:٢ هئي. ان مان ظاهر آهي ته سموري آدمشماري هارين جي ڪين هئي، ۽ ڪجهه ماڻهو ٻين ڌنڌن مان پڻ لڳل هئا، جهڙوڪ ڪاريگر، ننڍا دڪاندار، مهاڻا، ڌنار (مال چارو) وغيره. ١٨٤٧ع ۾ سنڌ کي ملائڻ کان فقط ڏهه سال پوءِ شڪارپور جي ڪليڪٽر آدمشماريءَ جي جيڪا ڌنڌيوار درجيبندي ڪئي هئي، ان موجب سندس ضلعي ۾ هارين جو تعداد، جملي آدمشماريءَ جو ٦٠ سيڪڙو هو.(٢) ۽ جيڪڏهن ٻين ضلعن ۾ به اهائي حالت فرض ڪريون ته پوءِ زمين تي سڌو سنئون دارومدار رکندڙ ماڻهن جو تعداد ٩ء (ڏهائي نوّ) ماڻهو في ايڪڙ وڃي بيهندو. اسين اهو به چئي آيا آهيون ته سراسري طرح زمين جي پيداوار ١٢ مڻ في ايڪڙ هئي؛ ۽ جڏهن ته ان دور ۾ سنڌ ۾ زمينداري سرشتو رائج هو، جنهن موجب زميندار جو ڪل پيداوار ۾ حصو، ٽئين حصي کان پوري اڌ تائين هو؛ ۽ هاريءَ جو حصو ڪل پيداوار جو ٣/٥ شمار ڪجي ته پوءِ سراسري طرح کيس في ايڪڙ ست مڻ پيداوار ملندي.

هاريءَ جي سراسري آمدنيءَ جي حساب لڳائڻ لاءِ، انهن ڏينهن جي سراسري ڪٽنب جي آمدني ڪڍڻ ضروري آهي. اسان

---

(١) ڏسو باب پنجون.

(٢) شڪارپور ضلعي جي سموري ڪٽيل آدمشماري ٢٥٠،٠٠٠ هئي، جنهن ۾ ١٥٠،٠٠٠ ڪڙمي، ٧٠٠٠٠ هندو واپاري، صراف وغيره، ١٥٠٠٠ مهاڻا ۽ ١٥٠٠٠ مال چاريندڙ ماڻهو اچي ٿي ويا. (پارليامينٽري پيپرس — سوالن جا جواب، جلد ٢، ص ٦٣)

کي ھٿايو ويو آھي تہ ٻٽريج کلڻ کان اڳ وارن ڏينھن ۾، پنجن ڀاتين جي ھڪ ڪٽنب—زال، مڙس، ٻه ٻار ۽ ڀيا ڀاتي— کي پوکڻ لاءِ سراسري ساڍا پنج کان ڇھہ ايڪڙ زمين ھوندي ھئي.(١) ان حساب سان ھڪ ھاري ڪٽنب جي ساليانی آمدني اٽڪل چاليھہ مڻ اچي بيھندي.

جيڪڏھن کاڌي جو حساب ڪنديِ، روزانو في ماڻھوءَ— ٻار توڙي وڏي—جو اَن جو ڪاٽو ٢٠ آؤنس لڳائجي، تہ مھيني ۾ ھڪ ڪٽنب جي ايڪي جو ڪل ڪاٽو ٢٤٤ مڻ کان ڪجھہ گھٽ بيھندو، يعني ساليانو ٢٨ مڻ ڪاٽو ٿيندو: ان طرح انھيءَ ڪٽنب کي ١٢ مڻ بچت ٿيندي. اھا بچت وٺي ھاري، پنھنجي ضرورت جون شيون—ڪپڙو، گُڙ، تيل وغيره— خريد ڪندو ھو. ھر ھاريءَ وٽ چوپائي مال جا ڪجھہ وھٽ ھوندا ھئا، جن مان کيس مکڻ ۽ گيھہ بہ ملندو ھو ۽ ان گيھہ مکڻ جو ڪجھہ حصو وڪڻڻ سان ڪٽنب جي آمدنيءَ ۾ ڪجھہ اضافو ٿيندو ھو. ھاڻ اسين اھا راءِ قائم ڪري سگھون ٿا تہ ھندستان ۾ ٻين ھنڌ ڪاشتڪارن جي حالت ڪھڙي بہ ھجي، سنڌ جي ھاريءَ کي کائڻ لاءِ کاڌو ڪافي ھوندو ھو، ڇاڪاڻ تہ سنڌ صحيح معنيٰ ۾ ڏڪار جي مصيبت ڪڏھن ڪين سٺي آھي.(٢) ان جو معيار زندگي گھٽو ڪري اھو ساڳيو ھو، جھڙو اڄ جي

---

(١) ان جي ثابتي ١٨٥٦-١٨٧٢ع وارن سالن جي پوک جي انگن اکرن مان ملي ٿي (ڏسو فھرست ڇوٿين، باب انٽون)، جيئن مٿي ڏسي چڪا آھيون تہ پوک ھيٺ ايراضي في ماڻھو ھڪ ايڪڙ کان ڪجھہ مٿي ھئي، ان ڪري ھڪ ڪٽنب لاءِ پوک ھيٺ ايراضي ٥ کان ٦ ايڪڙ ھوندي. ھن ڪتاب جي مصنف مقامي زميندارن کان جيڪي پڇائون ڪيون آھن، سي بہ ان جي تصديق ڪن ٿيون. ٻٽريج کلڻ کان پوءِ البت، ھڪ ڪٽنب ڏھن کان ٻارھن ايڪڙ ڪيڏي پوکي سگھي ٿو، پر اھو صرف ان ڪري آھي جو آبپاشي دائمي آھي ۽ ربيع جي پوک غيرمحدود ٿي پئي آھي.

(٢) "ھتي ڏڪر جي مصيبت ڪڏھن ڏٺي بہ ڪين آھي". ھئملٽن، ص ٧٤

هاريءَ جو آهي، ۽ هو پنهنجي محنت ۽ پورهئي جي حياتي نهايت خاموشيءَ ۽ سادگيءَ سان گهاريندو هو. هن جون ضرورتون ٿوريون هيون، ۽ آسانيءَ سان پوريون ٿي سگهنديون هيون؛ ائين ڪٿي چئجي ته هو پنهنجي تقدير ۽ رضا تي راضي هو. هن وٽ ڪاڌو ڪافي هو، پاڻ ڪجهه بچت هوندي هيس؛ پنهنجي ٻارن جي پورهئي سان جوڙيل مٽيءَ جو اجهو هوندو هوس، جنهن ۾ مختصر سنهو ٿلهو گهرو سامان- ڪٿون، ٿانوَ ٿپا وغيره- به هوندو هو. هن وٽ خاص خاص ڏڻن جهڙوڪ ڄم، شادي مرادي يا عيد براد ملهائڻ لاءِ ڪجهه چوپايو مال ۽ ٿورڙو پئسو ڏوڪڙ بچيل به هوندو هو. زالن جي فرصت جو وقت سٿ ڪتڻ، ڪير ولوڙي مکڻ ڪڍڻ ۽ ڪيهه ٿامڻ ۾ گذرندو هو. ٽالپرن جي ڏينهن ۾ البت حالتون بدلجي ويون. زراعت پوئتي پئجي ويئي، ناڻي جو صحيح ملهه ڪري پيو، حاڪم هڙئي ۽ لالچي هئا، انهيءَ ڪري ان ۾ ڪو به تعجب نه آهي ته ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر (١٨٤٧ع) سنڌ جي هارين کي قرض ۾ قابو ٿيل ڏٺو. (١)

وچولو طبقو: سنڌ ۾، هڪ طرف ويچارا هاري، پنهنجو نمائو ڏنڌو، کيتي ڪري گذران ڪندا هئا، ته ٻئي طرف دولتمند اميرانو طبقو ٺاٺ سان رهندو هو- ست رڃي طعام کائيندا هئا، بهترين شراب پيئندا هئا، ۽ ناچو ڇوڪرين سان پاڻ وندرائيندا هئا، اهو چوڻ نهايت ڏکيو آهي ته انهن ٻنهي طبقن جي وچ ۾ ڪو وچولو طبقو- جنهن اسين اڄ انهيءَ اصطلاح جو مفهوم سمجهون ٿا- به ڪو موجود هو. انهيءَ درجي ۾ شايد ننڍا زميندار، (کاتيدار)، دڪاندار، ننڍا ڪامورا، واپاري، صراف، ڏيتي ليتي ڪندڙ، ڪاريگر- جن منجهه ڪورين جو گروهه سڀ کان گهڻو ۽ وڏيڪ آسودو هو- اچي ٿي ويا. برنيٽر انهيءَ

(١) پارليامينٽري پيپرس، ص ٨٢

سلسلي ۾ ٻڌائي ٿو ته ”دهليءَ ۾ ڪو وچولو درجو نه آهي؛ ڪو ماڻهو يا ته نهايت اوچي مرتبي تي هوندو، يا ته مسڪينيءَ ۽ مفلسيءَ جي زندگي گهاريندو.“ (١) ۽ هن جو اهو تبصرو شايد سنڌ سان به ٺهڪي اچي ٿو. ان ڪري، انهيءَ ۾ ڪو گمان ڪونهي ته وچولي طبقي جي ماڻهن جو تعداد ٿورو هو ۽ ڪنهن به صورت ۾ اهو ڪو طاقتور طبقو ڪين هو.

اسين ڇڙي آيا آهيون ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، زراعت، صنعت ۽ واپار خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جي حالت ۾ هئا، انهيءَ ڪري وچولي طبقي کي گهڻيءَ حد تائين معاشي سلامتي حاصل هوندي. پر ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري، يوين ڪلهوڙن جي راڄ جي شروع ۾، سنڌ ۾ معاشي حالت کي به لازمي طرح نقصان پهتو هوندو. جئن اڳي ئي چيو ويو آهي، خاص ڪري واپارين ۽ تاجرن تي – جي گهڻو ڪري هندو هوندا هئا – سختيون ۽ ڏاڍايون ڪندا هئا؛ جڏهن ڪنهن خبر پوندي هئي، ته هنن معمول ڪان وڏيڪ دولت مڙي آهي، تڏهن هنن سان ’پسريل اسفنج‘ واري هلت ڪئي ويندي هئي، ۽ ڪين ايستائين ”آهستي آهستي نپوڙيو، ڇپائيو ويندو هو“، جيسين پنهنجي سموري دولت ڪڍي ٻاهر ڪندا هئا. (٢)

مزوري – قيمتون ۽ سماجي حالت

زير تبصره دور ۾ سنڌ ۾ مزوريءَ جي اگهن بابت ڪو به رڪارڊ موجود نه آهي. ملڪ جي ٻين حصن وانگر، سنڌ ۾ به ڪا مزورن جي منظم مارڪيٽ يا بازار ڪانه هئي. ان سلسلي ۾ جيڪا ٿوري گهڻي معلومات ملي ٿي، سا سموري هندستان جي مجموعي طرح شهري مزورن لاءِ ملي ٿي. مقامي معلومات نه هئڻ ڪري اسان کي لازمي طرح هندستان جي باقي حصن جي حقيقتن تي ڀاڙڻو پوندو. حقيقتون البت اهو ثابت ڪن ٿيون نه

---

(١) برنيئر، ”ٽرئواس“، ص ٢٥٢

(٢) بوسٽنس، ص ٢٣٦

ڪم از ڪم سترهين صديءَ ۾، هندستان جي مختلف هنڌن تي مزدوريءَ جي اگهن ۾ هڪ جهڙائي ۽ پختگي هئي. ”آئين اڪبريءَ“ موجب، هڪ اڻ سکيل (بي هنر) پورهيت کي روزانو ٻه ’دم‘ يا رپئي جو ويهون حصو، يعني مهني ۾ ٠-٨-١ رپيه ملندو هو، (١) ۽ هڪ سکيل (هنرمند) پورهيت کي روزانو ڇهه يا ست ’دم‘، يا مهيني ۾ الڪل ٠-٠-٥ رپيا ملندا هئا. مينٽو ولڊ به ٻڌائي ٿو ته ڪارخاني جي نوڪرن جي مزوريءَ جو اگهه اٽڪل ٠-٠-٢ رپيا ماهوار هوندو هو. (٢) ساڳيءَ طرح ڊچ ١٦٣٧ع ۾ معمولي مزور کي ٤ پئسا (٢ دم) ۽ واڍن وغيره کي ١٢ کان ١٣ پئسا (٦ کان ٧ دم) ڏيندا هئا. (٣) پيلزرٽ به لکي ٿو (٤) ته جهانگير جي ڏينهن ۾ هڪ بي هنر پورهيت کي چاليهن ڏينهن جي مهيني لاءِ ٽن کان چار روپيا ملندا هئا، ۽ هنرمند پورهيت کي روزانو ٥ کان ٦ ٽڪا ملندا هئا، (٥) جيڪي ڊاڪٽر مُکرجيءَ موجب ١٠ کان ١٢ پئسن جي برابر هئا، يعني اڪبر جي ڏينهن وارو ساڳيو اگهه ملندو هون. وليم مٿ ١٦٥٨ع ۾ لکي ٿو ته ڪارخاني جي معمولي نوڪر کي ماهوار ٤ کان ٥ شلنگ ملندا هئا، (٦) جو ٢ شلنگ ٣ پينسن في رپيه جي حساب سان الڪل ٠-٠-٢ رپيه ماهوار ٿيندو، ۽ ٽيري به انهيءَ راءِ جي تصديق ڪري ٿو. فاروقي به اسان کي ٻڌائي ٿو ته اورنگزيب جي

(١) آئين اڪبري — جلد ١، ص ٢٢٥، سمٿ — ”اڪبر“، ص ٣٨٩، مکرجي ص ٤٤

(٢) مورلينڊ، ”فرام اڪبر ٽو اورنگزيب“، ص ١٧

(٣) سورلي، ص ١٢١، ۽ مکرجي، ص ٢٤

(٤) پيلزرٽ، ص ص ٦٠-٦٢

(٥) مورلينڊ موجب ”ٽڪو“ معنيٰ هڪ ”دم“، پر مکرجي چوي ٿو ته ان مان مراد ٻه پئسا آهي. سنڌ ۾ اڄ تائين ان جي معنيٰ ٻه پئسا آهي.

(٦) مورلينڊ، ”فرام اڪبر ٽو اورنگزيب“ ص ١٨٧

ڏينهن ۾ معمولي مزور کي ٢ کان ٣ 'دم' روزاني مزوري ملندي هئي. (١) هاڻ اسين ڏسون ٿا ته بي هنر توڙي هنرمند- بنهي قسمن جي مزورن جي مزوري سموري سترهين صديءَ جي دوران ۾ بنهه تبديل ڪانه ٿي ۽ ساڳي رهي.

ارڙهين ۽ اوائلي اڻويهين صديءَ لاءِ معلومات انهيءَ کان به گهٽ ملي ٿي. البت ڊاڪٽر مکرجيءَ پنهنجي تازي ڪتاب ۾ هيءَ معلومات گڏ ڪئي آهي. (٢) هيٺ ڪجهه معلومات ڏجي ٿي:

رواجي ۽ هنرمند مزورن جي سراسر مزوري

سال	رواجي مزور		هنرمند ڪاريگر	
	روزاني مزوري (پئسا)	ماهيانه مزوري (رپيا)	روزاني مزوري (پئسا)	ماهيانه مزوري (رپيا)
سترهين صديءَ ۾	٣ کان ٤	١-٨-٠ کان ٢-٠-٠	٩ کان ١٠	٤-٨-٠ کان ٥-٠-٠
١٧٥١-١٧٥٢ع	٦	٣-٠-٠	١٠	٥-٠-٠
١٨١٢-١٨٥٠ع	٥ کان ٦	٢-٨-٠ کان ٣-٠-٠	١٠ کان ١٢	٥-٠-٠ کان ٦-٠-٠

انهيءَ مزوريءَ کي مکيه اناج جي شين جي صورت ۾ آڻڻ نهايت دلچسپ ٿيندو، ۽ ان منجهان انهن دورن جي مزورن ۽ ڪاريگرن جي قوت خريد جي تبديلين جو پتو پئجي ويندو.

---

(١) "اورنگزيب"، ص ٤٩٢

(٢) مکرجي، "اڪانامڪ هسٽري"، ص ص ٣٠-٥٦

هيٺين فهرست مختلف وقتن تي اناج جو مختلف مقدار ڏيکاري ٿي، جيڪو پورهيت انهن وقتن تي خريد ڪري ٿي سگهيو.

فهرست

سال	في مڻ قيمت (رپيا)	رواجي مزور		هنرمند مزور	
		مزوري (رپيا)	درماهه ملندڙ مقدار (مڻ)	مزوري (رپيا)	درماهه ملندڙ مقدار (مڻ)
۱۶۰۰ع	۰–۵–۰	۰–۸–۱ کان ۰–۰–۲	۵ کان ۶	۰–۸–۴ کان ۰–۰–۵	۱۴ کان ۱۶
۱۵–۱۷۵۲ع	۰–۱۰–۰	۰–۰–۳	۵	۰–۰–۵	۹ سادا
(۱)۱۲–۱۸۵۰ع	۰–۵–۰	۰–۸–۲ کان ۰–۰–۳	۰–۱۲–۲ کان ۰–۸–۳	۰–۰–۵ کان ۰–۰–۹	$5\frac{1}{3}$ کان ۶ سادا

هن مان ظاهر ٿيندو ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ رواجي مزورن جي ۾ قريب قريب ساڳي حالت هئي، پر پوئين دور ۾ هنرمند پورهيتن يا ڪاريگرن جي حالت ڪافي خراب ٿي ويئي؛ ۽ اهو هن سبب ڪري ٿيو هوندو ته ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري سڄي ملڪ ۾ صنعت ڪي زبردست ڇيهو رسيو هو: ٻئي طرف ٽالپرن جي دور ۾ رواجي توڙي ڪاريگر پورهيتن جي حقيقي مزوريءَ جو ملهه گهٽي قدر ڪري پيو هو، ۽ ڪانئن اڳيان پورهيت پنهنجي مزوريءَ مان جيڪي خريد

(۱) مکرجي، "اڪانامڪ هسٽري"، ص ۵۰.

ڪري سگهيا ٿي، هي آن جي پٽي به مس خريد ڪري ٿي سگهيا.

رواجي ۽ ڪاريگر پورهيتن جي حالت ۾ به اسين اهو فرض ڪري سگهون ٿا ته هنن ڪي ڪٽنب پالڻو پوندو هو، ۽ هارين واري حالت جيان، هن ڪٽنبي ايڪي ۾ پڻ پنج ڀاتي هوندا هئا - مڙس، زال، ۽ ٽي ٻار يا ٻيا ڀاتي. مزدورن جي حالت ڪي هارين سان ڀيٽڻ سان معلوم ٿيندو ته مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾، شهر ۾ ڪم ڪندڙ پورهيت جي حالت زمين تي پورهيو ڪندڙ هاريءَ جهڙي ٿي هئي؛ پر ٽالپرن جي ڏينهن ۾ هن جي جالت هاريءَ کان گهٽو پوئتي ۽ خراب هئي. ٻئي طرف ڪاريگر مزور جي حالت ٻهرين ٻن دورن ۾، خاص ڪري مغلن جي دور ۾، نسبتاً ڪافي بهتر هئي. البت ٽالپرن جي ڏينهن ۾، رواجي ۽ ڪاريگر پورهيت ٻنهي جي حقيقي ڪمائيءَ ۾ نهايت گهٽي ڪتر پئجي ويئي؛ ۽ شايد اها هاريءَ جي ڪمائيءَ جي ڪتر کان به گهٽي ڪتر هئي، ڇوته هاري اڄڪلهه جيان ان وقت به گذاري جي سرحد تي گهاريندو هو ۽ جيڪڏهن هن جي انهيءَ گذاري جي حد ۾ ڪتر پوي ها ته سموري زرعي معشيت ٿي بنهه تباهه ٿي وڃي ها. جيڪڏهن رواجي ۽ ڪاريگر مزورن جي ناڻي ۾ مزوريءَ جو جائزو وٺبو ته ظاهر ٿيندو ته ڪاريگر مزور جي ڪمائي درماهو ساڍن ۴ کان ۵ رپين تي ٿي بيٺي رهي، پر رواجي مزور جي ڪمائي ٠-٨-١ ۽ ٠-٠-٢ رپين کان وڌي ٠-٠-٣ رپيا ماهوار وڃي پهتي؛ - ۽ ٻنهي جي حقيقي ڪمائيءَ ۾ ڪتر پوڻ جا سبب ڳولڻ ڏکيو نه آهي. رواجي مزور ڪي هاريءَ وانگر فقط پاڻ ڪي جيارڻو ۽ گذارو ڪرڻو هو، ٻئي طرف ڪاريگر مزور جي حالت ۾ ڪجهه بچت جي حد هئي جا گهٽجي سگهي ٿي؛ انهي ڪري ڪاريگر مزور جي ناڻي ۾ مزوري گهٽو ڪري ساڳيءَ حد تي بيٺي رهي.

انهيءَ مان اهو به واضح ٿي ٿو وڃي ته ڇو سترهين صديءَ ۾

چار رپيا ماهيانو ڪمائيندڙ ماڻهو پاڻ کي ”اڏو بلند ۽ طاقتور سمجهندو هو، ۽ نوڪريءَ جي آڇ ٿيندي هيس ته ٺڏي ڇڏيندو هو.“(١) چاڪاڻ ته هن وٽ پنهنجو سڀڪي جهجهو هو، جنهن مان پاڻ ڪجهه بچت ٿيندي هيس.

فوجي سپاهي

زمين جي مالڪيءَ جو سرشتو هٿ ۾ ساڳيو يورپ جي وچين دور واري جاگيرداري سرشتي جهڙو ئي هو، ان ڪري جنگ جي وقتن ۾ هاريءَ کي ئي فوجي سپاهي بنجڻو پوندو هو، ۽ امن جي وقت ۾ پنهنجي زمين ۽ کيتيءَ سان رڌل رهندو هو؛ هر زميندار ۽ جاگيردار کي ماڻهن جو هڪ مقرر تعداد جنگ لاءِ ڏيڻو پوندو هو. ٽالپرن جي ڏينهن ۾ هڪ پيادي سپاهيءَ جو پگهار، جئن ليفٽيننٽ ليچ لکي ٿو، هڪ سير اٽو، ۽ چار ڏوڪڙ روزانو هوندو هو- هڪ رپئي ۾ چاليهه ڏوڪڙ هوندا هئا.(٢) پوسٽنس جي لکڻ موجب، اهو پگهار روزانو ٽن پينسن(٣) يا ماهيانو ڇئن رپين کان ڪجهه گهٽ جي برابر هو.(٤) ٻئي طرف گهوڙي سوارن کي، انهيءَ کان ٻيڻو پگهار ملندو هو.(٥) انهي کان سواءِ کين ڪپڙا ۽ ٻيو ضروري سامان ڏنو ويندو هو. مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ فوجي سپاهين جي پگهار بابت ڪاڦي معلومات ڪانه ٿي ملي؛ پر اٽين سمجهڻ غلط نه ٿيندو ته اڳين دورن ۾ به ايترو ڪجهه ئي هوندو. ان مان

---

(١) منوڪي، حوالو سورلي، ص ١٢٩

(٢) ليفٽيننٽ ليچ- ”رپورٽ آن دي سنڌين ٽروپس“، ص ٥

(٣) پوسٽنس، ص ٢٣٣

(٤) اهو حساب هڪ روپيه برابر ٻن شلنگن جي بنياد تي لڳايو ويو (ڏسو پوسٽنس، ص ٢٥٣)

(٥) ليفٽيننٽ ليچ مطابق هر گهوڙي سوار کي روزانو ٻاٽلي ملندي هئي، ص ٥

ظاهر ٿيو ته هڪ فوجي سپاهيءَ جي حقيقي ڪمائي، ڪاريگر پورهيت ڪان گهٽ ڪين هئي؛ قريب قريب ان جهڙي ئي حالت هيس، پاڻ ڪيس ڪم گهٽ ڪرڻو پوندو هو، ۽ سير ڪرڻ ۽ بعضي بعضي ڦرلٽ ڪرڻ جا موقعا به هئس. گهوڙي سوارن جي حالت نسبتاً ڪافي بهتر هوندي هئي.

اميرانو طبقو: انهيءَ ۾ ڪوبه گمان نه آهي ته ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دور ۾ ڪيترائي اهڙا امير هئا، جيڪي دولت ۽ طاقت ۾ ملڪ جي شهزادن جي همسري ڪري سگهيا ٿي. اهي امير وڏن جاگيرن ۽ جائدادن جا مالڪ هئا، ۽ هنن جا ڪيترائي پوئلڳ هوندا هئا،(١) جي پنهنجن قلعن يا 'ڪوٽن' ۾ شهزادن جهڙي شان ۽ طاقت جا مالڪ هوندا هئا. 'ڪوٽ' لفظ اڄ تائين استعمال ٿيندو اچي ٿو، ۽ سنڌ جي وڏن زميندارن جاگيردارن ۽ پيرن جي رهائش گاهن جي چوڌاري اڏيل مضبوط ۽ ڊگهين چار ديوارين کي انهيءَ نالي سان سڏيو وڃي ٿو. اهي ڪوٽ وچئين دور جي وڏن جاگيردارن جي قلعن کان مختلف نه هئا، پر اهي قلعا گهڻو ڪري پٿر جا ٺهيل هوندا هئا، ۽ سنڌ جي اميرن جا گهر گهڻو ڪري پڪين سرن جا ٺهيل هوندا هئا. انهن اميرن منجهان ڪيترا نه لاشڪ نهايت دولتمند هوندا هئا، ۽ منجهن جنگ جي وقت حاڪمن کي مدد ڏيڻ، يا خود حاڪمن سان جنگين جوڙڻ جي لياقت ۽ طاقت هوندي هئي.(٢)

ملڪ ۽ ملڪ جي دولتمند ماڻهن جي دولت جو اندازو هن حقيقت مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو ته جڏهن نادرشاهه سنڌ تي ڪاهه ڪئي (١٧٣٩ع)، تڏهن پاڻ سان سنڌ جي حاڪم، نورمحمد وٽان هڪ ڪروڙ روپين جي ملهه جو خزانو کڻي ويو، ۽ سنڌ تي ساليانو ٢٠ لک رپيا ڍل مڙهي ويو - ۽ اها ڍل

---

(١) برنس، ''نئريٽو''، ص ٤٢

(٢) ليچ، ص ٣

سنڌ جا اهي ٻاهريان حاڪم، هڪ صديءَ تائين، مختلف رقمن جي صورت ۾ باقاعدي وصول ڪندا رهيا. اسان کي اهو به ٻڌايو ويو آهي ته ٽالپر اميرن کي حڪومت هٿ ڪرڻ وقت ڪلهوڙن جو گڏ ٿيل ڪيتروئي خزانو هٿ آيو، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هنن بي‌انداز دولت گڏ ڪري، هيرن جواهرن ۽ سون جي شڪل ۾ متائي رکي هئي. (١) ڪابل جي بادشاه جي زوال اچڻ سان، اتي جا ڪيترا شهزادا ۽ امير نهايت ڏتڙيل حالت کي وڃي پهتا، ۽ چيو وڃي ٿو ته سنڌ جي ميرن انهن جي زيورن ۽ هيرن جواهرن کي نهايت سستين قيمتن ۾ خريد ڪيو هو. (٢) مير فتح علي خان، حيدرآبادي ٽالپر گهراڻي جو سردار، چيو وڃي ٿو ته مرڻ وقت (١٨٠٢ع) پنهنجن پائرن لاءِ پنجٽيهه لک روپيا ورثي ۾ ڇڏي ويو. (٣) پوسٽنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته ١٨٤٣ع ۾ انگريزن کي ميرن کان جيڪي جواهر ۽ سون هٿ آيو ان جو ملهه ڏهه لک اسٽرلنگ پائونڊ هو، ۽ جنهن مان رڳو سرچارلس نيپئر جو حصو، چيو وڃي ٿو ته ٧٠٠٠٠ (سترهزار) پائونڊ هو. (٤)

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جي دورن ۾ اميراڻي طبقي جي معيار زندگيءَ کي تفصيل سان بيان ڪرڻ مشڪل آهي، پر سنڌن پوين جي معيار زندگيءَ مان انهيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. هنن جي حياتي، عيش عشرت، ڪاهلي ۽ ڏيکاءَ، عاليشان ڪڏي، شڪار ۽ وندر ۽ موج جي حياتي هئي. کائڻ، پيئڻ ۽ عيش ڪرڻ هنن جو معيار زندگي هو. هندستان جي ٻين هنڌن وانگر، سنڌ جا امير عاليچڻ، بهترين چادرن ۽ ٻين نادر چيزن خريد ڪرڻ، ۽ خادمن، غلامن ۽ ناچو ڇوڪرين کي پاڻ وٽ رکڻ

---

(١) پوسٽنس، ص ص ٢٣٠، ٢٥٥، ۽ برنس، ص ص ٧٣، ٩٣
(٢) ايضا، ص ٩٣
(٣) مورلي، ص ١٣٢
(٤) پوسٽنس، ص ٣٣٤، ۽ حنيف، جي. ايس. ايچ. ايس. جلد ١، ڀاڱو ١، ص ٣٥

تي به ڪافي ناڻو خرچيندا هئا. (١)

سنڌ جي صنعتن ۽ هنرن جو اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي، ۽ اهي چيزون شهزادن ۽ اميرن جي سرپرستيءَ ڪان سواءِ جالي ڪين سگهن ٿا، ۽ اها به حقيقت آهي ته ٻنهي جو زوال هڪ ئي وقت آيو. پوين ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، سڄو ملڪ گهرو لڙاين ۾ گرفتار ٿي پيو، جن اميرن جي وڏي تعداد کي ختم ڪري ڇڏيو هوندو، ۽ انهن چيزن ئي 'ريدار شهزادن' يعني ٽالپرن جي حڪومت کي اسرڻ ڏنو. انهن ٽالپرن ملڪ کي ننڍين رياستن ۾ ڪٽي ورهايو، جتي هو ننڍين ننڍين خود مختار شهزادن وانگر راڄ ڪرڻ لڳا، ۽ جيتوڻيڪ پنهنجي مٿن مائٽن، مدد گارن ۽ دل گهرين ماڻهن کي جاگيرون بخشڻ لڳا، پر هن نئين اميرائي طبقي کي ايتري طاقت ۽ دولت نه هئي، جهڙي ڪانئن اڳين کي هئي. درحقيقت، ان وقت اميرائو طبقو ڪري اچي ٻٽ پيو هو. اها حقيقت، انگريزن جي سنڌ ملائڻ ڪان ڪجهه ورهيه پوءِ، مشڪدونالڊ جي هن فقري کي واضح ڪري ٿي ته سندس ضلعي ۾ ٻن ماڻهن ڪان وڌيڪ مهيني ۾ ٻن هزار روپين ڪان مٿي ڪوبه خرچ نه ٿي ڪري سگهيو (٢)

ڪاڻو، اڇهو ۽ ڪپڙو

ڪاڻو: زير جائزه دور ۾ ڪاڌي ۽ زندگيءَ جي ٻين ضرورتن جي فراواني هئي، ۽ قيمتون گهٽ هيون. چوپايو مال نهايت گهڻو هو، ۽ عام رواجي ماڻهوءَ وٽ به ٻه چار وهٽ هوندا ئي هوندا هئا. حيدرآباد ۾ هڪ هاريءَ وٽ "آسائشي حالتن ۾....... اٺ جوڙا ڏڳن جا، هڪ گهوڙو، هڪ ڳئون ۽ هڪ گابو، هڪ مينهن ۽ ١٥-٢٠ ٻڪريون هونديون هيون........" ۽ شڪارپور ضلعي ۾ هڪ هڪ هاريءَ کي 'رواجي' حالتن ۾ "ڇهن ڪان پنج جوڙا ڏڳن جا هوندا هئا." ڪراچي ضلعي ۾ هڪ هاريءَ کي

---

(١) برنس، ص ١٤٤

(٢) پارلياميٽري پيپرس

’سراسري‘ حالتن ۾ ”ڇهه يا اٺ ڏڳا، ۽ ٻه يا ٽي هر هوندا هئا.“ مکيه زميندارن مان ڪي زرعي مال ۾ نهايت مالدار هوندا هئا، ۽ چوپائي مال جا سوين وهٽ وٽن هوندا هئا. (١) کير جي پيدائش جي فراواني هوندي هئي. غريب توڙي امير کي مکڻ، ڏڌ، لسي ۽ کير عام جام ملندو هو، ۽ جيتوڻيڪ هاريءَ جو کاڌو سادو ۽ غريباڻو هوندو هو، ته به اِئين ٿو ڏسجي ته کير جي پيدائش ۽ گوشت جي لحاظ کان ان دور جو عام رهواسي، اڄ جي عام ماڻهوءَ جي ڀيٽ ۾ بهتر حالت ۾ هو. زراعت ريل ڇيل ۽ هڪ فصلي هئي، ۽ زمين جون وڏيون ايراضيون چراگاهن طور استعمال ٿينديون هيون، پر پوءِ خاص ڪري سکر بئريج کلڻ کان پوءِ، زراعت باضابطه ۽ گهڻ - فصلي ٿيندي ويئي، ۽ چراگاهن لاءِ زمين گهٽجي ويئي، ۽ هاڻي ته ان دور جيتري هيڪاندي چوپائي مال جو چارڻ ئي ناممڪن آهي. هاريءَ کي انهيءَ ڪري پنهنجي مکڻ ۽ کير جي ٻين پيدائشن کي لازمي طرح قناعت سان استعمال ڪرڻو ٿو پوي.

ڊچ مورخ، پيلز رٽ ٻڌائي ٿو ته اتر هندستان ۾ غريبي کي ”گوشت جي سواد جي خبر خير ڪا آهي. سندن سادي سودي روزاني کاڌي ۾ ٿوريءَ کچڙيءَ کان سواءِ ٻيو ڪي به ڪينهي، اها کچڙي ’سائي دال‘ ۽ چانور گڏي، پاڻي وجهي، باه تي ٽهڪائي تيار ڪئي ويندي آهي، ۽ شام جو اها گرم ”کچڙي مکڻ سان کاڌي ويندي آهي، ڏينهن جو هو فقط ڀڳل دال يا ڪو ٻيو آن ڦڪي چباڙي کائيندا آهن، جنهن لاءِ هو چون ٿا ته سندن ڪمزور پيٽن لاءِ اهو ڪافي آهي.“ (٢) ٻئي طرف ٽيري ٻڌائي ٿو ته هندستان جا ماڻهو روٽي نهايت سٺي پچائين ٿا. ”هتي (سنڌ) جا رهواسي اهڙي ته صاف ۽ لذيذ روٽي پچائين ٿا، جو آءٌ هوند ان جي ساراهه تعريف ڪريان جيڪا ’برشوبرڪ آف ليچ‘ ۾ ڏني

(١) پارليامينٽري پيپرس، سوالن جا جواب، ص ص ٨٠—٨٢
(٢) پيلز رٽ

ويٺي آهي ته اها 'ٻينس پين ميلائر' يعني آسماني روٽي (من وسلويٰ) آهي. عام ماڻهو مانيءَ جا ڍڪڙ ناهي، نڍين دانگين ۾ لوهي تون تي پچائيندا آهن. مانيءَ سان گڏ هنن وٽ ٻين شين، جهڙوڪ مکڻ، پنير (Cheese) وغيره جي نهايت فراواني آهي، جو هنن وٽ مينهون، رڍون ۽ ٻڪريو گهڻي تعداد ۾ آهن." (١)

مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دورن ۾ سنڌ جي عام ماڻهوءَ جي کاڌي بابت ڪا به سڌي سنئين معلومات ڪانه ٿي ملي. البت برٽن (١٨٥١ع) ۾ ٻڌائي ٿو ته "سنڌين جو روزانو کاڌو، هڪ ٿلهي ٻاجهريءَ جي اٽي جي ماني آهي، جنهن ۾ لوڻ ذرو ۽ پاڻي گڏي، چڱيءَ طرح ڳوهي، مٽيءَ جي دانگيءَ تي ان کي پچائڻ وجي ٿو. پچائڻ کان پوءِ ان تي مکڻ جو مک به ڏنو وڃي ٿو. رنگ ۾ سائيري، ۽ سواد ۾ بي مزي آهي. انهيءَ کي ماڻهو گرمي پهچائيندڙ سمجهن ٿا، انهيءَ ڪري سباري ۾ ماڻهن جو گهڻو گذران انهيءَ تي آهي." (٢) انهيءَ ساڳئي سلسلي ۾ پوسٽنس لکي ٿو ته "سمورا ماڻهو جانورن جو گوشت کائين ٿا، مسلمان رڍن جي گوشت کان ٻڪريءَ جو گوشت وڌيڪ پسند ڪن ٿا، چانور، مڇي، يا جوئر جي ماني هيٺئين ۽ پورهيت طبقي جو مکيه کاڌو آهي. ڏنار ۽ رولو قومون کير، ڏڌ ۽ ٿلهي اٽي تي گذران ڪن ٿيون." (٣) هو وڌيڪ لکي ٿو ته "سنڌ ۾ هرقسم جو شڪار جام آهي...... سنڌين ۾ غريب طبقي جا ماڻهو خوش قسمت آهن، جو کين گذران جا ٻه ذريعا – مڇي ۽ جهنگلي پکي – عام جام حاصل آهن، جن سان درياهه، ڍنڍون ۽ تلاءَ ڀريا پيا آهن. ملڪ ۾ جتي جتي به پاڻي گهڻو آهي، اتي انهن پکين جا

---

(١) برٽن، "انهئي وئلي"، ص ٢٥٧

(٢) ايضا

(٣) پوسٽنس، ص ٧٢

ولرن جا ولر ڏسڻ ۾ اچن ٿا، ۽ ماڻهو انهن پکين کي ڦاسائڻ ۾ نهايت قابل ۽ ڪاريگر آهن؛ ۽ مختلف قسمن جي مڇي هر موسم ۾ ايتري ته گهڻي ۽ فراوان آهي، جو انهيءَ کي شمار ڪرڻ ناممڪن آهي...... ڳوٺاڻا به پکي جام پاليندا آهن، ۽ انهن کي نهايت سستو خريد ڪري سگهجي ٿو؛ مسلمان انهن پکين کي کاڌي طور گهڻو استعمال ڪن ٿا." (١) اڄ تائين سنڌ جو عام ماڻهو ويشنو (گوشت کان پرهيز ڪندڙ) نه آهي؛ پر جڏهن ته زراعت ۽ پوک انهن ايراضين تائين پهچي ويئي آهي، جيڪي اڳي ٻيلن ۽ جهنگ جهڙي سان ڍڪيل هيون، انهيءَ ڪري گهڻو شڪار هاڻ ختم ٿي ويو آهي. ٻهراڙين ۾ مڇي به هاڻي گهٽ ٿي ملي؛ ۽ ملڪ ۾ غريب ماڻهو مهيني ۾ ٽن چئن ڏينهن کان وڌيڪ گوشت کائڻ جو خرچ پري نٿو سگهي، يا وري ڳوٺاڻا ڀاڻ ۾ گڏجي، ڪا ٻڪري، ڪابو، يا رڍ ڪُهن، تڏهن وڃي ڪين ڪو گوشت نصيب ٿئي ٿو. (٢)

سنڌ جو هاري، هن وقت ڏينهن ۾ ٻه ڀيرا ماني کائيندو آهي. هن جي 'نيرن' ۾ ڪڻڪ، جوئر يا ٻاجهر جي مکڻ سان مکيل ماني ۽ لسيءَ جو وٽو هوندو آهي. ٻپهريءَ يا 'منجهند' جو اها ساڳي ماني ۽ لسي ۽ ان سان گڏ ٿوري دال يا ڀاڄي کائي ٿو. رات جي کاڌي ۾ کير سان ماني کائيندو آهي. ڪنهن عيد براد يا ٻئي ڪنهن ڏڻ ملهائڻ تي، وڏي گوشت يا رڍن جي گوشت يا ڪڪڙ سان چانورن جو پلاءُ، ۽ ان سان گڏ مٺائي يا ڳڙ نصيب ٿيندو اٿس. (٣) انهيءَ منجهان اسين اندازو لڳائي سگهنداسين ته زير جائزه دور ۾ غريب ماڻهن جو کاڌو ڇا هو. پيازرٽ، ليري، پوسٽنس ۽ برٽن جا بيان ڏيکارين ٿا ته سنڌ جي

---

(١) پوسٽنس، ص، ص ١١١-١١٣

(٢) جينڪنس، سنڌي هاري — "سنس آف دي سائل"، مرتبه برنس، ص ١١٠

(٣) سکر بئريج کلڻ کان پوءِ، جوئر ۽ ٻاجهر بدران ڪڻڪ پوکجي ٿي

هيٺئين طبقي جي ماڻهن جو کاڌو، اتر هندستان وانگر، گهڻو ڪري اهو ساڳيو هو، جهڙو اڄڪلهه آهي؛ ۽ شايد ٿوري ۽ حد تائين کير، مکڻ، مڇي، ۽ پکين کان سواءِ - جن جي انگريزن کان اڳي فراواني هوندي هئي -، سنڌ جي عام باشندن جي رڌ پچاءَ ۽ کاڌي ۾ ڪجهه اڻ لکي تبديلي آئي آهي. ماڻهن جي کائڻ جون عادتون ورلي بدليون آهن، ۽ جي بدليون آهن تڏهن به نهايت آهستي؛ انهيءَ ڪري مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ به عام ماڻهن جو کاڌو گهڻو ڪري ساڳيوئي رهيو هوندو.

ماڻهن جو مٿيون طبقو البت قيمتي کاڌو کائيندو هو؛ گوشت ۽ مڇي نهايت گهڻي انداز ۾ کاڌي ويندي هئي؛ ۽ پلائن جا ڪيترائي قسم کاڌا ويندا هئا. مٺائيون ۽ ميوو به عام جام ملندو هو. (١) برنئر لکي ٿو ته "شاهوڪار ماڻهوءَ لاءِ مختلف اناجن مان، يا مختلف طريقن جي پچائڻ سان الڳ الڳ پندرهن قسمن جا 'روٽ' (مانيون) تيار ٿيندا هئا؛ انهن مان ڪي مٺا به هوندا هئا، ۽ مکڻ لڳل ڊوڙهت وانگر، مٿن ٿلهي ناسي رنگ جي ڪنڊ (مستي) ٻرڪي ويندي هئي. کير ۽ پاڻي قومي پيماني تي عام پيئڻ جون شيون آهن، پر انهن ڪي ملايو نٿو وڃي. لذيذ پلائن ۾ ايراني طرز سان تازي تورڻي سُڪل مڇي، گوشت، ڀاڄيون، ميوا ۽ ٻيون مزيدار چيزون ملايون وينديون آهن."(٢) ٻي هنڌ لکي ٿو ته "سنڌين جو طعامخانو، ملڪ ۽ ملڪ جي باشندن وانگر، ايراني ۽ هندستاني نمونن کي ملائڻ واري وچ جي ڪڙي آهي. وچ ايشيا زياده تر دلنشين طرز حيات ۽ نهايت قابليت وارين ڪاريگرين جي زمين آهي - هندن ۾ طعامخاني

(١) هئملٽن اسان کي ٻڌائي ٿو ته جڏهن هو ٺٽي پهتو، تڏهن هن کي نواب وٽان تحفي طور "هڪ ڏهو، ٻنج رڍون، ايترئيون ئي ٻڪريون، ويهه ڪڪڙ ۽ ٻنجاهه تتر، جهجهن مٺاين ۽ ميون سان گڏ مليا."
— ص ٧٤

(٢) برنئر، "انهيءَ وٽلي"، جلد ١، ص ص ٢٥٧-٢٥٨

جا لوازمات نهايت محدود آهن؛ ۽ انهيءَ ڪري رڳو چانورن ۽ ٻاجهن جي وارو وار ڪڪ ڪرڻو وجهي؛ ازاسنواءِ هر طعام، گيهه، منجهه جهڄيو پيو هوندو آهي؛ مٺايون ايتريون مٺيون آهن، جو جهٽ ڪائڻ ڪان دل ڪچيو وڃي؛ ۽ مرچ مصالحا به ايترا گهڻا ٿا وجهن جو تارونءَ جو سواد ئي خراب ٿيو پوي. سنڌ ۾ رڌ پچاءَ جي هنر جي سڌاري جي شروعات ٿي چڪي آهي........ ڪارو تتر ڀڳل هجي، ۽ ان سان گڏ ڪجهه ڀڳل واڱڻ هجن– انهيءَ کان بهتر طعام اوهان کو ورلي کاڌو هوندو." (١)

ڊاڪٽر برنس (١٨٣١ع) لکي ٿو ته سنڌ جي دربار ۾، مير مانيءَ مهل نهايت فياضانه طور هن جي مهماني ڪئي ويندي هئي، 'ٻارهن چانديءَ جا ڊاڪون'، قسمين قسمين طعامن سان ڀرجي ايندا هئا، جن تي سونا ورق چڙهيل هوندا هئا؛ سندس نوڪرن کي شاهي مهمانن وانگر سمجهيو ويندو هو، ۽ "مٺاين ۽ ميون سان هنن جي فياضانه خاطر ڪئي ويندي هئي:" ايتري قدر جو هن کي پنهنجي ميزبانن کي زوردار نموني ۾ چوڻو پيو ته آئنده ايتري تڪليف نه ڪئي وڃي. (٢) پاٽنجر به ٻڌائي ٿو ته ١٨٣٢ع ۾ حيدرآباد جي دربار ۾ انگريزي وفد (سفارت) جي نهايت عاليشان دعوت ڪئي ويئي هئي. هو لکي ٿو ته "اسان جي خاطري تواضع باوچي مهمان نوازي سان ڪئي ويئي، ۽ ڪن ڏينهن تائين اسان جي ماڻهن ۽ خود چوپائي مال تي هرقسم جي کاڌي پيتي جي سامان جي بي انداز پالوٽ پئي هلي؛ ۽ وفد جي رکڻ لاءِ روزانو مختلف طعامن جا ١٥٠ ڊاڪون ڀرجي ايندا هئا، ۽ انهن سان گڏ ڪابل جو تازو ميوو، شربت ۽ مٺايون به گڏ ايندڙيون هيون." (٣)

---

(١) برنس، انهيءَ وٿلي، جلد ٢، ص ١٦٥

(٢) برنس، "نئريٽو"، ص ٥١

(٣) پاٽنجر، "ميمائر"، ص ٥

گهر: زير تبصره دور ۾، سنڌ جي عام ماڻهن جا گهر، اڄ ڪلهه جيان، نهايت سقيم قسم جا هئا. هنن جا اهي رهائش گاهه، مٽيءَ ۽ ڪکن ڪانن مان ٺهيل جهوپڙا هئا، ۽ سڄي ملڪ ۾ غريب ماڻهن جا گهر هڪ ئي طرز ۽ هڪ ئي نموني جا هئا.

هندستان جي عام ماڻهن جي گهرن بابت مجموعي طور لکندي پيلزرٽ چوي ٿو ته ”هنن جا گهر ڪکائين ڇت سان مٽيءَ مان جڙيل آهن. سواءِ پيڻ ۽ رڌ پچاءَ جي ٿانوَ رکڻ لاءِ ٻن ٽن مٽيءَ جي ٿانون ۽ ٻن بسترن جي، ٻيو گهرو سامان ٿورڙو آهي: ٻن بسترن مان هڪ زال لاءِ، ته هڪ مڙس لاءِ هوندو آهي؛ بستري ۾ اوڇڻ ۽ گهٽ اٽن – هڪ يا ٻه چادرون، جن مان هڪڙي هيٺان ته ٻي مٿان، اهو آهي سندن بسترو.“ (١) مانريق به ساڳيو احوال لکي ٿو: ”ماڻهو گهڻو ڪري ڪکائين ڇتين سان، مٽيءَ مان ٺهيل جهوپڙن ۾ رهن ٿا. پنهنجي گهرن کي نهايت صاف سٿرو رکن ٿا، ۽ هر ٿوري وقت کان پوءِ، پٽ ۽ پتين کي، ڇيڻي گڏيل مٽيءَ جو ليپو ڏيندا رهندا آهن.“ (١) ليفٽيننٽ جيمس (١٨٣٨ع) چندوڪا (هاڻوڪي لاڙڪاڻي) ضلعي جي گهرن جو جيڪو بيان ڏنو آهي، سو به ساڳيو ئي آهي. هو لکي ٿو: ”هتي جا گهر، تراڪڙين يا سڌين پتين سان مٽيءَ جا ٺهيل آهن. غريب طبقي جا گهر آسريءَ جي ڪانين ۽ ٽڏن ۽ ڏوڻن يا گاهه جا ٺهيل آهن. ڪيترن ڳوٺن ۾ ته رڳو پوئين قسم جا ئي گهر آهن، ۽ چوپائي مال جي وٿاڻن ۽ سندن مالڪن جي گهرن ۾ بنهه ٿورو تفاوت نظر ايندو.“ (٣) ٻه سو پنجاهه ورهيه اڳ جي ”آئين اڪبريءَ“ ۾ به سنڌ بابت ساڳي ڳالهه ڏسڻ ۾

---

(١) پيلزرٽ، ”جهانگير“، ص ٦١
(٢) مانريق، حوالو ڊاڪٽر مکرجي، ”ايڪانامڪ هسٽري“، ص ٦٠
(٣) ليفٽيننٽ جيمس، ”اڪائونٽ آف چندوڪا“ بامبي رڪارڊس ١٧، ص ٣٩٢

ايندي.(١)

البت اهو وسهڻ لاءِ سبب آهي ته سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي اوائلي حصي ۾، جڏهن مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جو دور هو، جڳهين جو معيار، خاص ڪري وڏن توڙي ننڍن شهرن ۾، ان کان پوئين صديءَ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ بلند هو. انٿونيو بوڪارو (١٦٣١ع) ٻڌائي ٿو ته ٺٽي جي گهرن منجهان ”ڪيترائي گهر پٿر ۽ گچ سان جڙيل آهن، ۽ نهايت ڪشادا ۽ وسيع ورانڊا اٿن. عام طرح، البت اهي گهڻو ڪري لڪڙن ۽ مٽيءَ ۽ گاهه جي مرڪب سان ٺاهيا وڃن ٿا، جو نهايت مضبوط ٿي وڃي ٿو.“(٢) ساڳيءَ طرح هئملٽن (١٦٩٩ع) ٻڌائي ٿو ته ٺٽي شهر ۾، نواب طرفان؛ هن کي نهايت خوبصورت ۽ ڪشادي گهر ۾ ترسايو ويو. هو لکي ٿو ته ”اسان کي هڪ وڏي ۽ سهوليت پرئي گهر ۾ رهايو ويو، جنهن ۾ پندرهن ڪمرا هئا، ۽ ڪيترائي گدام هئس - گهٽيءَ جي طرف کان جيڪا ڏاڪڻ هئي، اها ڏهه فوٽ ويڪري ۽ سوري چمڪندڙ پيلي رنگ ۽ شيشي جهڙي لسي سنگمرمر جي ٺهيل هئي، انهيءَ ۾ اٽڪل ڏهه ڏاڪا هئا، جن تان چڙهي ١٥ وال ڊگهي ۽ ١٠ وال ويڪري هڪ اڱڻ ۾ پهچبو هو.“(٣) هو اڳتي هلي لکي ٿو ته شهر کان اٽڪل ڇهن ميلن جي مفاصلي تي، هڪ ننڍي ٽڪريءَ تي ”اٽڪل پائيتاليهه خوبصورت ۽ وڏا مقبرا آهن، ۽ پريان ميدان کان ائين ٿو لڳي ڄڻ ته هڪ ننڍو

---

(١) آئين اڪبري، جلد ٢، ص ٣٢٨
(٢) بوڪارو، مترجم سيرسمٿ، جي. ايس. ايڇ. ايس. جلد ٤، ڀاڱو ٤، ص ٢٠١
(٣) هئملٽن، ص ٧٢

خوبصورت شهر آهي.(١) اهي ڪن سنڌي بادشاهن جي دفنائڻ جون جڳهيون آهن. انهن مان سڀ ڪان وڏي مقبري ۾ لنگهي وڃو، جو گنبذ جي شڪل ۾ ٺهيل آهي. انهيءَ گنبذ ڪي پيلي سائي ۽ ڳاڙهي سنگمرمر مان ٺاهيو ويو آهي، جنهن تي نهايت چڱي پالش ٿيل آهي، ۽ پٿر باقاعدگيءَ سان جڙيل اٿس. انهن پٿرن تي مختلف رنگن سان اڀريا ته خوبصورت چورس نقش و نگار آهن، جو ڏسڻ سان اکين کي عجيب فرحت ۽ مسرت اچي ٿي ...... مون کي ٻڌايو ويو ته انهيءَ تي ٻه لک رپيا يا ٢٥٠٠٠ پائونڊ خرچ آيو هو."(٢)

اوڻهين صديءَ جا مستند لکندڙ سنڌ جي قديم عمارت سازيءَ جي خوبصورتيءَ، نفاست ۽ خوشنمائيءَ جي حامي ڀرين ٿا. ائلن (١٨٤٣ع)، ٺٽي جي حاڪمن جي ساڳين مقبرن جو ذڪر ڪندي، جن هئملٽن به ذڪر ڪيو آهي، چوي ٿو ته "(ٺٽي جي) پسگردائيءَ ۾ ڪيترين ئي دلچسپيءَ جون چيزون آهن؛ انهن مان مقبرا جن ڀرسان اسين رهون پيا ـ خاص توجهه ڇڪائين ٿا. محض بيان ڪرڻ سان انهن جو صحيح صحيح جائزو مون کي پيش ڪرڻ ۾ ناڪامي محسوس ٿئي ٿي، ۽ انهن جي تصويرن چٽڻ ۾ مهينا لڳي ويندا ...... اهو يقيني طرح چئي سگهجي ٿو ته انهن کي ضرور ڪن وڏي مرتبي وارن دولتمند ماڻهن ٺهرايو هوندو، جن وٽ نهايت وسيع ذريعا هوندا. هتي بي شمار قسمن جا گنبذ، محراب ۽ ستون نظر اچن ٿا. انهن مان ڪي ته نهايت وڏا آهن،

---

(١) شايد سندس اشارو مڪليءَ جي مقبرن ڏانهن آهي، جن مان اڃا به ڪجهه موجود آهن.
چون ٿا ته خسرو خان، غازي بيگ ترخان جي نائب، پنهنجي هڪ ڀاڙيسريءَ جي زال کي اتفاقي وهنجندي ڏسي ورتو. ان جي ڪفاري طور هن بي انتها ناڻو خرچي ٺٽي ۾ ٣٦٠ مسجدون ٺهرايون (ائلڪن ص ١٠٦)

(٢) هئملٽن، ص ٧٤

۽ ڪي نهايت عظيم الشان ڇڙون آهن. انهن جي اندرين حصن ۾، جن ۾ مزارون آهن، نهايت وسيع، پر شڪوه ۽ خوبصورت محراب ۽ گنبذ آهن." (١)

ڊاڪٽر ڪينيڊي (١٨٣٨ع) ۾ ٻڌائي ٿو ته ٺٽي جي ڀسگردائيءَ ۾، هر طرف ٽي ڏن ميلن تائين پکڙيل ڏڪري آهي، جا "سوري بيشمار قبن ۽ مقبرن سان ستي پيئي آهي، انهيءَ مان ڪي تراشيل پٿر جون عاليشان عمارتون آهن، انهن مان هڪڙو ته عمارت سازيءَ جو عاليشان نمونو آهي، جو احمد آباد جي پڙسان ويران ٿيل مقبرن مان بهترين مقبري سان همسري ڪري ٿو." (٢)

هينري پاٽنجر لکي ٿو ته سنڌ جي مقامي حاڪمن "ان (ٺٽي) کي سينگارڻ ۽ سونهن بخشڻ لاءِ، خوبصورت عمارتون ٺهرائڻ، ۽ عاليشان باغ رکائڻ تي محنت ۽ خرچ ڪرڻ ۾ ڪاڻي ڪسر ڪانه ڇڏي،" (٣) ۽ ٻئي طرف هن جو نالي ڀائي، وليم پاٽنجر اسان کي ٻڌائي ٿو ته "نوابن جي ڪشادن رهائش گاهن کان سواءِ، جن کي مغل شهنشاهن 'ڪوري جي ڀڪل' سرن سان ٺهرايو هو، هتي ٺٽي ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي قديم عمارتون پڪين سرن جون ٺهيل آهن." (٤)

مٿي جيڪي ڇيو ودو آهي، ان کي مد نظر رکندي، ڊاڪٽر سورلي جي انهيءَ راءِ تي عجب ٿو لڳي ته جڏهن سنڌ ۾ عمارت سازيءَ جو پٿر گهٽ دستياب ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري عمارت سازيءَ جي فن جو ڪو نادر مثال سنڌ ۾ گهولڻ اجايو آهي؟ (٥) اهو صحيح آهي ته سنڌ ۾ ڪا اهڙي نادر عمارت ڪانهي، جهڙيون اتر هندستان

---

(١) ائلن، "ڊائري آف سنڌ ائنڊ بلوچستان"، ص ص ٤٢-٤٣
(٢) ڪينيڊي، "انڊس" جلد ١، ص ص ٨٣-٨٤
(٣) پاٽنجر، "ٽرئولس"، ص ص ٣٥١-٣٥٢
(٤) پاٽنجر، "ميمائر"
(٥) سورلي، ص ٩٢

جي شهرن کي آب تاب بخشيو بيٺيون آهن، پر اسان کي ايترو نه ياد رکڻ گهرجي ته سموري ملڪ (هندستان) ۾ سنڌ بهترين قسم جون پڪل سرون پيدا ڪيون آهن، جن جا بهترين يادگار اڃا تائين موهن جي دڙي، برهمڻ آباد يا الور جي آثار قديمه ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ڪلهوڙن جو قبو ۽ ميرن جا قبا اسان کي هن فن جي ڪمال جي ياد ڏيارين ٿا. خود ڊاڪٽر سورلي تسليم ڪري ٿو ته ”پاڻهجي ٿو ته عمارتن جي معيار ڪري پوڻ لاءِ ڪجھ قدر بلوچ اثر جوابدار آهي، ۽ اٿين صحيح آهي ته ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ نئي ۽ بين آدمشماريءَ جي وڏن مرڪزن ۾ سرن جون ٺهيل ڪيتريون ئي عاليشان عمارتون هونديون، جيڪي واديءَ سنڌ جي هيٺين حصي جي ڪلراٺي زمين ۽ لڳاتار سان پريل آبهوا جي ڪري گهڻو اڳي زبون ٿي ويون آهن.“ (١)

ڊاڪٽر سورلي انهيءَ راءِ ۾ حق بجانب معلوم ٿئي ٿو، پر ٻئي طرف اهو بڌائڻ به مناسب آهي ته عمارت سازيءَ جي معيار ڪري پوڻ جا اهڃاڻ ٽالپرن جي دور کان به اڳ واري دور ۾ ملي سگهن ٿا، ڇو ته خود پوين ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، جيڪي بلوچن (ٽالپرن) جا پيش رو حاڪم هئا، سنڌ جو آخري تخت گاهه، ڪلهوڙن جو ٺهرايل حيدرآباد جو شهر، ڪرنل ڪيٽ جي لکڻ موجب، ”محض غليظ مٽيءَ جي جهوپڙين جو مجموعو هو.“ (٢) ساڳيءَ طرح پوسٽنس جي چوڻ موجب ”سنڌ ۾ شهر جي اندرين حصي جهڙي بيءَ ڪنهن غليظ جاءِ جو تصور ڪرڻ ناممڪن آهي.“ (٣) ٽالپرن جي ڏينهن ۾ ته خود حاڪمن جا محل به خوشنما ڪين هئا، ۽ سندن دولت، مرتبي ۽ طاقت جي منهن تي ٺي ڪين ٿي پيا. پاٽنجر اسان کي ٻڌائي ٿو ته ”(ٽالپر) اميرن جا گهر اندرئين پاسي، نظاري توڙي تعمير جي لحاظ کان

---

(١) سورلي، ص ١١٥

(٢) ڪيٽ، ”سنڌ ان دي فارٽيز“ ص ٣٧

(٣) پوسٽنس، ص ٣٣

نهايت ئي حقير آهن، ۽ سموري محل جو هڪ به ڪمرو اهڙو نه آهي، جنهن جي ڏيکه ليکه فن کان مٿي هجي. دريون دروازا گهڻو ڪري عاميانه قسم جي تختن مان ٺهيل آهن، جن کي، ڪڏهن پالجي به رنگ روغن نه هنيو ويو آهي، ۽ گهرو ساز و سامان ته نهايت ئي اڻ ڍنگو آهي."(١) هاڻ ظاهر ٿيو ته ارڙهين صديءَ جي وچ واري دور کان پوءِ، سنڌ جي عمارت سازيءَ جي معيار ۾ ڪافي انحطاط اچي ويو هو. پويان ڪلهوڙا موتمار لڙاين ۾ مشغول هئا، ۽ هنن ۾ پنهنجي شهرن، ڳوٺن ۽ گهرن کي سينگارڻ سنوارڻ تي توجه ڏيڻ جي اميد رکڻ ئي فضول ٿيندو، ٻئي طرف سندن جاءِ نشين ٽالپر - ريڍار شهزادا - پنهنجي روايت توڙي مزاج جي لحاظ کان، ڳوٺاڻا (ديهاتي) ماڻهو هئا، جن ۾ حسن، خوبصورتيءَ ۽ رنگ روپ جو ڪو مذاق، ذوق ۽ احساس ئي موجود نه هو. ساڳئي وقت هنن کي ڪنهن ڏيکاءَ ۽ خودنمائيءَ کان به سخت نفرت هوندي هئي؛ ۽ سنڌ منجهان خوبصورت عمارت جي ختم ٿي وڃڻ ۾ سندن مشهور ڪم خرچ طبيعت جو به گهٽ حصو نه هو. هنن جي دور حڪومت ۾ ملڪ معاشي پستيءَ جي حالت ۾ هو؛ ۽ مقامي امير طبقو به آسوديءَ حالت ۾ ڪين هو. نتيجي طور ملڪ ۾ رازي جو فن ۽ عمارت سازي ڪنهن سرپرستيءَ نه هئڻ ڪري پوئتي پوندا ويا.

پوشاڪ: سترهين صديءَ ۾ ملڪ جا ماڻهو جيڪا پوشاڪ پائيندا هئا، ان بابت ڪائي معلومات ڪانه ٿي ملي. هندستان جو ذڪر ڪندي، مورلينڊ چوي ٿو ته ان دور بابت جيڪي شاهديون موجود آهن، انهن ۾ "ماڻهن جي مختلف پوشاڪن جي تفصيل ڏيڻ بدران، ماڻهن جي انگ-اگهاڙپ ظاهر ڪرڻ تي وڌيڪ زور ڏنو ويو آهي." جو ته "ماڻهن وٽ گذر اوقات جي اهم ضرورتن کان سواءِ ٻين چيزن جي مهيا ڪرڻ لاءِ ذريعا

(١) هانجر، "سيمائر"، ص ٢٧ (ٽائيپ ٿيل)

بلڪل ناڪافي هئا.“(١) هندستان ۾ مجموعي طور ڪئي کهڙي به حالت هجي، اهو انگ - اگهاڙپ جو نظريو سنڌ سان ڪنهن به وقت قطعاً لاڳو نه رهيو آهي. ماڻهن جي اڪثريت مسلمان آهي، ۽ سندن مذهب کين ڪپڙن ڍڪڻ جو تاڪيد ڪري ٿو، انهيءَ ڪري هندستان جي عام ماڻهوءَ جي برعڪس، هن سرزمين سنڌ جي هر رهواسيءَ، اڳي توڙي هاڻي، پنهنجي بدن کي ننهن کان چوٽيءَ تائين ڍڪڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

سنڌ جو عام ماڻهو مٿي تي الڪل ڏهن والن جو ’پٽڪو‘ ٻڌي ٿو، ۽ بدن تي ويڪري ’خميس‘ (قميص)، ۽ اڪثر نيري رنگ جي جهولدار ’شلوار‘ يا سٿڻ ڍڪي ٿو؛ پنهنجي پوشاڪ کي مڪمل ڪرڻ لاءِ، ۽ خاص ڪري سياري ۾، هو هڪ ٿلهي رنگين چادر ڍڪي ٿو، جيڪا هن کي سرديءَ کان بچائي ٿي، ۽ سندس ڪيترين ڪمزورين لڪائي ٿي. غريب ماڻهو پنهنجي ٻنيءَ ڳوٺ جي ٺهيل جوتي يا گهيتلي جو به ڪڏهن ڪڏهن استعمال ڪري ٿو، جو ٿلهي ۽ کهري هجڻ جي باوجود مضبوط ۽ جٽادار آهي.

هڪ سنڌي عورت جي پوشاڪ ۾ عام طرح ٽي چيزون هونديون آهن: پڙو، ڪنجري ـــ جا ڇاتي ڍڪي، ڳچيءَ ۽ ٻانهن هيٺان وراڻي ٻڌي ڇڏبي آهي ۽ جنهن ۾ ٽورڙي پٽ ڪليل رهندي آهي ـــ ۽ گندي، جنهن کي مٿي تان وراڻي اوڍيو ويندو آهي. پوسٽنس جي ڪتاب ”آبزرويشنز“(٢) ۽ برٽن جي ”انهتپي وئلي“(٣) ڏسڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هڪ سنڌي مرد توڙي عورت، جي پوشاڪ سو سال اڳي به اها هئي، جهڙي اڄ آهي؛ ۽ انهيءَ وسهڻ لاءِ سبب آهي ته مغلن جي اچڻ کان وٺي اڍائي صدين جي عرصي ۾ عام ماڻهن جي پوشاڪ ۾ ڪا گهڻي تبديلي ڪانه آئي.

---

(١) مورلئنڊ، ”انڊيا ائٽ دي ڊيٿ آف اڪبر“، ص ص ٢٧٤-٢٧٥

(٢) پوسٽنس، ص ص ٤٥-٤٦

(٣) برٽن، جلد ١، ص ص ٢٧٢-٢٧٤

اميرن جي پوشاڪ، هونئن ته عام ماڻهن جي پوشاڪ جهڙي هئي، پر پوشاڪ ۾ ڪم آيل مال جي قيمت ۽ ملهه جو وڏو فرق هو. ڊاڪٽر برنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته درٻار ۾ ننڍن شهزادن ۽ اميرن جي لباس منجهان سندن پوشاڪ جو سٺو ذوق پکي رهيو هو، ۽ گهڻو ڪري سڀ نهايت خوبصورت پوشاڪن ۾ ملبوس هئا.(١) حاڪمن ۽ سندن درٻارين جي پوشاڪ ۾ گهڻو ڪري هيٺيون چيزون هونديون هيون: هڪ سفيد ڪيمخواب جو صفائيءَ سان ۽ سهڻو تيار ڪيل ڊگهو چوغو؛ هڪ ويڪري ريشمي شلوار، جنهن کي مُرن وٽ ٻڌي ڇڏبو هو، ۽ گهڻو ڪري گهري آسماني رنگ جي هوندي هئي؛ هڪ گلابي رنگ جي يورپي ريشم جي صدري، جنهن تي سون يا چانديءَ جو ڪم ٿيل هوندو هو؛ ۽ هڪ ڊگهي گول (اسطواني) ٽوپي، جا ڪجهه ڊگهي ٽوپلي جهڙي لڳندي هئي ۽ سون جي ڪم سان يا ريشمي پرت پيل ڪيمخواب جي ٺهيل هوندي هئي؛ هڪ ڪمربند، جنهن تي ريشم ۽ سون جو ڪم ٿيل هوندو هو؛ ۽ هڪ ڪشميري شال، جا عموماً سفيد رنگ جي هوندي هئي، ۽ اڇاٽري ڪلهي تي ورايل هوندي هئي.(٢) سندن لباس جي تڪميل هڪ ايراني خنجر يا تلوار سان ٿيندي هئي، جا ڪمربند سان ٻڌل هوندي هئي ۽ جنهن تي هيرا جواهر جڙيل هوندا هئا.

تفريح ۽ وندرون: مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾، سنڌ جي ماڻهن جي تفريحن ۽ وندرن بابت معلومات پوري نٿي ملي؛ البت ٽالپرن جي ڏينهن ۾ انهن ڳالهين بابت اسان کي ڪرو، پوسٽنس ۽ برنس جي ڪتابن مان تفصيلي معلومات ملي ٿي.

سنڌي مسلمان - جو آدمشماريءَ جي اڪثريت جي نمائندگي ڪري ٿو - لاابالي قسم جو ماڻهو آهي؛ ڪالهوشيءَ جو ڪوڏيو

---

(١) برنس، "نئريٽيو"، ص ٦٥

(٢) ايضاً، ص ٦٥، ۽ پوسٽنس، ص ص ٢٢٣-٢٢٤

آهي، ۽ سيالي جو ڦڪر هن کي ٻنهه ڪين ٿو ستائي. ڦراواڻيءَ جي هن زمين ۾ پيدا ٿيڻ ڪري، هڪ مثالي سنڌيءَ کي ڪڏهن به محتاج ٿيڻو ڪونه پيو آهي، ۽ پنهنجي جسم توڙي روح جي بقا لاءِ هن جو الله تي آسرو ۽ ڀروسو آهي.

سنڌ ۾ تفريح ۽ وندر جون چيزون غريب توڙي امير، شاهه ڏوڙي هاري، ٻنهي لاءِ گهڻو ڪري ساڳيون هيون. معاشري جي مختلف درجن ۾ انهن جون صورتون مختلف هيون. شڪار ملهه، پتنگ بازي يا لغڙ اڏائڻ، ڪڪڙ ويڙهائڻ، گهوڙي ڊوڙ، شرطون، شطرنج، ڊارو، تاس ۽ ٻيون اهڙيون رانديون، ۽ سڀ کان وڌيڪ راڳ، ناچ ۽ شراب لاءِ پيار – اهي هيون سنڌ جي ماڻهن جون مخصوص تفريحون.

سنڌ جي ماڻهن کي 'شڪار' لاءِ هڪ فطري ذوق شوق آهي. مقامي شهزادن، ۽ خاص ڪري ٽالپرن ڪافي خرچ ڪري شڪارگاهون قائم ڪيون هيون، اهي جڏهن اهڙي شڪار تي ويندا هئا، تڏهن آسپاس جي سمورن ڳوٺن مان ماڻهن کي مدد لاءِ گهرائيندا هئا.(١) ٻيلن جي هڪ پاسي هو وڇي مورچو جهلي ويهندا هئا، ۽ باقي پاسن کان سڄي ميدان کي ماڻهو گهيري ڇڏيندا هئا، پوءِ باجن، ڍولن ۽ شرنائن وڄائڻ ۽ ٻين طريقن سان جانورن کي هڪلي موت جي ڀنجوڙ ۾ آڻيندا هئا، جتي شهزادا مٿن بندوقن جا فير ڪندا هئا. ڪڏهن وري ڪتا ساڻ آڻيندا هئا، جيڪي جانورن کي تنگ ڪري پنهنجي ڇُرن مان ٻاهر ڪڍندا هئا.(٢)

---

(١) ليفٽيننٽ ليچ ٻڌائي ٿو ته ميرن جي شڪار جي موقعن تي ڪڏهن ڪڏهن ته ڇهه ڇهه سو ماڻهو ٻوبان هوندا هئا (رپورٽ آف سنڌين آرمي، ص ٢٣)

(٢) برٽن – "سنڌ ريوزٽيڊ" جلد ٢، ص ص ١-٧٢، ۽ پوسٽنس، ص ٤

اميرن جو شڪار هڪ وڏي ڌوم ڌام سان ٿيندو هو، پر سنڌ جا عام ماڻهو به ننڍي شڪار ڪرڻ ۾ پاڻ گهڻو وندرائيندا هئا. تير ڪمان ڪم آڻڻ ۾ نهايت تيز ۽ ماهر هئا. مڇي، جهنگلي پکين ۽ پاڻيءَ جي پکين جهلڻ جا ڏاڍا هوشيار هئا، ۽ اهي هنن جي روزمره جي کاڌي ۾ شامل هوندا هئا. (١)

سنڌ ۾ باغبانيءَ جو به گهڻو شوق هوندو هو، ۽ جئن پوسٽنس اسان کي ٻڌائي ٿو، هتي جا باغ نهايت وسيع ۽ خوشنما هوندا هئا، جن ۾ گل ۽ ميوا گهڻا اپايا ويندا هئا. انهيءَ وندر ۾ فقط چند مخصوص ماڻهن جو شوق ڪونه هو، پر عوام جي سيني طبقن کي باغن رکڻ ۾ خوشي ٿيندي هئي، ۽ فرصت جو وقت اتي گذاريندا هئا. (٢)

ڪرو اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌ جا شهزادا غير معمولي ويڪرا ۽ ٿلها متڙس هئا، ايتري قدر جو بلوچي سردارن ۽ ڪامورن مان ڪيترا ”يورپ جي ڪنهن به ڪرسيءَ جي ماپ کان نهايت وڏا هئا“ (يعني يورپ جي ڪنهن به ڪرسيءَ ۾ هوند ماپي ڪين سگهن). ڏولهه کي ”عظمت جي نشاني يا امتياز“ سمجهيو ويندو هو، ايتري قدر جو ان کي سونهن جي نشاني سمجهيو ويندو هو، ۽ ان لاءِ هنن ۾ هڪ خاص چاهه هوندو هو. (٣) بلوچي سردارن کي اهڙين ٻاهرين مشغولين لاءِ ڪابه دلچسپي ۽ شوق نه هوندو هو، جنهن ۾ جسماني مشقت هجي. کائڻ پيئڻ جي شوق تي گهڻو ڌيان هوندو هون، ۽ جيتوڻيڪ اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته ٽالپر حاڪم پيڻ جون نشيدار شيون هرگز ڪين واپرائيندا هئا، پر درٻارين ۽ اميرن کي هر انهيءَ نشيدار چيز جي علت هوندي هئي، جيڪا دماغ ۽

---

(١) پوسٽنس، ص ص ٤٧، ١١٣

(٢) ايضا، ص ٢٢٥

(٣) ڪرو، جي. ايس. ايچ. ايس. جلد ١، ڀاڱو ٢، ص ٤٦

بدن کي بيحواس ۽ ڪمزور ڪري ڇڏي، (١) ۽ راڳ، عورت ۽ شراب کان وڌيڪ هنن کي ڪائي چيز خوش نہ ڪندي هئي۔ برٽن توڙي پوسٽنس ٻئي اسان کي ٻڌائين ٿا تہ سنڌ ۾ ناچو ڇوڪرين جي چڱي سرپرستي ٿيندي هئي۔ ۽ گهڻو ڪري هر وڏي شهر ۾، انهن ”پيشہ ور رقاصائن“ جو چڱو تعداد موجود هوندو هو۔ (٢) انهيءَ قسم جي تفريحن تي ڪافي ناڻو ۽ وقت صرف ڪيو ويندو هو، پر ائين ٿو ڀانئجي تہ انهيءَ قسم جون تفريحون رڳو ٽالپر حاڪمن سان مخصوص ڪين هيون۔ مانرق، پورچوگيز پادري (١٦٤١ع)، بہ نهايت نفرت سان ٺٽي جي ”بي انصافيءَ جي بيشرميءَ جي هلت“ تي غصي ۽ ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو اٿس۔ (٣) پر هڪ طرف دولتمند ماڻهن جون اهي تفريحي هيون، تہ ٻئي طرف سنڌ جا هاري ۽ ٻيا عام ماڻهو بہ ساڳئي قسم جي هلڪين تفريحن ۾ پنهنجي دل حو بار هلڪو ڪندا هئا، ۽ انهيءَ قسم جي وندر جو موقعو خاص ڪري عام جلسن، جشنن ۽ خاص ڏڻن تي حاصل ٿيندو هون۔

مسلمانن لاءِ ٻہ وڏا ڏڻ رمضان جي ۽ ٻڪري عيد جا هوندا هئا، ۽ هندن لاءِ هولي ۽ ڏياري۔ انهن کان سواءِ مهيني جو پهريون جمعو ۽ سومر بہ ڀلارا ڏينهن سمجهيا ويندا هئا، ۽ ”تاريخ طاهريءَ“ موجب، ماڻهو اهي ڏينهن بہ تفريح ۽ درگاهن جي زيارت ڪرڻ ۾ گذاريندا هئا. (٤) مسلمان پنهنجي خوشيءَ جي ڏينهن ملهائڻ وقت پڇنديءَ آهر پنهنجا بهترين ڪپڙا پائيندا هئا، ۽ ڪاڏي پيتي، شراب، راڳ ۽ ناچ ۾ پاڻ وندرائيندا هئا. هندو پنهنجو هوليءَ جو ڏڻ رنگ ۽ دعوتن سان ملهائيندا هئا، (٥)

---

(١) برنس، ”نئريٽيو“، ص ص ٨٨-٨٩

(٢) پوسٽنس، ص ص ٤٩، ٥٠، برٽن، ”ريسز ائنڊ ٽرائيبس“ باب ١١

(٣) مانرق، جلد ٢، ص ٢٣٩.

(٤) ايليٽ، جلد ١، ص ص ٢٧٣-٢٧٤

(٥) هئملٽن ان کي ”وولي“ جو ڏڻ سڏي ٿو، ص ٢٧

هو هڪ ٻئي کي رنگن سان رنگين ڪري، هر قسم جي ڪاڏي پيتي جون محفلون ۽ دعوتون ڪندا هئا: ڏهاري به خاص خوشيءَ جو ڏڻ هون - هر هنڌ ڏيا ٻاريا ويندا هئا، ۽ ماڻهو سڄو ڏينهن ڪل خوشيءَ، ۽ واڌاين ۽ سوکڙين ڏيڻ وٺڻ ۾ گذاريندا هئا.

سنڌ ۾ ميلا (ميڙا) - جيڪي وڏي تعداد ۾، هر هنڌ لڳندا هئا - سماجي لڏهه وچڙ ۽ تفريح جو هڪ وڏيڪ موقعو ميسر ڪندا هئا. هاري، ميڙي ۾ گهمو ڪري مال خريد ڪرڻ ۽ وڪڻڻ جي غرض سان ويندو هو، پر ڏينهن جي ڪم ڪار ختم ڪرڻ کان پوءِ حياتيءَ جي ڪجهه لطف وٺڻ ڪاڻ تيار ٿيندو هو، ۽ پنگ جي گلاس يا ٻيءَ ڪنهن نشيدار شي جو وزم هئي پاڻ وندرائيندو هو. ان بعد يا ته تاس جي راند، ڀاري يا ٻئي ڪنهن قسم جي شرط، ڪڪڙن جي ويڙهه وغيره ۾ وچي حصو وٺندو هو، يا ته وري ملاکڙي ۾ وچي ملهن ڏسي پاڻ وندرائيندو هو. (١)

انهن ميلن ۾ راڳ ۽ ناچ به هوندا هئا، ۽ ٻارڙن جي وندر جو سامان به هوندو هو. اڻ سڌريل، چيچاٽ ڪندڙ هٿ سان هلندڙ چوڏولن ۾ ٻارن لاءِ ڏاڍو مزو ملندو هو، ۽ خود وڏا به ڪڏهن دل پٺي انهن ۾ چڙهي چڪر هڻندا هئا.

تماڪ چڪڻ ۽ دارون پڻ زالن توڙي مردن ۾ عام هو. دولتمند ماڻهو پنهنجي پسند جا شراب پيئندا هئا، جن جا ٻه مکيه قسم هئا: هڪڙو ”ڳڙ جو دارون“، جو ڳڙ جي وٽ ۽ ٻير جي چوڏن مان ٺهندو هو، ۽ ٻيو ”ڪتل جو دارون“ (٢) جيڪو کجور مان چڪايو ويندو هو. انهن کان سواءِ برٽن شراب جا ٻيا به ست قسم ڄاڻايا آهن: ’انگوري‘، جو انگورن مان چڪايو ويندو هو، ’سونفي‘، جيڪو سونف ۽ ڳڙ مان

---

(١) برٽن، ”ريسز اينڊ ٽرائيبس“، ص، ص ٢٠٢-٢٠٥
(٢) ايضاً، ص ١١١

نهندو هو، 'مشڪي' جنهن ۾ مشڪ وڌو ويندو هو، 'ترنجي'، جو ترنج جي کلن مان ٺاهيو ويندو هو، 'مصري'، جنهن کي مصريءَ جي ملاوت سان ٺاهيو ويندو هو، 'گلابي'، جنهن کي گلاب جي پاڻيءَ جي سگند ڏني ويندي هئي، ۽ 'ڪيسري' جنهن کي ڪيسر جو رنگ ڏنو ويندو هو. (١) برنڊيءَ جي بوتل کان وڏيڪ ملڪ ۾ قابل قبول سوغات ٻي ڪانه هئي. (٢) غريب ماڻهو، ڀنگ، گانجي، چرس ۽ ٻين سستين نشيدار شين تي ئي قناعت ڪندا هئا. (٣)

ڪرو اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌي "راڳ جا نهايت ئي شوقين هئا- ۽ ساز توڙي آواز جي موسيقيءَ ۾ وڏن سٺا فنڪار هئا." (٤) ساڳيءَ طرح هو قصن ڪهاڻين جا به شوقين هئا، ايتري قدر، جو اڇين ڏاڙهين وارا ماڻهو به اهي قصا ڪهاڻيون نهايت ڌيان سان بيخود ٿي ٻڌندا هئا. سنڌ جي ٽالپر حاڪمن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو پنهنجي شام جو وقت "قصه گوين، شاعرن ۽ رقاصائن (ناچو ڇوڪرين) جي صحبت ۾ گذاريندا هئا." (٥)

هارڙا پنهنجون دلپسند رانديون- هارين، ڏاهه، ٻه ٽلهي، لڪ لڪوٽي، چور پوليس، اِٽي ڏڪر ۽ ڪينهون- (٦) رانديون کيڏندا هئا، ۽ زالون پان کي "ڀرت ۽ سيبي، هار سينگار، ساهيڙين جي ملاقاتن ۽ چرچي گهٻي ۽ لائي چائيءَ" سان وندرائينديون هيون.(٧)

ماضيءَ ۾ اهي هيون سنڌ جي ماڻهن جون وندرون ۽ تفريحون، ۽ اڄ تائين اهي، ڪنهن خاص ڦيرڦار کان سواءِ، سنڌ رڳين ۽ دلچسپين جا سامان ساڳيءَ طرح مهيا ڪنديون اچن ٿيون.

(١) ايضا، ص ١١١
(٢) برنس، ص ٨٩
(٣) برٽن، ص ص ١١٢-١١٣
(٤) ڪرو، جي. ايس. ايچ. ايس، جلد ١، ڀاڱو ٢، ص ٥٠
(٥) پوسٽنس، ص ٢٢٥
(٦) "ڪينهون"، ست جو وڻيل بال هوندو هو (برٽن، ص ٢٠٨)
(٧) برٽن، ص ٢٠٩

باب ڏهون

حرف آخر

سرٿامس برائون ٻڌائي ٿو ته ”جڏهن ٻن قديم قومن - مصرين ۽ سُمِيرين - قدامت جي دعويٰ ڪئي، تڏهن مصرين پنهنجي قدامت جو دليل پنهنجي زمين جي زرخيزيءَ جي بنياد تي ڏنو، جنهن مان هنن اها مراد ورتي ته انسان پهرين انهيءَ هنڌ کي وسايو، جتي هو نهايت سهنج ۽ سولائيءَ سان پنهنجو گذران ڪري سگهيا.“ (۱) ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته زراعت ئي سڀني ترقي پذير تهذيبن جو بنياد رهي آهي، ۽ تهذيب جي پره ڦٽڻ وقت اهو گذران جي سڀني ذريعن کان وڌيڪ يقيني ۽ قابل اعتماد ذريعو هو. اهو هڪ اهڙو ذريعو هو، جنهن ۾ وسيع ترين قوتون پوشيده هيون، ۽ جنهن انسان ذات جي ترقيءَ ۽ تهذيب جي عروج لاءِ وسيع ترين ميدان مهيا ڪيو. (۲) فطري طرح ماڻهو گهڻي تعداد ۾ اتي وڃي گڏ ٿيو، جتي زمين نهايت زرخيز هئي، ڇو ته اتي هو پنهنجي گهربل کاڌي کي نهايت آسانيءَ سان پيدا ڪري ٿي سگهيو، (۳) ۽ زرعي پيداوار ان هنڌ نهايت سهنجي سولي هئي، جتي زمين سنئين سنواٽي ۽ زرخيز هئي، ۽ جهنگ جهر کان آزاد هئي، ۽ جنهن کي قدرتي مينهن يا اٿل ۽ آبپاشيءَ سان پاڻي ڪافي انداز ۾ مهيا هو، جتي آب هوا گرم ۽ اونهارا ڊگها ۽ روشن هئا. انهيءَ ڪري ئي ائين ٿيو ته تهذيب جا قديم ترين مرڪز، نيل ۽ فرات، دجله ۽ سنڌو توڙي پيرو ۽ ميڪسيڪو جي ڪن دريائن جي ميدانن ۽ وادين ۾ ئي آسريا. (۴)

---

(۱) حوالو: ايليٽ سمٿ - ”ان دي بگننگ“، ص ۳۰

(۲) رد موز براؤن، ”پرنسپلس آف ايڪانامڪ جيا گرافي“، ص ۸۷

(۳) ويرا پيئرسن، ”گروٿ اينڊ ڊسٽريبيوشن آف پاپيوليشن“ ص ۱۷

(۴) ايضاً، ص ص ۱۷-۱۸، ۽ رڊموز براؤن، ص ۸۷

ان طرح سنڌ طبعي طرح هڪ ترقي يافته تهذيب لاءِ نهايت موزون هئي؛ ۽ اها حقيقت آهي ته سنڌ تهذيب جي قديم ترين گهوارن مان هڪ آهي. موهن جي دڙي جي جديد کوجنائن ثابت ڪيو آهي ته سنڌ هڪ نهايت قديم ملڪ آهي، ان جي تمدن ۽ اتهاس جو رڪارڊ اسان کي عيسوي سن کان پنج هزار ورهيه اڳتي وٺي ٿو وڃي. سندس زرخيز زمين، سندس عظيم درياهه، سندس ساموندي ساحل، يورپ ۽ ايشيا جي وچ ۾ جاگرافيائي طرح سندس مرڪزي بيهڪ، ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس ذهين ۽ محنتي رهواسي - انهن سمورين ڳالهين گڏجي قديم ترين زماني کان وٺي ڪيس هڪ قابل رشڪ سرزمين بنائي ڇڏيو هو - جا سياح ۽ واپارين، قزاق ۽ جان تي کيڏندڙ سپاهين لاءِ برابر هڪجهڙي قابل حرص هئي. اها آرين جي اولين بيٺڪن مان هڪ هئي - جنهن کي هٿ ڪرڻ لاءِ ايرانين ۽ بئڪٽريا جي يونانين، سفيد رنگ وارن "هڻ" لوڪن، ۽ عربن، افغانن ۽ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن، ۽ بلوچن ۽ انگريزن جاکوڙون ڪيون.

سترهين صديءَ ۽ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾، جو مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جو دور هو، سنڌ کي واپاري دنيا ۾ هڪ اهم مقام حاصل هو. سنڌ هڪ ترقي يافته زراعت ۽ اڪثر هارهن عروج يافته صنعتن کي سنڀالي رهي هئي، ۽ اها نه رڳو پنهنجي اناج ۽ کير جي پيدائش جي فراوانيءَ کان مشهور هئي، پر سندس ڪپڙي، نير، شوري، چمڙي جي سامان ۽ ٻين نادر چيزن جي نفاست ۽ سهڻائيءَ جي ڇڳي ناموس هئي. سندس محنتي ۽ جفاڪش ماڻهو نه رڳو هندستان جي مکيه واپاري مرڪزن - ملتان ۽ لاهور، آگري ۽ احمد آباد - سان جهجهو واپار هلائيندا هئا، بلڪ عربستان افغانستان ۽ خراسان، ايران ۽ ترڪي، ميسوپوٽيميا ۽ ايشيا مائنر، الهندي يورپ ۽ چين سان پڻ سندن واپار هلندو هو. ايراني نار ۽ ملبار ساحل، جي بندرن سان سندن ساحلي واپار ... ڪافي هوندو

هو ۽ هي اهو وقت هو، جڏهن يورپي قومن - پورچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن - هن صوبي ۾ پنهنجون 'ڪوٺيون' کوليون هيون.

ان مان ظاهر ٿيندو ته ان وقت سنڌ کي پنهنجي هڪ متوازن معشيت هئي، ۽ صنعت ۽ واپار ۾ مشغول ماڻهن جو تعداد ڪافي هو. ساڳئي وقت سنڌ پنهنجي ضروريات کان وڌيڪ مال پيدا ڪندي هئي، ۽ پنهنجي زرعي ۽ صنعتي مال جي پيداوار خشڪي، درياء ۽ سمنڊ رستي ڌارين ديسن ڏانهن برآمد ڪندي هئي، جتي انهن چيزن جي برمحل مارڪيٽ هوندي هئي. انهيءَ طرح سنڌ جو واپاري توازن هميشه نفعي بخش رهيو، جنهن ڪري ملڪ ۾ سون ۽ چانديءَ جي مسلسل درآمد ٿيندي رهي.

مغلن ۽ اوائلي ڪلهوڙن جو دور سنڌ جي تاريخ جي خوشحال ترين دورن مان هڪ هو، ۽ جيئن ته زراعت، واپار ۽ تجارت عروج تي هئا، ان ڪري منجهس ڪيترائي وڏا ۽ ننڍا شهر اڀريا هئا. هيئينءَ سنڌ (لاڙ) جي گاديءَ جو هنڌ، ٺٽو، بين الاقوامي تجارت جو هڪ مرڪز بڻجي پيو ۽ دنيا جي عظيم شهرن مان هڪ ليکجڻ لڳو، ۽ جئن ائبٽ اسان کي ٻڌائي ٿو: انهيءَ، سنڌ کي ٻين قومن منجهه هڪ امتيازي مقام هٿ ڪري ڏنو."(١) سنڌس لاهري بندر تي، جنهن کي وسيع ساحل هو، ورانهن ۽ پرانهن ديسن جا جهاز ايندا هئا. نصرپور سنڌ جو ٻيو نمبر وڏو شهر، ٺٽي جيترو ئي وڏو هو، ۽ ڪپڙي جي صنعت جو سڀ کان مکيه مرڪز هو. سيوهڻ به ڪپڙي جي صنعت جو هڪ مکيه مرڪز هو، ۽ نير جي رسد جو مکيه ذريعو به سيوهڻ جو ئي شهر هو. ساڳيءَ طرح اتر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ، بکر، اتر هندستان وچ ايشيا جي واپار جي مکيه واپاري بازار بڻجي پيو، ۽ ان کي انهن ملڪن جي واپار جي شاهي رستن تي هڪ مرڪزي حيثيت حاصل هئي.

---

(١) ائبٽ، "سنڌ"، ص ٥٠.

مغلن ۽ ابتدائي ڪلهوڙن، اڪن ڏيڍ صديءَ تائين سنڌ کي نسبتاً پرامن معاشي ۽ سياسي زندگي عطا ڪئي هئي، ۽ ان ڪري زراعت، صنعت ۽ واپار کي ڪافي همت افزائي ملي. پر ١٧٣٩ع ۾ نادرشاهه سنڌ کي شديد ڌڪ هنيو. هن ڪلهوڙن جي اسرندڙ طاقت کي پڳو۽ پاڻ هڪ ڪروڙ رپين جي ماليت جو مال غنيمت ڪٺي ويو ۽ صوبي تي ساليائي ويهه لک رپيا ڏيل مڙهي ويو، جا هن جا پويان مختلف مقدار ۾ صوبي کان باقاعدي وصول ڪندا رهيا. غلام شاهه ڪلهوڙي جي تخت نشينيءَ (١٧٥٧-٥٨ع) سان پوين ڪلهوڙن جو دور شروع ٿيو، ۽ ان سان گڏو گڏ ملڪ آپيشاهيءَ جي ڏيڍڙ ۾ گرفتار ٿي ويو. ڪيترين خونخوار جنگيون لڳيون، ٻاهريان حملا ٿيا، ۽ سنڌ سياسي هيجان ۽ هنگامن ۾ مبتلا ٿي وئي. سنڌ جي حاڪمن تي هميشه (نادرشاهي) ڏيل جي بقايا رهجي ويندي هئي. جنهنڪري انهيءَ بقايا جي وصوليءَ لاءِ ٻاهرين ڪاهن جو هڪ سلسلو جاري رهندو آيو. ان طرح، نادرشاهه جي ڪاهه کان ١٨٤٣ع ۾ ٽالپرن جي راڄ جي خاتمي تائين، ڪو هڪ ٻه اهڙو ڏهن سالن جو لاڳيتو عرصو نه گذريو، جنهن کي خود هندستان ۾، منتظم يا مستقل حڪومت چئي سگهجي."(١) انگريزن جي ڪان اڳ وارن سمورن هڪ سو سالن جي دوران ۾ سنڌ جي اها حالت رهي هئي. جڏهن ارڙهين صديءَ جي آخر ڌاري، ٽالپر طاقت ۾ آيا، تڏهن سنڌ زبون ۽ خون چڪان حالت ۾ هئي. ان کي هڪ اهڙي حاڪم جي ان وقت ضرورت هئي، جو استحڪام ۽ سڌاري جي طاقتور حڪمت عمليءَ سان حڪومت هلائي؛ پر ٽالپرن سنڌ جي زراعت، صنعت يا واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ ڪجهه ڪين ڪيو. هنن سڄي صوبي کي پنهنجي ڪٽنب جي ڀاڱين ۾ ورهائي ڇڏيو. زراعت ۽ آبپاشيءَ کي نظرانداز ڪري ڇڏيائون، ۽ پنهنجي تفريح لاءِ زرخيز زمين جون

---

(١) ٻاهبي گورنمينٽ رڪارڊس جو انتخاب، ص ٤

بي پناهه ايراضيون شڪارگاهن ۾ تبديل ڪري ڇڏيائون؛ صنعت ۽ واپار تي ڳاٽي ڳرا محصول ۽ ڍلون مڙهيائون، ۽ مکيه واپاري فرقي، هندن تي ايترا ظلم ڪيائون جو انهن مان ڪيترائي ٻين اهڙن صوبن ڏي لڏي ويا، جتي هو ڪجهه بهتر ۽ قابل برداشت حالتن هيٺ حياتي گهاري سگهيا.

هڪ طرف سنڌ پنهنجي داخلي مصيبتن سان دوچار هئي، ته ٻئي طرف ڪيس ٻاهرين اهڙين مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو، جي سنڌس طاقت کان ٻاهر هيون. انگلنڊ ۾ عهد شاهي (١٦٦٠) واري زماني کان پوءِ، درآمدي محصولناسي جي حڪمت عمليءَ، انگلنڊ جي صنعتي ترقيءَ لاءِ رستو صاف ڪري ڇڏيو، ۽ نتيجي طور جيڪو صنعتي انقلاب آيو، تنهن سنڌس اقتصادي تنظيم ۾ هڪ مڪمل تبديلي آڻي ڇڏي- ۽ خاص ڪري اها تبديلي سوٽي ڪپڙي جي صنعت ۾ آئي، جنهن کي ايشيا ۽ خود سنڌ ۾ هڪ برمحل مارڪيٽ ملڻ لڳو. نتيجو اهو ٿيو جو سنڌ ڪپڙي جي برآمد ڪندڙ ملڪ مان ڦري، خود سوٽي ڪپڙي جو هڪ درآمدي ملڪ بڻجي پيئي.

ان طرح صوبي جي سموري اقتصادي زندگي الٽ پلٽ ٿي ويئي، ۽ سنڌ اهو ڪجهه بڻجي پئي، جنهن کي اڪثر "اڙڪن جي ڏکوئيل وادي" سڏيو ويو آهي- زراعت پوئتي پئجي ويئي، صنعتن ۾ زوال اچي ويو، واپار گهٽجڻ لڳو، امرائو طبقو ختم ٿي ويو، ۽ ملڪ جي آدمشماري ۽ آبادي گهٽجي ويئي؛ اسان کي هاڻي ٺٽي جي نفيس ڇيٽن، ململين، هرڪن ۽ بافتن جو نالو به ٻڌڻ ۾ ڪين ٿو اچي؛ خود ٺٽي جو نالو به سواءِ افسوس جي اظهار طور، ڪين ٿو ٻڌجي؛ ۽ انهيءَ عام زوال ۾ ٺٽو اڪيلو نه هو، سنڌ جا اڳيان نامبارا شهر، نصرپور ۽ سيوهڻ، بکر ۽ لاهري بندر به تاريخ جي پردي تان گم ٿي ويا ۽ انهن جي جاءِ نون شهرن- شڪارپور، حيدرآباد، ڪراچي، خيرپور ۽ لاڙڪاڻي، ورتي، پر اهي صنعت، واپار، دولت، سونهن ۽

آباديءَ جي لحاظ کان اڳين شهرن جي ڀيٽ ۾ ڪجهه نه هئا.

اها هئي سنڌ جي حالت، پر رڳو سنڌ ان حالت ۾ ڪانه هئي: هندستان، جيڪو سترهين صديءَ ۾ نه رڳو "ايشيا جي نباتيندڙ ماءُ هئي، جنهن سندس مختلف ملڪن کي پنهنجي چانورن ۽ خام ڪپهه سان تاڃيو نپايو هو، بلڪ سموري دنيا جو هڪ صنعتي ڪارخانو هو"(١) - ان جي معيشت ۾ ٻه هڪ انقلاب اچي ويو، ۽ ان کي هڪ اهڙيءَ نئين راهه تي هلڻو پيو، جتي صنعتون ختم ٿينديون ويون، ۽ ڪيس زراعت جو وڏو ڪ سهارو وٺڻو پيو:(٢) ۽ ان لاءِ پڻ اهي ساڳيا سبب جوابدار هئا، جيڪي سنڌ سان لاڳو هئا. انهيءَ ڪري سنڌ جي اقتصادي زوال جو مسئلو، هڪ عام ۽ مجموعي زوال جو حصو هو، جيڪو سموري ملڪ تي اچي ڪڙڪيو هو. انگريزن جي راڄ سان، سنڌ هڪ نئين دور ۾ پير پاتو، پر اهو دور اسان جي اڀياس جي دور کان ٻاهر آهي.

—

(١) مکرجي، ايڪانامڪ هسٽري آف انڊيا

(٢) ايضاً، ص ١٨٣

ضميمو الف (١)

تاريخي واقعن جو اختصار

سنڌ جي تاريخ جا واقعا	هند وغيره جي تاريخ جا واقعا.
١٥٩٢ع ۾ اڪبر سنڌ کي پنهنجي سلطنت سان ملايو.	١٥٩٢ع ۾ اوڙيسا اڪبر جي سلطنت سان ملايو ويو.
١٦٠٠ع ۾ بکر جي محمد معصوم "تواريخ سنڌ" لکي.	١٦٠٠ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو بنياد پيو.
١٦٠٥ع ۾ شڪاربور ۽ اتر سنڌ ۾ دائود پوٽا گهراڻي جو عروج.	١٦٠٥ع ۾ اڪبر جي وفات ۽ جهانگير جي تاجپوشي.
١٦١٤-١٣ع ۾ نڪولس وٿنگٽن جو سنڌ ۾ اچڻ.	١٦١٥-١٣ع سورت ۾ پهرين انگريزي ڪوٺي برپا ٿي ۽ سر ٿامس رو ايلچي ٿي آيو.
١٦٢١ع ۾ مير طاهر محمد نسياني "تواريخ طاهري" لکي.	
	١٦٢٢ع ۾ قندار تي ايرانين جو قبضو ۽ شهزادي خرم (شاه جهان) جي بغاوت.

---

(١) ورتل ونسنٽ سمٿ جي "آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا"، ڪننگهام جي "آئوٽ لائينس آف انگلش انڊسٽريل هسٽري"، ۽ سورلي جي "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ" تان

١٦٢٥ع ۾ امير سيد قاسم بيگلر "بيگلرنامو" لکيو.	١٦٢٥ع ۾ شاه جهان ٻي جي پيش پيو.
١٦٣١ع ۾ ڊچن سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.	
١٦٣٥ع ۾ ٺٽي ۾ انگريزن ڪوٺي قائم ڪئي.	
	١٦٣٦ع ۾ شاه جهان گولڪنڊي ۽ بيجاپور سان عهدناما ڪيا. اورنگزيب دکن جو حاڪم مقرر ٿيو.
١٦٤١ع ۾ مارنق سنڌ ۾ آيو.	١٦٤١ ۾ شاه جهان مسٽر ڊي (انگريز واپاري) کي مدراس جو پروانو ڏنو.
١٦٥١-٤٨ع ۾ اورنگزيب ملتان ۽ سنڌ جو گورنر مقرر ٿيو.	١٦٥١-٤٨ع ۾ مغلن جو تختگاه آگري مان تبديل ٿي دهلي ٿيو. ايرانين قنڌار تي قبضو ڪيو. انگلنڊ ۾ جهازرانيءَ جا قانون پاس ٿيا.
١٦٥٢ع ۾ ڊچ واپار ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ موٽي آيا.	
١٦٥٥-٥٤ع سيد جمال "ترخان نامو" لکيو.	١٦٥٥-٥٤ع ۾ اورنگزيب گولڪنڊي کي گهيرو ڪيو. چتور جون ديوارون تباه ڪيون ويون.

١٦٥٨ع ۾ مغل بادشاهت جي تخت جي سوال تي گهرو لڙائي شروع ٿي. دارا کي شڪست آئي، ۽ هو سنڌ ۾ ڀڄي آيو. ڪلهوڙن جي مغل لشڪر سان جنگ ٿي.

١٦٥٨ع ۾ بهادرپور جي تاريخي جنگ لڳي- ۽ شجاع کي شڪست ملي.

١٦٥٩ع ۾ وينس جو سياح نڪولس مارڪوني سنڌ ۾ آيو.

١٦٥٩ع ۾ اورنگزيب تخت تي ويٺو.

١٦٦٢ع ۾ انگريزن سنڌ ۾ پنهنجي ڪوٺي بند ڪري ڇڏي.

١٦٦٤ع ۾ شيواجيءَ پهريون ڀيرو سورت تي قبضو ڪيو. فرينچ انڊيا ڪمپنيءَ جو بنياد پيو.

١٦٦٨ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ بمبئي قبضي ۾ آندي.

١٦٧٤ع ۾ شيواجيءَ جي تاجپوشي- ۽ پانڊيچريءَ جو بنياد پيو.

١٦٩٠ع ۾ انگريز بنگال ۾ موٽي آيا، ۽ ڪلڪتي جو بنياد پيو.

١٦٩٤ع ۾ بئنڪ آف انگلنڊ جو جو بنياد پيو.

١٦٩٩ع ۾ ڪئپٽن هئملٽن سنڌ ۾ آيو.

١٧٠١ع ۾ يارمحمد ڪلهوڙي اورنگزيب کان پروانو حاصل ڪيو. اتر سنڌ ۾ داؤدپوٽن کي شڪست آئي.

١٧٠٢ع ۾ هڪ ٻئي جي مخالف ايسٽ انڊيا ڪمپنين جو پاڻ ۾ صلح ٿيو.

١٧٠٧ع ۾ اورنگزيب وفات ڪئي.

١٧١٠ع ۾ سکن بهادرشاه جي خلاف بغاوت ڪئي.

١٧١١ع ۾ يارمحمد ڪلهوڙي اترسنڌ ۾ پنهنجي طاقت وڌائي .

١٧١٩ع ۾ يارمحمد ڪلهوڙي وفات ڪئي. نورمحمد ڪلهوڙي ”خدايارخان“ جو لقب اختيار ڪيو.

١٧١٩ع ۾ فرح سير قتل ٿيو- ۽ ان بعد محمد شاهه تخت تي ويٺو .

١٧٣٦ع ۾ نورمحمد ڪلهوڙو سنڌ جو صوبيدار ٿيو.

١٧٣٧ع ۾ دهليءَ جي آسپاس مرهٽن جي فوج پهتي.

١٧٣٩ع ۾ سنڌ تي نادرشاه جي ڪاهه ۾ سنڌ ايران جي ماتحت ٿي ويئي.

١٧٣٩ع ۾ نادرشاه دهليءَ کي تباه و تاراج ڪيو.

١٧٤١ع ۾ حيدرآباد جي باني آصف جاه وفات ڪئي.

	ايڪسلا چئپيل جو عهدنامو ٿيو - ۽ آسٽريا جي وراثت جي جنگ ختم ٿي. احمد شاهہ هندستان تي حملو ڪيو.
	١٧٤٩ع ۾ انگريزن کي مدراس واپس مليو.
١٧٥٠ع ۾ سنڌ، احمد شاهه دراني ءَ جي افغان بادشاهت ۾ شامل ڪئي ويئي.	
١٧٥٤ع ۾ احمد شاهه دراني سنڌ تي ڪاهه ڪئي: نورمحمد ڀڄي ويو - ۽ وفات ڪيائين.	١٧٥٤ع ۾ ڊيوپلي کي واپس گهرايو ويو - ۽ ٻي انگريز - فرينچ لڙائي پوري ٿي.
	١٧٥٦ع ۾ يورپ ۾ سٽن سالن واري لڙائي شروع ٿي. پنجاب ۾ سکن جي بغاوت.
١٧٥٨-٥٧ع سنڌ ۾ گهرو لڙائي شروع ٿي، جنهن ۾ غلام شاهه ڪلهوڙي کي فتح نصيب ٿي.	١٧٥٧ع ۾ پلاسيءَ جي لڙائي لڳي - ۽ انگريزن بينگال تي قبضو ڄمايو.
١٧٥٨ع ۾ ٺٽي ۾ انگريزن جي ٻي ڪوٺي برپا ٿي.	١٧٥٨ع ۾ مرهٽن پنجاب تي قبضو ڪيو.
	١٧٦١ع ۾ مرهٽن ۽ افغانن جي وچ ۾ پاڻيپٽ واري تي لڙائي لڳي.

١٧٦٨ع ۾ غلام شاه ڪلهوڙي حيدرآباد جو بنياد وڌو.

١٧٦٧-٦٨ع } علي شير قانع
١٧٧٣ع } "تحفة الڪرام"
لکيو.

١٧٧١ع ۾ غلام شاه ڪلهوڙي وفات ڪئي.

١٧٧٥ع ۾ سنڌ ۾ بدانتظامي شروع ٿي. ٺٽي ۾ انگريزن جي ڪوٺي بند ڪئي ويئي.

١٧٧٦ع ۾ سرفراز ڪلهوڙي کي بدانتظاميءَ جي ڪري تخت تان لاٿو ويو.

١٧٧٨ع ۾ غلام نبي ڪلهوڙي سنڌ جي حڪومت جون

١٧٦٧ع ۾ حيدرعليءَ ۽ نظام کي ترچناپلي وٽ ڪرنل جوزف سمٿ شڪست ڏني.

١٧٦٩ع ۾ مدراس جو عهدنامو ٿيو ۽ پهرين ميسور واري لڙائي پوري ٿي.

١٧٧٠ع ۾ بنگال ۾ خطرناڪ ڏڪار پيو.

١٧٧١ع ۾ وارن هيسٽنگس بنگال جو گورنر مقرر ٿيو.

١٧٧٤ع ۾ روهيلا جنگ لڳي.

١٧٧٥ع ۾ نندڪمار وارن هيسٽنگس تي تهمتون هنيون جنهن تي مقدمو هليو. پهرين مرهٽا لڙائي لڳي. بنارس پرڳڻو انگريزن جي قبضي ۾ آيو.

١٧٧٦ع ۾ ٽيرهن امريڪي ڪالونين خود مختيار ٿيڻ جو اعلان ڪيو. مرهٽن سان پورندر جو عهدنامو ٿيو.

١٧٧٨ع ۾ انگريزن ۽ فرينچن جي لڙائي لڳڻ ڪري هندستان ۾ فرينچ

واڪوڙن ورتيون. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي گهرو لڙائي شروع ٿي.	ڪالڊنيون ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي قبضي ۾ آيون.
	١٧٧٩ع ۾ فرانس ۾ انقلاب آيو
	١٧٨٠ع ۾ ڪمپنيءَ جي فوجن گواليار تي قبضو ڪيو. حيدرعليءَ ڪرناٽڪ تي حملو ڪيو. انگلنڊ ۾ واپار جي آئرلنڊ ٿان بندش لٿي.
١٧٨١ع ۾ افغان لشڪر سنڌ مان ڍل اڳاڙڻ لاءِ ڪاهه ڪري آيو.	
١٧٨٢ع ۾ عبدالنبيءَ کي تخت ونئي ڏيڻ لاءِ مدد خان سنڌ تي ڪاهي آيو.	١٧٨٢ع ۾ سلابيءَ جو تاريخي عهدنامو ٿيو، جنهن ۾ هندستان ۾ انگريزي راڄ جو بنياد پيو.
١٧٨٣ع ۾ آخرين طرح ٽالپر طاقت ۾ اچي ويا ۽ مير فتح علي سنڌ جو "حاڪم" بنيو.	
١٧٩٢ع ۾ قلات جي خان ڪان ڪراچي واپس ورتي ويئي.	١٧٩٢ع ۾ بنگال دائمي بيٺڪ بنيو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي نئون اجازت نامو مليو. فرانس انقلابي لڙاين جي دور ۾ داخل ٿيو.

	١٧٩٩ع ۾ ٽين ميسور جي جنگ لڳي- ٽيپوءَ کي آخري شڪست ملي.
١٨٠١ع ۾ ميرفتح عليءَ وفات ڪئي.	١٨٠١ع ۾ ڪرناٽڪ کي انگريزي سلطنت سان ملايو ويو.
	١٨٠٣ع ۾ ٻي مرهٽي لڙائي شروع ٿي.
	١٨٠٥ع ۾ ڀرتپور جو گهيرو ناڪامياب ٿيو- لارڊ ويلزلي کي واپس گهرايو ويو.
١٨٠٩ع ۾ انگريزن سان سنڌ جي دوستيءَ جو عهدنامو ٿيو.	١٨٠٩ع ۾ راجا رنجيت سنگهه سان امرتسر جو عهدنامو ٿيو.
١٨١٣ع ۾ جوڌپور جي راجا کان عمرڪوٽ ورتو ويو.	١٣١٨ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو چارٽر (اجازت نامو) نئون ٿيو. لارڊ منٽو رٽائر ڪيو.
	١٨٧١ع ۾ ٽين مرهٽا لڙائي لڳي.
١٨٢٠ع ۾ انگريزن سان دوستيءَ ٻيو عهدنامو ڪيو ويو.	
	١٨٢٣ع ۾ رنجيت سنگهه ملتان، ڪشمير ۽ پشاور جو حاڪم بڻو.
١٨٢٨ع ۾ ڪرم عليءَ وفات ڪئي.	١٨٢٨ع ۾ لارڊ وليم بينٽڪ هند جو گورنر جنرل مقرر ٿيو.

١٨٣٥ع ۾ بينٽڪ رٽائر ڪيو.

١٨٣٦ع ۾ رنجيت سنگهه اتر سنڌ
تي ڪاهه ڪئي.

١٨٣٧ع ۾ راڻي وڪٽوريا تخت
تي ويٺي.

١٨٣٨ع ۾ انگريزي فوجن جو
هڪ دستو زبردستيءَ
دريا ٽپي آيو.

١٨۴١ع ۾ مير نور محمد وفات
ڪئي.

١٨۴١ع ۾ برنس قتل ٿيو.

١٨۴٣ع ۾ سنڌ کي انگريزي راڄ
سان ملايو ويو.

١٨۴۴ع ۾ لارڊ ايلنبرو کي واپس
گهرايو ويو.

———

ضميمو (ب)

ٺٽي جو بنياد

ٺٽي جي بنياد بنسبت ڪافي اختلاف راءِ آهي. عام طرح انئين سمجهيو وڃي ٿو ته ٺٽي جو بنياد چوڏهين صديءَ جي شروعات ڌاري سمن وڌو. پر تاريخي شاهدين جو ڪافي اهڙو مواد موجود آهي، جيڪو ثابت ڪري ٿو ته ٺٽي جو بنياد چوڏهين صديءَ کان گهڻو گهڻو اڳ ۾ پيو.

چيو وڃي ٿو ته ابن بطوطه ۱۳۳۳-۳۴ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو. سيوهڻ کان لهري بندر ڏانهن سنڌو درياءَ رستي ايندي هو ضرور ساموئيءَ ۽ ٺٽي وارن هنڌن وٽان لنگهيو هوندو، پر هو انهن ٻنهي مان ڪنهن جو به ذڪر ڪونه ٿو ڪري. ميجر ريورٽيءَ (۱) ”ابن بطوطه“ جي ٺٽي جي موجودگيءَ بابت خاموشيءَ کي بنياد ٺهرائيندي فرض ڪيو ته ٺٽو ان وقت وجود ۾ ئي ڪونه هو. ميجر جنرل هيگ وانگر هن کي به ٺٽي بابت پهريون دفعو جيڪو حوالو مليو، (۲) برنيءَ جي ”تاريخ فيروزشاهيءَ“ ۾، جنهن ۾ هن گجرات جي باغي موچيءَ جي بغاوت جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته ۱۳۵۰ع ۾ محمد شاه تغلق هن باغيءَ جي پٺ وٺندي ٺٽي تائين پهتو. (۳)

مقامي مؤرخ، جو ٺٽي جي بنياد جي حقيقت کي سمن جي راڄ جي اوائلي وقت سان منسوب ڪن ٿا، ٻا ڳالهه مٿينءَ شاهديءَ سان گڏ خيال ۾ رکندي ۽ ساموئيءَ جي تعمير لاءِ ڪجهه عرصي جي رعايت رکندي، هيگ اها راءِ پيهارڻ ٿو گهري ته سمن جو هي

(۱) ريورٽي، ”مهران آف سنڌ“، ص ۳۲۹

(۲) هيگ، ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“، ص ۷۰، ريورٽي، ۲۷۲، برني، ”تاريخ فيروزشاهي“، ايليٽ، جلد ۳، ص ۲٦۴

(۳) قليچ بيگ، ”هسٽري آف سنڌ“، ص ۲٦۴

تختگاهه (ٺٽو) اٽڪل ١٣٤٠ع ۾ تعمير ٿيو. هو انهيءَ عام عقيدي کي تاريخي حقيقتن جي برخلاف ۽ غلط تصور ٿو ڪري ته ڪو ٺٽو ڄام نظام الدين - جنهن کي ڄام ننڍو به سڏيندا آهن - ٺهرايو، جو اٽڪل ٨٦٦ هجري يا ١٣٦١-٦٢ع ۾ طاقت ۾ آيو.(١)

ٻئي طرف وري ريورٽيءَ جو رايو آهي ته ٺٽي جو بنياد سمي گهراڻي جي ٽئين حاڪم "ڄام اڻڙ جي پٽ" وڌو، جنهن کي "باني ٺٽه" جي لقب سان سڏيو ويندو هو، ۽ پنهنجي چاچي ڄام جوڻا کان پوءِ ١٣٤٩-٥٠ع ۾ تخت تي ويٺو.(٢) ريورٽي چوي ٿو ته "جڏهن سما لاڙ ۾ طاقت ڄمائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا، تڏهن هنن ڄام ساموئيءَ جي ويجهو پنهنجي حڪومت جي پايه تخت لاءِ هڪ نئون شهر ٻڌايو، جنهن تي ٺٽو نالو رکيو ويو؛"(٣) ۽ شايد "فرشتي" جي راءِ کي کڻي،(٤) هو اهو خيال ڏيکاري ٿو: "جنهن نالي سان هي ڄام مشهور ٿي ويو سو هو ڄام "باني ٺٽه" يعني ٺٽي جو بنياد وجهندڙ - ۽ اهو نالو نه رڳو سنڌ جي تاريخن ۾، بلڪ ٻين به ڪيترين تاريخن ۾ آيل آهي." ريورٽي "باني ٺٽه" جي فارسيءَ ۾ هجي جا ڪل ڏهه نمونا پيش ڪري ٿو ۽ دليل ٿو ڏئي ته "اڻ ڄاڻ ڪاتبن لفظن جي هجي غلط لکي آهي."

بابينه ـــ بانيتهتهه

بنيه ـــ باپنه ـــ بانيه ـــ بابينه ـــ بابنيه

باني ٿهٿهه ـــ بابينه ـــ ناپنه ـــ باني سهه

۽ انهن مان مکيه لفظ آهي "باني ٿهٿهه"

اٿبت انهيءَ لفظ جي چڱي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي. هو چوي ٿو ته "باني ٺٽه جي ايتري صاف خطاب جي موجود هجڻ مان

---

(٢) هيگ، ص ٧٧

(٢) ريورٽي، ص ص ٣٢٨-٣٢٩

(٣) ايضا، ص ٣٢٨

(٤) فرشته (برگس ع)، ص ٤٢٢ — 'باني' جو بگڙيل لفظ 'بابينه'

ٺٽي جي بنياد لاءِ وري بہ هڪ ڏکيائي اِن وقت پيدا ٿئي ٿي، جڏهن اها حقيقت سامهون اچي ٿي تہ تاريخ طاهريءَ جو مصنف، جو هڪ سمو هو ۽ ٺٽي جو رهاڪو هو، سو ٺٽي جو بنياد پندرهين صديءَ جي آخر ۾ ڄام ننڍي سان منسوب ڪري ٿو.“(١) خود ريورٽيءَ جي بيان مان بہ اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ اڪثر ڪاتبن ”بابينہ“ لفظ بلڪل صحيح لکيو آهي، جو حقيقت ۾ ڄام انڙ جي پٽ ۽ ڄام جوڻا(٢) جي پاڻيٽي جو نالو آهي. اها ڳالهہ بہ ڪافي ڌيان ڇڪائيندڙ آهي تہ ريورٽي انهيءَ ”باني ٺٽہ“ جو اصل نالو بنهہ ڪين لکيو آهي. هن جو نالوئي ”بابينہ“ هو، جنهن کي ريورٽيءَ غلطيءَ کان ”باني ٺٽہ“ ڪري ورتو، انهيءَ ڪري انهيءَ سردار لاءِ ڪيس ڪو نالوئي ڪين سمجهيو. عجب تہ انهيءَ تي لڳي ٿو تہ جڏهن اسان کي سمن جي ٻين سمورن حاڪمن جا شخصي نالا معلوم آهن، تڏهن هن حاڪم جو نالو ڪيئن گمناميءَ جو شڪار ٿي ويو؟ دراصل حقيقت هيءَ آهي تہ باني ٺٽہ ۽ بابينہ - ڄام جوڻا جي پاڻيٽي ۽ ڄام انڙ جي پٽ - کان مختلف نہ آهي، ۽ جدا جدا نسخن ۾ لفظ جي مختلف هجي ڏسي انهيءَ کي ريورٽيءَ غلطيءَ کان ”باني“ يعني بنياد وجهندڙ ڪٺي ٺهرايو آهي. ريورٽيءَ جو ”باني“ سندس ئي خيالي تخليق آهي - ۽ اصل مثبون لفظ هڪ سردار جو شخصي نالو آهي.(٣)

تاريخ فيروزشاهيءَ جي مصنف شمس سراج ”عفيف“ جي مستند حوالن مان بہ انهيءَ راءِ جي تائيد ٿئي ٿي. شمس سراج ”عفيف“ فيروزشاهہ تغلق جو درباري هو - ۽ سنڌ تي سندس ڪاهہ وقت ساڻس گڏجي آيو هو. هو چوي ٿو، ”راءِ انڙ جو پٽ ڄام، ۽ سندس پاڻيٽيو ’بابينيہ‘، جيڪي فيروزشاهہ جي ڪاهہ وقت ٺٽي جا حاڪم هئا، بادشاهہ جي پيش پيا، ۽ ١٣٦٢ع ۾ هنن کي نظربند ڪري

---

(١) ائبٽ، ص ٩٥.

(٢) ريورٽي، ص ٣٢٩

(٣) جنهن جو صحيح تلفظ ”باڻيٽيو“ آهي ۽ هيءُ نالو لاڙ ۾ اڃ بہ رکبو آهي.

دهليءَ نبو ويو. ڪجهہ وقت ڪان پوءِ ڄام کي هڪ بغاوت کي دٻائڻ لاءِ واپس ٺٽي اماڻيو ويو– پر پوءِ (بابينيہ) وري ٺٽي جو منهن ڏسي نہ سگهيو، ڇو تہ گهڻي عرصي کان پوءِ جڏهن هن کي ٺٽي وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي تہ واٽ تي ئي وفات ڪيائين." (١) تاريخ فيروزشاهيءَ جي مٿين شاهدي ريورٽيءَ جي "باني" ٺٽہ" واري نظريي کي قطعي غلط ثابت ڪري ٿي. اسان کي تاريخ فيروزشاهيءَ جي بيان جي سچائيءَ ۾ گمان آڻڻ لاءِ ڪوبہ سبب ڪونهي– ۽ انهيءَ تاريخ کي ٻين مقامي تاريخن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ قابل اعتبار سمجهڻ گهرجي، ڇو تہ اها هڪ اهڙي اهم شخص جي لکيل آهي، جو پاڻ فيروزشاه تغلق جي درباريءَ جي حيثيت سان ١٣٦٢ع ۾ ٺٽي جي ڪاهہ وقت موجود هو.

هيگ جي چوڻ موجب ٺٽي جو شهر ١٣٤٠ع ڌاري بڌو. (٢) انهيءَ مان اها ڳالهہ ثابت ٿيندي تہ ١٣٥١ع ۾ محمد شاه تغلق جي سنڌ ۾ داخل ٿيڻ وقت ٺٽي کي ٺهئي ڏهہ سال ٿيا هوندا. انهيءَ حقيقت کي هنگ ۽ ريورٽي ٻئي تسليم ڪن ٿا– پر ريورٽيءَ جي چوڻ مطابق فقط هڪڙو سال ٿيو هو. (٣) جيڪڏهن انهيءَ کي تسليم ڪجي ٿو، تہ پوءِ اهو يقين آڻڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو ته فقط هڪڙي ئي سال جي عرصي ۾– (ريورٽيءَ جي راءِ کي تسليم ڪرڻ جي صورت ۾) اُنو ايڏي عروج تي پهچي ويو، جو محمد شاه تغلق کي پنهنجي زندگيءَ جي پوين ڏينهن ۾ ٺٽي کي فتح ڪرڻ جو ايترو بي انتها شوق

(١) ايليٽ، جلد ٣، ص ص ٣٢٢، ٣٣٨، ۽ ائبٽ، ص ٩٣
(٢) هيگ، "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري"، ص ٧٧
(٣) ريورٽيءَ جي چوڻ موجب سمن سومرن خلاف ٻهرين ٻهرين ١٣٣٣–١٣٣٤ع ۾ هٿيار کنيا، ۽ ڄام انڙ، سمن جي ٻهرئين سردار سادا ٽي سال حڪومت هلائي. هن جو جانشين سنڌس پاءُ ڄام جونا ٿيو، جيڪو ١٣ ورهيہ حڪومت هلائي ١٣٣٦–١٣٥٠ع ۾ فوت ٿي ويو. ڪانئس پوءِ انهيءَ سال سنڌس ڀائٽيو تخت تي ويٺو، جنهن کي "بانيءَ ٺٽہ" سڏيو ويو آهي— ص ٣٠٨

اڇي جاڳيو هو. ”خدا ڪري ته منهنجي هيءَ بيماري صحت ۾ بدلجي پوي، ته آءٌ ٺٽي جي ماڻهن کي زير ڪريان. پر جي خدا جي مرضي آهي ته مون کي پاڻ وٽ گهرائي وٺي، ته هيءَ تمنا هميشه هميشه لاءِ منهنجي دل ۾ رهجي ويندي!“ (۱) — هي هئا لفظ، جي محمد شاه تغلق زندگيءَ جي آخري سالن ۾ چوندو هو. حقيقت ۾ محمد شاه تغلق ٺٽي تي ڪاهه جي ڏکي ۽ خطرناڪ مهم هٿ ۾ ته کنئي، پر جيئن قسمت کي ڪرڻو هو تيئن ٿي ٿيو. ”هو پنهنجي هن عزيز ترين خواهش کي پورو ڪرڻ کان سواءِ مري ويو.“ (۲) ٺٽي جو شان اهڙو هو، جو محمد شاه تغلق جو جاءِ نشين فيروزشاه وقت بوقت ٺٽي تي ڪاهه جو سوچيندو هو. مورخ اسان کي ٻڌائين ٿا ته ”جڏهن به هو هن شهر جو ذڪر زبان تي آڻيندو هو، تڏهن پنهنجا هٿ ڏاڙهيءَ تي ڦيري حسرت وچان ڇمي ڏيندو هو ته هزار افسوس جو سنڌ پيش رو بادشاه انهيءَ کي فتح نه ڪري سگهيو!“ (۳) ٺٽي جو شهر بيشڪ هڪ املهه موتي هو. ڏهن سالن جي ايتري ٿوري عرصي ۾ يا هڪ سال اندر — ۽ سو به عهد وسطيٰ جي زماني ۾ — ٺٽي جو ايترو عروج قابل يقين ڪين نظر ايندو. انهيءَ لاءِ قابل اطمينان جواز اهوئي ٿي سگهي ٿو ته ٺٽي جو شهر سمن جي طاقت ۾ اچڻ کان گهڻو اڳ وجود ۾ آيو هو، ۽ رفتي رفتي عروج جون منزلون طي ڪندو — آخر سمن جي دور ۾ — جن پنهنجي هن تخت گاهه کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ ۾ خرچ ڪرڻ يا محنت ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏي هئي — هن شهر اهو امتياز حاصل ڪيو، جنهن نه رڳو سنڌ نالي، بلڪ سڄي سنڌ جي ناموري ۽ ناموس ۾ چار چنڊ لڳائي ڇڏيا.

ابن بطوطه جي ٺٽي جي وجود بابت خاموشيءَ جو جواز به

---

(۱) ايليٽ، جلد ۳، ص ۳۲۰

(۲) ايضا، ص ۳۲۰

(۳) ايضا، ص ۳۱۹

سولائي ۽ سان هٿ ڪري سگهجي ٿو. اهو ته ظاهر آهي ته ابن بطوطه فقط انهن شهرن جو ذڪر ڪيو آهي، جتي پاڻ ڪجهه وقت رهي پيو هو. جيئن ته هو درياءَ جي ويجهو رهندو آيو، انڪري هن سنڌ جي فقط چئن شهرن جو ذڪر ڪيو آهي.(١) ميجر جنرل هيگ جي چوڻ مطابق اهو ممڪن آهي ته ”ٺٽو ۽ ساموئي ٻئي تڏهن وجود ۾ هئا، پر شايد ايترا وڏا شهر نه هئا، جو ڪنهن سياح جو ڌيان ڇڪائي سگهن ها.“ (٢) ٻئي پاسي اهو نڪتو به قابل غور آهي ته ابن بطوطه ان وقت سنڌ ۾ آيو، جنهن وقت سمن ۽ سومرن جون هڪٻئي سان لڙايون چالو هيون ـــ ۽ ائبٽ جي بيان مطابق ”اهو حقيقت ڪان بعيد نه آهي ته ٺٽي کان ان وقت پري رهڻ ئي بهتر هو. (٣)

مصنف جو پنهنجو خيال هي آهي ته ٺٽو ١٣٥٠ع کان به اڳ ۾ موجود هو- بلڪ ١٣٣٣ع ۾ ابن بطوطه جي سنڌ ۾ اچڻ کان به اڳ وجود ۾ هو. ايليٽ لکي ٿو ته ”اسان کي هممعصر تاريخن مان خبر پوي ٿي ته محمد شاهه تغلق جي ڪاه وقت ٺٽي جوحاڪم هڪ سومرو هو ۽ نه سمو.“ (٣) ڪيتريون ئي تاريخي شاهديون موجود آهن، جيڪي ٺٽي کي محمد شاهه تغلق کان به اڳ جي بادشاهن جي ڪاهن سان واسطيدار ثابت ڪن ٿيون. بدايوني لکي ٿو ته سلطان غياث الدين جي پٽ (١٢٦٦-١٢٨٦) ٺٽي ۽ دامريله کي فتح ڪيو. اهڙيون پيون ڪيتريون ئي روايتون آهن، جيڪي سلطان علاؤالدين جو ٺٽي سان واسطو بيان ڪن ٿيون. تحفةالڪرام موجب سلطان علاؤالدين سومرن کي مات ڪرڻ لاءِ هٿ آيو

---

(١) يعني، جاناني، سيستان يا سيوهڻ، بکر ۽ لهري بندر، - ابن بطوطه، ص ص ١٨٥-١٨٧

(٢) هيگ، ص ٧٧

(٣) ائبٽ، ص ٤٩

(٤) ايليٽ، ضميمو، جلد ١، ص ٤٩٥

هو- (١) ۽ تاريخ معصوميءَ موجب بہ سلطان خود هت نٿي ۾ آيو هو. انهيءَ ۾ ذرو بہ شڪ نہ آهي تہ ٺٽو سمن جي طاقت ۾ اچڻ کان اڳ وجود ۾ هو، حالانڪ ريورٽي ۽ هيگ لکن ٿا تہ سمائي ٺٽي جا باني هئا. اڳتي هلي ايليٽ پنهنجي ڪتاب ۾ دوڏي جو هڪ لمبو بيان ڏنو آهي، جو دهليءَ جي بادشاه ناصرالدين (١٦٦٥-٥١غ) جي وقت ۾ ٺٽي جو حاڪم هو:(٢) انهيءَ بيان ۾ ٺٽي جو بار بار ذڪر آيو آهي تہ ٺٽو انهيءَ سومري حاڪم، عمر جي پٽ ۽ پٽڻي جي پوٽي، دوديءَ جي تخت گاهہ هو. ان کان بہ وڌيڪ نتيجہ خيز روايت تاريخ فيروزشاهيءَ جي مصنف شمس- سراج جي آهي، جو ١٣٦٢ع ۾ سلطان فيروز شاه جي ٺٽان ڄامن جي شڪست جو بيان لکندي لکي ٿو تہ "ٺٽو ان وقت کان وٺي دهليءَ جي شهنشاهن لاءِ مصيبت جو مرڪز بڻيو رهيو آهي، جڏهن سلطان علاؤالدين (١٢٠٥-١٢١٦) ٺٽي ڏانهن وڌيو، پر رستي جي تڪليفن ۽ ڏاکڙن انهيءَ مهم کي ناڪام ڪيو...... سلطان محمد شاه تغلق بہ انهيءَ ملڪ ۾ جان ڏني هئي." (٣) هاڻ تہ بلڪل چٽيءَ طرح ثابت ٿي ويو تہ ٺٽو سمن کان گهڻو اڳ ۾ وجود ۾ هو، جن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هوئي ان جا پايو وجهندڙ ۽ باني هئا.

ظاهر آهي تہ خود ميجر جنرل هيگ کي مقامي روزنامچہ نويسن

(١) ايضاً، ۽ ڏسو قليچ بيگ- "هسٽري آف سنڌ"، ڀاڱو ١، ص ١٤٠، ۽ ائبٽ، ص ٥٠.

(٢) انهيءَ احوال کي ڊائوسن فقط قياس ۽ اندازو سمجهي ٿو- "جيتوڻيڪ انهن بيانن لاءِ ڪي سندون بہ ملن ٿيون...... ان مان جيڪي وڌيڪ نالا ملن ٿا، انهن جي ڪجهہ قدر تصديق "تحفة الڪرام" مان بہ ٿئي ٿي...... تاريخ ۽ ٻئي مواد جي طرز بيان ۾ بہ ڪافي هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي." (ڏسو "تاريخ معصومي"- ايليٽ، جلد ١، ص ص ٢١٤-٢١٥)

(٣) حوالو- ائبٽ، ص ٥٠- "تاريخ فيروز شاهي"، شمس سراج، ايليٽ، جلد ٣، ص ٣٣٧

جي بيانن ۾ سمن جي طاقت ۾ اچڻ کان اڳ ۾ ٺٽي جي موجود هئڻ بابت ڪيترائي حوالا سامهون آيا هوندا، پر هن انهن سڀني حي سند کي انهيءَ بنياد تي ريٽي ڇڏيو ته "مقامي مؤرخ عام طرح هروڀرو ائين چوڻ لڳا ته ٺٽو، حقيقت ۾ بنياد پوڻ واري وقت کان به ڪئين سال اڳ وجود ۾ هو- ۽ ڪڏهن ڪڏهن ٺٽي جو نالو انهيءَ شهر لاءِ، بلڪ پوري ڏکڻ سنڌ لاءِ، استعمال ڪرڻ لڳا." (١) پر سمن جي طاقت ۾ اچڻ کان اڳ ٺٽي جي وجود بابت ان دور جي مؤرخن جون مٿيون شاهديون ايتريون ته گهڻيون ۽ هم‌گير آهن، جو هيگ جو رايو قابل اعتبار نٿو رهي.

هتي انهيءَ عام عقيدي لاءِ به اکر چوڻ لازمي آهن ته ٺٽو نظام‌الدين عرف ڄام نندي ٺهرايو هو. (٢) انهيءَ لاءِ ڪافي تاريخي ثابتيون موجود آهن ته ٺٽو ڄام‌نندي ڪونه ٺهرايو هو، پر اهو ته يقيني طور ثابت آهي ته هن نامور شهزادي جي ڏينهن ۾ ٺٽو برابر پنهنجي اوج ۽ شهرت تي پهتو، ۽ پنهنجي اعلا حيثيت ۽ ناموس ارڙهين صديءَ جي وچ تائين قائم رکيائين.

سما پنهنجي طاقت آهستي آهستي سموريءَ سنڌ ۾ بکر کان وٺي سمنڊ تائين- وڌائي ويا، ۽ مجموعي طرح سندن حڪومت ڪامياب ۽ برجستي هئي. هنن جيڪا طاقت فيروزشاه تغلق جي آخري سالن ۾ سندس پوين جي ڏينهن ۾ ڦهيل وگوڙ ۽ بدنظمي جي دوران ۾ هٿ ڪئي، ان کي هنن ڪافي برجستگيءَ ۽ ڪاميابيءَ سان استعمال ڪيو. (٣) پر اهو ڄام‌نندي جو ڏکهو ۽ سونهري دور هو، جنهن ۾ ٺٽو شهرت جي چوٽيءَ تي پهچي ويو. انهيءَ ۾ ڪو به عجب نه آهي ته هن دور کي سنڌ ۾ قومي راڄ جو سونهري دور"

---

(١) هيگ، ص ٧٦

(٢) هيگ مطابق، هو ١٣٦١-١٤٦٢ع ۾ تخت تي ويٺو، ۽ قليچ بيگ جي چوڻ مطابق، هو سنڌ جي تخت تي ١٤٩٠ع ۾ ويٺو

(٣) هيگ، ص ٨٢

سڏيو وڃي ٿو. (۱) سڄي صوبي ۾ امن ۽ آسودگيءَ جو ايڏو عروج هو، جيڏو ان کان اڳ سنڌ کي ڪڏهن نصيب ڪونه ٿيو هو- ۽ ٺٽي کي ان ئي دور ۾ شهرت ۽ نالو نصيب ٿيو هو.

پر ٺٽي جي بنياد جي صحيح تاريخ جو مسئلو اڃا تائين ائين ئي منجهيل آهي. مقامي توڙي ٻاهرين مؤرخن ان جي پايي وجهندڙ کي ڳولڻ جي ڪوشش اجائي پئي ڪئي آهي. شهر جي بنياد بابت ايترا ته متضاد رايا آهن، جو ڪنهن به هڪ تي يقيني ڀروسو ڪري نٿو سگهجي، ۽ ان لاءِ ڪنهن حد تائين يقين سان فقط ايترو چئي ٿو سگهجي ته هن شهر جي قدامت ۾ شڪ آڻي نٿو سگهجي.

پاٽنجر لکي ٿو ته ٺٽي جو قديم ترين حوالو هن ۹۲ هجري (٧٧٦ع) جو ڏنو هو، (۲) پر انهيءَ اشاري لاءِ هن پنهنجي ماخذ جو نالو ڪونه ڄاڻايو آهي. مصنف کي انهيءَ قسم جو ڪوبه حوالو نظر نه آيو آهي. ٺٽي لاءِ قديم ترين حوالو الادريسيءَ جي (۳) ڪتاب ۾ ۱۲ صديءَ جو ملي ٿو- ۽ اهو اهڙو حوالو آهي، جنهن کان پراڻو حوالو ڪنهن به مستند مؤرخ ڪونه ڏنو آهي. انهيءَ حوالي ۾ ٺٽي جو سنڌ جي ٻين شهرن وانگر هڪ شهر جي حيثيت سان ذڪر ڪيو ويو آهي، پر انهن ڏينهن ۾ ٺٽو ان وقت جي ٻين شهرن- جهڙوڪ ديبل، منصوره، نيرون ۽ الور- جي ڀيٽ ۾ گهٽ وقعت رکندڙ شهر هو. ”ديبل هڪ آباد شهر هو- سنڌس اڪثر شهري شاهوڪار هئا- ۽ ناڻو وياج تي ڏيندا هئا.“ (۴) منصوره، جيڪو وچين دور جي ٽن وڏن شهرن- بغداد، المسيسا ۽ ميسوپوٽيميا- سان ڳڏ شمار ڪيو ويندو هو، هڪ وڏو، آباد، شاهوڪار ۽ واپاري شهر هو- ۽ هڪ زرخيز ملڪ جي وچ ۾

---

(۱) هيگ، ص ۸۴

(۲) پاٽنجر- ٽرئولس ان بلوچستان اينڊ سنڌ“، ص ۳۵۱

(۳) الادريسي- ايليٽ، جلد ۱، ص ص ۸۶-۸۷

(۴) ايضا، ص ۷۷

تفريح ۽ خوشحاليءَ جو مقام هو.(١) نيرون به هڪ شاهوڪار ۽ آسودو شهر هو- سندس بچاءَ جو جوڳو بندوبست ٿيل هو.(٢) دور (الور) هڪ وڏندڙ شهر هو ۽ وسعت جي لحاظ کان ملتان جي مقابلي جو شهر هو.(٣) الادريسيءَ جي ڪتاب ۾ ٻين جڳهن جو ايترو سارو ذڪر ٿيل آهي، پر نئي لاءِ فقط هڪ رواجي حوالو آهي- ۽ ان تي ڪابه خاص راءِ زني نه ڪئي ويئي آهي. انهيءَ بنياد تي اهو خيال ڪري سگهجي ٿو ته نئي جو بنياد ١٢ صديءَ کان ڪجهه اڳيرو پيو، ۽ نه ٤٠-١٣٥٠ع ڌاري، جئن ريورٽي ۽ هيگ اسان کي يقين ڏيارڻ گهرن ٿا.

---

(١) ايليٽ، جلد ١، ص ٧٨

(٢) ايضاً، ص ٧٨

(٣) ايضاً، ص ٧٩

ضميمو (ج)(۱)

ٽالپرن جي فوجي طاقت

۱۸۳۷ع ۾ ليفٽيننٽ ليچ ٽالپرن جي فوجي طاقت جو جيڪو ڪاٿو لڳايو هو، سو هيٺينءَ ريت آهي:

			٦٨٦٠٠
شهاڻي	۱۱۰۰	جمالي	۹۰۰۰
جوکيا	٦۰۰۰	الڪاڻي	۱۰۰۰
رند	۳۰۰۰	ڳبول	۱۵۰۰
مزاري	۵۰۰	کوسا	۱۸۰۰
ھندگ	۵۰۰	ٻگ	۱۰۰۰
ڪنياڻ	۱۰۰۰	پرڪڙي	۸۰۰
چلڪري	۵۰۰	باگراڻي	۱۰۰۰
لوهڙيا	۷۰۰۰	ٽالپر	۲۲۰۰
چانڊيا	۸۰۰۰	ڳاڏهي	۷۰۰
لغاري	۱۴۰۰۰	ٻڙدي	۱۸۰۰
جلالاڻي	۴۰۰۰	لاشاري	۲۰۰۰
مري	۷۰۰۰	ڪرمتي	۴۰۰۰
نظاماڻي (نداماڻي)	۱٦۰۰۰	ڏومبڪي	۸۰۰۰
	٦٨٦٠٠		۱۰۴۴۰۰

(۱) ليچ – "رپورٽ آن دي سنڌين آرمي"

ضميمو (د)

ڍلن جو سرشتو

جاگيرداري نظام معيشت

مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جو انتظامي يا حڪومتي سرشتو جاگيردارانه هو - انهيءَ سرشتي هيٺ حاڪم پنهنجي تابعدارن کي زمينون بخشيندا هئا، جي وري جنگ جي وقت ۾ حاڪم وفادار رهندا هئا، لشڪر مهيا ڪندا هئا. ڪلهوڙن جي طاقت ۾ اچڻ سان ڌارين جي اختياري، مقامي ڪاموربشاهيءَ ۾ تبديل ٿي ويئي، جنهن کي سموري طاقت ماتحت فوجين کان ملندي هئي. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن کي ان طرح ماڻهن جي هڪ نئين طبقي کي تسليم ڪرڻو پيو، جن کي ڪيترائي حق جهڙوڪ انعامن ۽ جاگيرن جي بخشش، ڪيترين ڍلن کان معافيءَ جا حق حاصل هئا؛ ۽ حقيقتاً ان طرح منتقل ٿيل زمين جي ايراضي، خاص ڪري ٽالپرن جي ڏينهن ۾ ته نهايت گهڻي هئي.(۱)

آمدني ۽ ڍلون:

جاگيرن ۽ انعامن کان سواءِ، باقي سموري زمين، جنهن مان حڪومت کي ڍل ملندي هئي، سا حاڪم جي ملڪيت هئي. زمين جي ڍل، جنهن مان ملڪ جي آمدنيءَ جو گهڻي ۾ گهڻو حصو گڏ ٿيندو هو، هڪ پيچيده مسئلو هو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته زمين جي ڍل جو سرشتو، پنهنجي خصوصيتن جي لحاظ کان مغلن، ڪلهوڙن توڙي سندن جانشين ٽالپرن جي دور

---

(۱) ڪئپٽن اسٽئڪ جي لکڻ مطابق، سنڌ جي انگريزن جي هٿان فتح واري سال، ۱۸۴۳ع ۾، حيدرآباد ضلعي ۾ جاگيرن هيٺ ايراضي ۳۰ لک بيگها، يا ويهه لک کن ايڪڙ هئي، جا ۱۵۰۰ ماڻهن ۾ ورهايل هئي- "هسٽري آف انائيٽيشن" ص ۲، ۽ پوسٽنس، ص ۲۳۱

۾ عملي طرح باڪل ساڳيو رهيو.(١) پوسٽنس اسان کي ٻڌائي ٿو ته انهيءَ سرشتي جو خاص پهلو اهو هو ته زمين جي ڍل مقاطعي جي اصول تي وصول ڪئي ويندي هئي، جنهن موجب زميندار کان حاڪم ڪان پٽي، مقاطعي يا معاهدي تي زمين ملندي هئي، جنهن موجب زمين جي پڪيڙي، ۽ مقاطعي جا شرط شروط چاٿايل هوندا هئا.(٢) (پٽي) ملڻ کان پوءِ، زميندار کي پنهنجي زمين جي ڪنهن به حصي کي ٻئي ڪنهن ڪانيدار (مقاطعي دار) کي ڏيڻ جي آزادي هئي، پر حڪومت کي سموري ڍل پري ڏيڻ لاءِ هو ئي ذميدار هو.(٣) جڏهن فصل لهندو هو تڏهن هڪ هنڌ سڄو فصل آڻي گڏ ڪندا هئا، جنهن کي 'خرمان' چيو ويندو هو.

حڪومت طرفان هڪ ڪامورو ان جو مقدار ڪٿي، حڪومت جو حصو وصول ڪري ويندو هو. زمين جو گهڻو حصو 'بٽئي' سرشتي تي زميندارن کي ڏنو ويندو هو، جنهن موجب سموري پيداوار جو هڪ مقرر ٿيل حصو حڪومت کي ملندو هو. آئين اڪبريءَ مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته زرعي ڍل پيداوار جو ٽيون حصو هوندي هئي؛(٤) ۽ ٽالپرن، ۽ شايد ڪلهوڙن جي دور ۾ به شاهي حصو، زمين جي مختلف قسمن جي لحاظ کان ٽين پتي، ٻه ڀاڱي پنجين پتي يا پنجين پتي هوندو هو- (٥) پر جيئن سنڌ جو ڪمشنر لکي ٿو، زمين جي ڍل پيداوار جو حصو گهڻو ڪري ٽين پتيءَ جي حساب سان وصول ڪيو ويندو هو.(٦) انهيءَ کان سواءِ آبپاشيءَ لاءِ هر هرلي تي به ڍل هوندي هئي، ۽ ساڳئي وقت

(١) سورلي، ص ١٣٣
(٢) پوسٽنس، ص ٣٠٧
(٣) آئين اڪبري، جلد ٢، ص ٣٣٧، ۽ مورلينڊ، "دي اگريرين سسٽم آف دي مغلس"
(٤) پوسٽنس، ص ٢٢٤، ۽ ڏهو باب پنجون
(٥) 'پري ميوٽني رڪارڊس'، ص ٧
(٦) هيوز ص ٤٦

ھارين مان ھرھڪ تي في ڪس (في ماڻھو) محصول ٻہ ھوندو ھو. (١) زمين جي ڍل وصول ڪرڻ جا ٻيا بہ طريقا ھوندا ھئا جھڙوڪ 'محصولي'، جا ھر جريب (اٽڪل اڌ ايڪڙ) تي نقد ناڻي جي صورت ۾ وصول ڪئي ويندي ھئي. ڍل جا اڳھ البت زمين جي پيدائشي قوتن جي بنياد تي مختلف ھوندا ھئا. مغلن جي ڏينھن ۾، ڍل وصول ڪرڻ جي خيال کان، سنڌ ٻن مختلف 'سرڪارين' ۾ ورھايل ھئي - 'ٺٽين سرڪار' جنھن جو صدر مقام بکر ھو، ۽ ھيٺين سرڪار، جنھن جو صدر مقام ٺٽو ھو. (١) اھي سرڪاريون وري "پرڳڻن" ۽ "محلن" ۾ تقسيم ٿيل ھيون: ساڳيءَ طرح ٽالپرن جي ڏينھن ۾ بہ سنڌ ڪيترن ئي "پرڳڻن" ۾ ورھايل ھئي.

ٻيا محصول

مقاطعي جو طريقو رڳو زمين جي ڍل وصول ڪرڻ لاءِ محدود ڪين ھو. درحقيقت، گھڻي ڀاڱي گھڻا محصول انھيءَ ئي سرشتي موجب وصول ڪيا ويندا ھئا - ۽ محصولن جي مقاطعيدارن (يا اجاره دارن) جو تعداد - جيڪي گھڻو ڪري ھندو ھوندا ھئا - ڪافي گھڻو ھو. جيئن محصول جي انھن مقاطعيدارن (يا ٺيڪيدارن) جو مقصد فقط پنھنجي مقاطعي جي مُدي ۾ - جو گھڻو ڪري ھڪ سال لاءِ ھوندو ھو - گھڻي ۾ گھڻو محصول گڏ ڪرڻ ھو، ان ڪري اھو ڏکيو ۽ پريشان ڪن ھوندو ھو. (٢)

برنس جي لکڻ موجب، ٽالپرن جي ڏينھن ۾ ھيٺيان محصول ھوندا ھئا: (٤)

---

(١) ھيوز، ص ٤٦

(٢) آئين، جلد ٢، ص ٣٣٦

(٣) ھيوز، ص

(٤) برنس، "ريسز انڊس ٽرائيبس"، باب ٢

(١) 'پيش ڪش - مهاجن' - هي محصول واڻين تي واپار ڪرڻ جي حق حاصل هجڻ ڪري مڙهيل هو. ساليانو پنجن کان ڏهن روپين تائين هوندو هو.

(٢) 'سرشماري' - هي محصول گهڻو ڪري دستڪارن جهڙوڪ رنگريزن، واڍن، لوهارن ۽ رازن تي ماڻهوءَ جي حساب سان هوندو هو، ۽ سال ۾ في ماڻهو ٣١ رپيه هوندو هو.

(٣) 'دلالي' - واپار ۾ دلالي ڪرڻ جي اجازت هجڻ ڪري سڀني دلالن کان ماهوار وصول ڪئي ويندي هئي.

(٤) 'هوائي' - جيڪو سامان، ڪنهن جهاز ٻڏڻ يا تباهه ٿيڻ ۾ بچايو ويندو هو، سو حڪومت کي ڏنو ويندو هو.

(٥) 'فروعي' - اها آمدني هئي، جيڪا ٻڪرن ۽ ڍڳن جي بدران زميندارن جي زمين ۾ چرندڙ رولو اٺن، ٻڪرين ۽ ٻئي چوپائي مال کي وڪڻي وصول ڪئي ويندي هئي.

(٦) 'چرخي' - هرلن تي محصول هوندو هو.

(٧) 'اجاره ڪولابه' - اٿل وارين زمينن يا ڍنڍن تي محصول هوندو هو. هن محصول جو ٺيڪو يا مقاطعو سرڪاري ڪامورن کي ملندو هو، ۽ اتي پيدا ٿيندڙ سر وڏي تڏا ٺاهڻ، جهنگلي پکي ڦاسائڻ ۽ کاڌي لائق ٻاڙن (جهڙوڪ لوڙهه، بهه وغيره) مان پيدا ٿيل آمدنيءَ جون ٽيون حصو، حڪومت کي ڏيڻو پوندو هون.

(٨) 'اجاره پٽه' پٽڻ تان لنگهندڙن ماڻهن کان وصول ڪيو ويندو هو.

(٩) 'سرد رختي' - انبن، ڪجين ۽ ٻين وڻن جي پيدائش جو اڌ يا ٽيون حصو محصول طور وصول ڪيو ويندو هو.

(١٠) 'تارازو' - بزارين ۾ وڪامندڙ اَن، ميوي يا کاڌي جي شين تي محصول هوندو هو. سراسري نرخ پنجن سيرن تي هڪ پيسو هوندو هو.

(١١) 'شڪارماهي' - مهاڻن تي محصول هوندو هو، ۽

جيڪي مچيون هڻ ڦاسائيندا هئا، انهن جي لين پٽي يا اڌ ڪين محصول طور ڏيڻو پوندو هو.

(١٢) 'سلامتي ڪشتي' - ٻيڙيءَ جي صحيح سلامت ڪناري تي پهچڻ تي محصول هوندو هو. محصول جو ٺيڪيدار چار آنه اهو محصول وٺندو هو، ڇهه آنا لنگرانداز ٺيڻ تي وٺندو، ۽ سلامتيءَ سان پهتل هر گهوڙي تي اڪ آنا وصول ڪندو هو.

(١٣) 'موڊشي' - وڪري ڌيڻ وقت هر گهوري اڪ، گهئون، گڏهه يا خچر تي هڪ آني جي حساب سان هي محصول هوندو هو.

(١٤) 'ريزڪي' - ريزڪي واپار تي هي محصول هوندو هو. هرڪنهن خريدار کي رپئي تي هڪ آنو حڪومت کي ڏيڻو پوندو هو، جيڪڏهن خريدي سو رپئي کان مٿي هوندي ته پنج سيڪڙو ڏيڻو پوندو هو؛ شاهوڪار کي البت چار سيڪڙو ڏيڻو پوندو هو.

(١٥) 'پنچري' - يا چرڻ تي محصول، مهيني ۾ اٺن تي اڪ آنو، مينهن تي چار آنا، ڳئن تي ٻه آنا ۽ ٻڪرين ۽ رڍن تي هڪ هڪ آنو چارائيءَ جو محصول ورتو ويندو هو.

(١٦) 'ڪته يا اداره شراب' - شراب ناهڻ مان نفعي تي هي محصول هوندو هو.

(١٧) 'اميني' تڪرارن جي ناهه ڪرائڻ تي محصول هوندو هو.

انهن کان سواءِ پوسٽنس ۽ هيوز، درآمدي محصول، چنگيءَ، شهري محصولن، باغن جي پيداوار تي محصول، ۽ شراب ناهڻ جي ڪارخانن ڪولن جي ليسن جي فيءَ جو به ذڪر ڪيو آهي(١)

ظاهر ٿيو ته زير تبصري دور ۾، محصولن جو سرشتو ڪافي همه گير هو، ۽ اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ جي حاڪمن جديد قسمن جي سمورن محصولن جهڙا محصول هڪ نه ٻيءَ صورت ۾ رائج ڪيا هئا، جيتوڻيڪ اهي بنيادي طرح ڪئي ڪيترا به غيرعلمي ۽ خام صورت ۾ هئا.

---

(١) پوسٽنس، ص ص ٢٤٣-٢٤٥، ۽ هيوز، ص ص ٣٦-٣٧

ضميمو (ھ)

درآمد ۽ برآمد
(۱۹۳۸ع)

ڪراچي
درآمد
بمبئيءَ کان

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
کنڊ	۴۰۰۰	ساڍا ۱۲	۵۰۰۰۰
(بنگال، چين، منيلا ۽ ٻئيو ٻيا)			
مصري	۲۵۰	۱۸	۴۵۰۰
مرچ	۳۲۵۰	۱۵	۴۸۷۵۰
ناريل	۲۰۰۰۰۰		۳۳۵۰
ڪيسر	۲۰۰	۱۰	۲۰۰۰
سوپاريون	۱۰۰	۵	۵۰۰
سينڌر	۲۵۰	۱۰	۲۵۰۰
(اڇو ۽ ڳاڙهو)			
شيهو	۲۵۰	۱۰	۲۵۰۰
رنگ (اڇو)	۵۰۰	۱۱	۵۵۰۰
رنگ (سادو)	۵۰	ساڍا ۹	۴۷۵
لوهه	۱۵۰۰	۶	۹۰۰۰
ٽامو	۱۰۰۰	۵۴	۵۴۰۰۰
پارو	۴۵۰ پائونڊ	في پائونڊ ۲	۹۰۰
ٽونا، مصالحو وغيره	۷۵ مڻ	في مڻ ۱۴۰	۱۰۵۰۰

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
ڪچو ريشم، رنگيل (پهريون قسم)(بنگال ۽ چين)	٢٠٠	٦٠٠	١٢٠٠٠٠
ڪچو ريشم رنگيل (قسم ٢)	٨٠٠	١٦٠	١٢٨٠٠٠
عمارتي ڪاٺ	٥٠٠ گز	في گز ٢٠	١٠٠٠٠
عاج	٤٥٠ مڻ	في مڻ ١٦٠	٦٤٠٠٠
سنا	٥٠٠	٦	٣٠٠٠

("ميمائر": از ڪارليس، بمبئي رڪارڊس ١٧، جلد پيو، ص ص ١٩٨–٢٠٠)

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
ٽلهي ڪنڊ (ملباري ڪناري ڪان)	٥٠٠	٧	٣٥٠٠٠
چيني ڪاغذ	٥٠ پيتيون	في پيتي ٥٠	٢٥٠٠
انگريزي ٻٽ	٥٠٠ مڻ	في مڻ ٤٠	٢٠٠٠٠
صندل جو ڪاٺ	٥٠	٣٠	١٥٠٠
لوهي ٿانو ۽ ڪڙڇيون	٢٥٠	١٢	٣٠٠٠
ڪسون (ڳاڙهي رنگ جو قسم)	١٥٠	٢٥	٣٧٠٠
ڏونگهيون	٥٠٠٠	٥	٢٥٠٠٠
لين	٥٠٠	٣٥	١٧٥٠٠
ايريو (دوا جو هڪ قسم)	١٥٠	٤٠	٦٠٠٠
گدامري	٣٠٠	٢١-٦-٠	٦٥٠

گزرات (گجرات؟) ڪان

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
ڪپهه	٢٥٠٠ مڻ	في مڻ ١٥	٣٧٥٠٠

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
ايراني ذار کان			
کجور	٢٠٠٠٠-مڻ	ڏيڍ رپيو	٣٠٠٠٠
کجور سڪل	٢٠٠٠٠	ساڍا ٣	٧٠٠٠٠
موتي			٧٥٠٠
سڪل ليما	٢٠٠	۴	٨٠٠
سڪل گلاب	٢٥٠	١٠	١٥٠٠
ٻاڍها	١٥٠٠، في ٻاڍهو	٨٠	١٢٠٠٠٠
سوٽي لٽ			١٢٥٠
سڪل ميوو	٥٠٧ مڻ	في مڻ ۴	٣٠٠
بادام	١٠٠	٨	٨٠٠
ڏاڙهون ۽ جون کلون	١٠٠٠	٣	٣٠٠٠
ممبئي کان: ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙو وغيره، جن ۾ ماڌاپولم ۽ ڏگهو ڪپڙو مکيه هو، لونگيون، ڏگهو ڪپڙو، بنگال ۽ چين جا ريشمي رومال، رنگين سوٽي رومال، سونهري، گلدار ۽ سادئون جامدانيون، انگريزي، فرانسي ۽ چيني سادو گلدار ريشمي ڪپڙو، چيني سٽين، سفيد ريشمي ڪپڙو (ڪئمبرڪ)، ڪئمليٽ (ريشم ۽ اُن جي ڌاڳن مان ٺهندڙ ڪپڙو)، بنگال جون ريشمي ساڙهيون، سوٽي بخمل، ململون، جاڪونيٽ يا جڳناٿي سادو، گلدار يا ڪتاب وانگر ٺهيل ڪپڙو، سورت جو ڪيمخواب؛ مختلف رنگن جون ڇيٽون، چادرن جو ڪپڙو، انگريزي ٿلهو ۽ سنهو مختلف رنگن جو سوٽي ڪپڙو، باريڪ ريشمي ڪپڙو، معمولي انگريزي شالون:			٦٠٠٠٠٠

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
اتر سلڱ مان			
نماڪ	٢٠٠	٨	١٦٠٠
ٿلهو سوٽي ڪپڙو			٣٠٠٠
لس ڪان			
ڪَٽَڙُ	١٢٠٠٠	١-١٠-٠	١٩٥٠٠
		متينء درآمد جو جملي ملهه	١٠٩٩٦٢٥
برآمد			
گيهه	١٠٠٠٠	١٧	١٧٠٠٠٠
اَن	٣٥٠٠	٢٠	٣٥٠٠٠
گگر	٥٠٠٠	اڍائي	١٢٥٠٠
پروبزو (ڳاڙهي رنگ جو هڪ قسم)			٦٠٠٠
موگي (ڳاڙهي رنگ جو هڪ قسم)	٣٠٠٠	١٥	٤٥٠٠٠
ڪشمش	٤٠٠٠	٨	٣٢٠٠٠
جيرو	١٠٠٠	١٠	١٠٠٠٠
نير	١٦٠	٧٥	١٢٠٠٠٠
نيلي ٻج	١٠٠٠٠ خرار	٧٠ في خرار	٧٠٠٠٠
ڪڻڪ	١٥٠٠ خرار	٤٥ في خرار	٦٧٥٠٠

جنس	مڻ	في مڻ رپيا	رپيا
لوڻيل مڇي، ڪاڌ مڇيءَ جي چربي، ۽ شارڪ مڇيءَ جون ڪنيڙاليون، وغيره			٣٠٠٠٠
لونگيون			٥٠٠٠
مشينءَ برآمد جو جملي ملهه			٥٤٧٠٠٠
اُفير بندر تي لٿل ٥٠٠ آٽ-بار، هر هڪ بار ۾ ٨ مڻ، في مڻ ٤٠٠			١٦٠٠٠٠٠
آفير سوڊي مڙني واپار جو ڪل ملهه			٣٧،٤٦،٦٢٥

ضميمو (و)

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي انهن جهازن مان ڪن جا نالا، جيڪي سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي دوران ۾ سنڌ سان واپار ڪندا هئا؛ *

	جهاز	مقدار (ٽنن ۾)	ماڻهو	توپون
١٦٦٢-٣٥ع	لنڊن	٤٠٠	٩٦	٣٠
	ايڪسپيڊيشن	١٢٥	....	....
	وليم	٣٥٠	....	....
	رنگل	٤٠٠	٩٠	٢٤
	ڊسڪوري	٣٠٠	...	....
	هوپ ويل	٢٤٠	....	....
	هارٽ	٢٢٠	....	....
	ميري	١٥٠	....	....
	لئناريٽ	١٦٠	....	....
	بليسنگ	٢٢٠	....	....
١٧٦٠-٥٨ع	روينج شپ	٤٧٠	١٦٠	٢٠
	بامبي گرئب	٣٦٣	١٢٠	٢٠
	ڊريڪ ڪيچ	٢٢٠	٧٦	١٤
	سڪسيس ڪيچ	١٤٥	٤٢	١٢
	لارڊ گرئب	٢٠٠	٤٢	١٢
	لائيگر گاليڪٽ	٤٣	٢٠	٥
	ڊالو گئلي	١٦٠	٤٢	١٤

* ورتل بالڪرشنا تان، ص ص ٣٢٥، ٣٤٠-٣٤٢؛ ۽ سورلي، ضميمو ٻيو، ص ص ١٨٧

شڪارپور کان:

ڪابل جو ٻٽ	٥٠٠٠٠
قلات جو موگي رنگ	٣٠٠٠٠
سڪل ميوو	٥٠٠٠
آفيم (مقامي)	٥٠٠٠

ملتان ۽ ٻهاولپور کان:

ريشم، ڪريبون ۽ ڪلبدن ڪپڙو	٣٠٠٠٠
	٨٥٠٠٠
ڪل	٤٢٠٠٠٠

برآمد

انگ اکر موجود نہ آهن.

اليگزينڊر برنس: نمبر ٣، "حيدرآباد ۽ لاڙ جو واپار"، مضمون نمبر ٨

شڪارپور (١)

درآمد

ڪراچيءَ ڪان:

انگريزي مال، ملهه	٣٠٠٠٠
کنڊ	٨٠٠٠٠
مصالحا، پسارڪو سامان ۽ ڏاڻو	١٠٠٠٠٠
ڪل	٢١٠٠٠٠

برآمد

انگ اکر موجود نه آهن.

(١) اليگزينڊر برنس: لمبر ٤، "شڪارپور ۽ اتر سنڌ جو واپار"، مضمون ٥

حيدرآباد

درآمد

بمبئيءَ کان: (خاص ڪري انگريزي مال):	رپيا	رپيا
پٽيو يا هرڪ	١٠٠٠٠٠	
ڇيٽون	٤٠٠٠٠	
بخمل، اوني، ۽ ٻيو ڪپڙو	٤٠٠٠٠	
		١٨٠٠٠٠
ڌاتو: خاص طور ٽامو		٤٥٠٠٠
کنڊ ۽ مصالحا، وغيره		٢٥٠٢٠
		٢٥٠٠٠٠
عربستان کان:		
کجور ۽ سڪل ميوا	٢٠٠٠٠	
مارواڙ کان:		
ڪپهه	٢٠٠٠٠	
اڇو ۽ ڪاڙهو ٿلهو سوٽي ڪپڙو	١٠٠٠٠	
جيپور ۽ احمدآباد جا ڪمخواب	٢٥٠٠٠	
ڪڇ کان:		
ڪپهه ۽ ٻيو مقامي تيار ٿيندڙ مال، خاص ڪري ٿلهو ڪپڙو	١٠٠٠٠	
		٥٥٠٠٠
عاج، وغيره	١٠٠٠٠	

ضميمو پهريون

(باب پنجين سان لاڳو)

هيٺ رپئي جي خريدي ملهه (قوت خريد) ۾ تبديل جا ڏسڻا انگ Index numbers ڏجن ٿا، جي ڊاڪٽر راڌا ڪمل مڪرجيءَ ڏنا آهن. (ڏسو: هندستان جي اقتصادي تاريخ، ١٦١٠–١٨٠٠ع، ص ۴۷٠)

سال	ڏسڻو انگ
١٦٠٠ع	١٠٠
١٦٥٠	١٠٠٫٠
١۷٢٠	١٥٨٫٩٦
١٨٠۷	١۴٫٥
١٨٢٠–١٣	٢٥٫٩
١٨٣٠–٢١	٢۷٫۷۴
١٨۴٠–٣١	٢۴٫٩۴
١٨٥٠–۴١	٣٠٫۴٨
١٨٦٠–٥١	٣٠٫٢
١٨۷٠–٦١	١٨٫٦٦
١٨٨٠–۷١	١٨٫١٦
١٨٨٠	١٩٫٠٨
١٨٩٠	١۴٫٦٦
١٩٠٥	١٥٫٦٦
١٩١١	١۴٫١۴
١٩١٦	٩٫٩٥
١٩٢٨	۷٫٣۴
١٩٣۴	١۴٫٨٩
١٩٣٨	١٣٫١

ضميمو ٻيو

(باب پنجين سان لاڳو)

في من ٠-٥-٠ قيمت هيٺئين ريت ڪٿي ويئي آهي:

ڊاڪٽر مڪرجيءَ، مکيه کاڄ جي اناجن جون قيمتون، هڪ رڻي ۾ حاصل ٿيندڙ سيرن (هاٿوڪن) جي تعداد جي حساب سان ڪٿيون آهن، جي هيٺئين ريت آهن:

سال		جَوَ	ڪڻڪ	جوئر	ٻاجهر	چڻا	چانور
١٩٠٠	(اتر هندستان)	١٣٥٤٦	٩.٤۴	١.٨٤٥	١٠٨٠٤٨	١٣٥٤٦	٥۴٤٢
١٩٥٠	”	١٠٦٤٠	١٠٧٤٠	١٢٨٤۴	٢١۴٤٠	١٦٠٤٠	٦۴٤٢

تخميني سان، هڪ رڻي ۾ اٽڪل ١٢٠ سير ٿين ٿا.

يعني ٠-٥-٠ في من.

ضميمو ٽيو

(باب پنجين سان لاڳو)

آن دور (٢٩-١٧٧٦ع) جي مکيه اناجن جون قيمتون اٽڪل ٠٠-١٠٠ مڻ جي حساب تي ڪٿيون ويون آهن. ان مان اهو ثابت ٿيندو ته ڪلهوڙن جي دور جي گهڻي ڀاڱي ۾، رپئي جو ملهه، مغلن جي دور جي ڀيٽ ۾ ٥٠ سيڪڙو وڌي رهيو هو. ڊاڪٽر مڪرجيءَ جون ڪٿيل اناج جون قيمتون هيٺ ڄاڻائجن ٿيون.

في رپئي ۾ سراسري اناج

(م = مڻ)

(س = سير)

اناج	١٧١٢ع (م س)	١٧٢٩ع (م س)	١٧٣٨ع (م س)	١٧٥١ع (م س)	١٧٥٤ع (م س)
ٿلها چانور	١٠٠	٣٠٣	٣ .	١٨١	١ .
ڪڻڪ	٢٠٠	٣٠٣	--	١٨١	--

	١٧٦٠ع (م س)	١٧٧٦ع (م س)
	٢٥ ٠	١٠ ١
	--	٣٥ ٠

ٻن اناجن جون قيمتون ڪين ٿيون ملن.

مٿين فهرست منجهان سراسري قيمت في رپئي ۾ هڪ من ٢٥ سير، يا في مڻ ٠٠٠!-٠٠ آنا نڪري ٿي.

ضميمو چوٿون

۴۴-۱۸۴۹ع وارن پنجن سالن ۾، سنڌ اندر مکيه اناجن جي سراسري قيمت ۰-۱۵-۶ آنا في مڻ هئي، جنهن هيٺين انگن اکرن مان ظاهر ٿئي ٿو:

اناج	۱۸۴۵-۴۴ع	۱۸۴۶-۴۵	۱۸۴۷-۴۶ع	جنوري کان مارچ ۰-۱۴-۲	۱۸۵۰-۴۹ع	سراسري
باجهري	۱-۱۰-۶	۱-۳-۲	-۱۴-۸	۰-۱۴-۲	۰-۱۴-۹	۱-۱-۱۰
جوار	۱-۱۱-۳	۰-۳-۲	۰-۱۲-۰	۰-۹-۱۰	۰-۱۱-۸	۰-۱۴-۷
ڪڻڪ	۱-۴-۴	۰-۱۴-۷	۰-۱-۴	۵-۱۵-۴	۰-۱۵-۳	۱-۰-۷
اڇا چانور	۱-۶-۰	۰-۱۳-۳	۱-۰-۱	۰-۱۳-۲	۰-۱۳-۴	۱-۱۵-۷
ڳاڙها چانور	۱-۰-۲	۰-۱۴-۱	۹-۱۱-۰	۰-۱۲-۲	۰-۱۰-۶	۰-۱۳-۰

جملي سراسري ۰-۱۵-۶

BIBLIOGRAPHY

I Books

Abbot, J ... Sind—a Re-interpretation of the Unhappy Valley—(Oxford, 1924)

Abual-Fazl ... Ain-e-Akbari Blochman & Jarret (Bibiliotheca Indica, 1873-94, 3 Vols.)

Aitken, E. H. ... Gazetteer of the Province of Sind—2 Vols. (Government Press, Bombay, 1907.)

Allen, Rev. I.N. ... Diary of Sind and Baluchistan (J. Hatchard. London., 1843.)

al-Idrsii, al-Istakhri, al-Masudi } Elliot and Dowson—History of India as Told by Its Own Historians, Vol. I, (1867-77).

Andrews, W.P. ... The Indus and Its Provinces (W. H. Allen, Lond., 1857).

Ashley ... Surveys, Historic and Economic (Longmans, Green, 1900.)

Bal Krishna, Dr. ... Commercial Relations between India and England (George Routledge, Lond., 1924).

Barbosa, Duarte ... The book of Duarte Barbosa—trans. Dames (Hakluyt, 1918).

Beglari ... Beglarnama, Elliot and Dowson Vol. I

Bernier, F. ... Travels (Ed. by Constable, 1914).

Birnie, Arthur ... Economic History of Europe, Methuen, London, 1933.

Brown, Rudmose ... Principles of Economic Geography —Pitman, 1934.

Burton, R.F. ... Sind, the races that Inhabit the Valley of the Indus, London, 1851.
Sind, the Unhappy Valley—2 Vols. (Richard Bentley, Lond., 1851).
Sind Revisited—2 Vols. (Richard Bentley, Lond., 1877).

Burnes. Alexander ... Travels in Bokhara (Lond., 1835).
Cabool (Lond., 1843).

Burnes, James ... A Narrative of a Visit to the Court of Sinde, Robert Cadell, Edinburgh, 1831.

Chablani H.I. ... Economic Condition of India in the Sixteenth Century (Oxford Press, Delhi, 1929).

Cunningham, W. ... Outlines of English Industrial History (Camb. Univ., 1920).

Danvers, F.C. ... The Portuguese in India—2 Vols. (1894) (India Office).

De Laet ... The Empire of the Great Moghul —(Leyden, 1631. Trans. Hoyland, 1928).

Elliot & Dowson ... History of India as told by Its Own Historians, Vols. I and III. (Trubner & Co., 1871).

Elliot Smith ... In the Beginning (Thinker's Lib.)

Elphinstone ... Cabool, 2 Vols, London, 1842.

Encyclopaedia Britannica ... 11th Ed. Vol. XVI.

Farid Bakhari	...	Zakhirat-ul-Khawanin (Ms--1060 A.H.)
Faruki	...	Aurangzeb and His Times, 1935.
Finch, William	...	.In Foster's Early Travels.
Foster, Sir William		English Factories in India—13 Vols. (1681-69).
		Early Travels in India (Oxford 1861).
		The Embassy of Sir Thomas Roe (Oxford, 1926).
		Letters received by the E.I. Co., from its Servants—6 Vols. (Simpson Lond., 1902).
Ganguli, B.N.	...	Trents of Agriculture and Population in the Ganges Valley. (Methuen, 1938).
George	...	The relation of Geography and History (Longmans, London).
Gyan Chand	...	India's Teeming Millions (Allen & Unwin, 1939).
Haig, M.R.	...	Indus Delta Country (Kegan Paul, London, 1894).
Hamilton, Alexander		A new account of the East Indies. (In Pinkerton's traveles—Vol. VIII).
Hamilton, Walter	...	East India Gazettee (London, 1815).
— —		History of Alienation in the province of Sind 2 Vols., Karachi 1888.
Hughes, A.W.	...	Gazetteer of the Province of Sindh (George Bell, London, 1874).
Ibn Battuta	...	Travels in Asia and Africa (trans: by Gibb—George Routledge, 1929).

Ibn Haukal ... In Elliot, Vol. I.

Ibn Khurdadbih ... In Elliot, Vol. I.

— — Imperial Gazetteer The Sind Cultivator, in W. Burns, 'Sons of Soil', the Manager Publications, Delhi, 1941.

Kalech Beg, Mirza ... Chach Nameh (Commissioner's Press, Karachi. 1900). History of Sind (Commissioner's Press, Karachi, 1900).

Keith, Loe Young ... Scinde in the early Forties—(Ed. by Scott, 1912).

Kennedy, Richard ... Narrative of the Campaign of the Army of the Indus—2 Vols. (Richard Bentley, Lond., 1840).

Khan Shafaat Ahmed East India trade in the Seventeenth Century (Oxford, 1923).

Malet, G.G. ... Tarikh-i-M'asumi (translation, J. R. H. S.)

Manrique, Sebastian Travels (1629-43)—Hakluyt Society, 1926).

Manucci, Niccolas Storia De Mogor—4 Volumes (Ed. Irvine, Lond., 1907-8).

Meredith, H.O. ... Economic History of England (Pitman, 1908).

Moreland, W.H. ... India at the Death of Akbar (Macmillan, 1920). From Akbar to Aurangzeb (Macmillan, 1923). Agrarian Systems in India (Macmillan, 1929).

Morrison, Theodore Economic Transition in India (John Murray, Lond., 1914).

Mukerji, R.K.	...	Economic History of India [Longman's 1945].
		Food Planning for Four Hundred Millions [Macmillans, 1938].
Musto, A.A.	...	Future of Sind [Karachi, 1923].
Napier, Sir William		Life and Opinions of Sir Charles Napier—4 Vols. [Chapman Hall, 1847].
		History of Charles Napier's Administration [Chapman Hall. 1851].
Ogg and Sharp	...	Economic Develepmen of Modern Europe [Macmillan, 1941].
Pant	...	Commercial Policy of the Moghuls [Taraporewalla, 1940].
Pearson, Vera	...	Growth and Distribution of Population, Pitman, Lond.
Pelsaert, Francisco		Jehangir's India [trans. by Moreland and Geyl, Heffer & Sons. Cambridge, 1925].
Pillai, P.P.	...	Economic Conditions in India [George Routledge, 1925].
Pithawalla, M.B.	...	Geographical analysis of Indus Basin [Karachi].
		Settlements in the Lower Indus Basin [Karachi].
		Floods in Sind [Karachi].
Postans,	...	Personal Observations on Sindh [Longman, Brown, 1843].
Pottinger, Henry	...	Travels in Baluchistan and Sind, [Longmans Hurst, 1916].
Pottinger, William		Memoir on Sind [typed copy in D.J. Sind College Library].
Raverty, H.G.	...	Mihran of Sind [J.R.A.S., 1892].
Rao, V.K.R.V.	...	National Income of British India [Macmillan, 1940].

Rennel James ... Memoir of a map of Hindostan, [3rd Edition, 1793].

Salbancke, Joseph ... Voyage through India, Persia etc., [in Purchas—His Pilgrims, Vol. III—Hakluyt].

Skeat, E.G. ... Principles of Geography [Oxford, 1926].

Smith, Vincent ... Oxford History of India, Oxford, 1923].

Akbar the Great [Oxford].

Sorley, H.T. ... Shah Abdul Latif of Bhit [Oxford, 1940].

Tarikh-i-Ma'sumi
Tarikh-i-Tahiri
Tarkhan-nama
Tuhfat-ul-Kiram ... } Elliot Vol. I.

Tarikh-i-Firozshahi (by Afif-Elliot Vol. III).

Tavernier ... Travels in India—2 Vols. Trans. (Ball, Macmillan, London, 1889).

Terry, Edward ... Voyage to East India, 1777 (In Foster's Early travels).

Thevenot ... Travels (trans. by Tovel, 1687).

Treveleyan, G.M ... What is the use of History—in Universal History of the World—by Hammerton, Vol. 1 (Ama l-gamated Press, London).

Thornton, Edward Guzetteer of the Countries adjacent to India and the north west—2 Vols (1844) (Allen & Co., London).

Von Orlich ... Travels in India (trans, Lloyd, 1845).

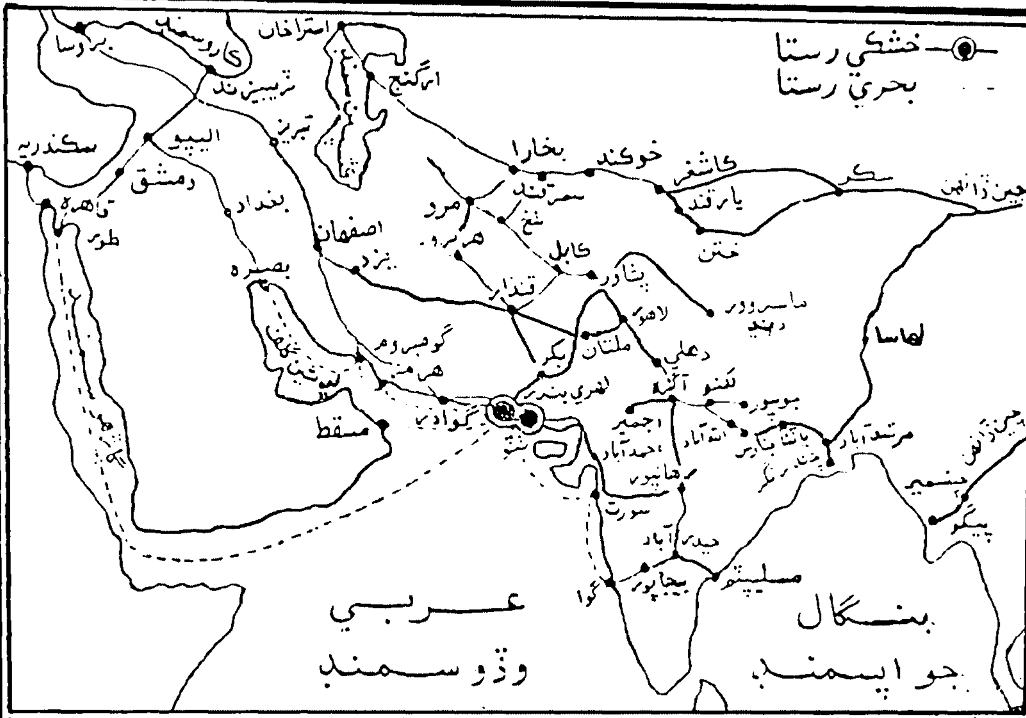

سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ مکيه واپاري رستا.

Walter, Payton ... Journal of all Principal matters passed in the twelfth Voyage to the East (Purchas: His Pilgrims Vol. IV),

Withington, Nicholas In Foster's early travels in India.

II. GOVT. RECORDS

Barrage Completion Report ... (Government Press, Karachi)

Burnes, Alex ... Navigation of the Indus etc., 1835
On the Commerce of Hyderabad
On the Commerce of Shikarpur
On the Commerce of Thatta
Practical notes on the trade of the Indus, etc,.—(all in India Office).

Burton, R.F. ... Notes on Cultivation in Sind—(Bombay Records XVII, pt. 2, 1855).

Carless, T.H. ... Memoir on Karachi, etc.,—Bombay Records (Selections XVII, Vol. I. 1837).

Census Reports ... (1881-1931) (Bombay Presidency) Sind, 1941.

Commissioner-in-Sind Pre-mutiny records, Government Press, 1947.
Enquiry into the Economic con-idtion of Sind (Compilation No. 1, in Commissioner's library).

Crow, Natnan ... Account of Sind, 1799 (Mss. selection No. 93 of 1802).

Cutch Regency Records ... Collected by Dr. Adrian Duarte, from Cutch Regency at Rajkot).

Del Hoste, E.P. ... Memoir on Sind (in Secret and Political Department, No. 571, 1832).

Ellis Henry ... On Sind (1809)—Consultation 25 A, Bombay Record Office, 1809.

Factory Records (Surat) ... (1635-62) Vols. 1,84,85,102,103.

Factory Records. Selection from State Papers, Surat letters, Bombay letters etc., } (1758-75) in the Bombay Record Office.

Goldsmid, Capt. F.G. Memoir on Shikarpur Etc., Bombay Records XVII, Vol. I).

Hart, Capt.S,V.W. ... Town and trade of Karachi, Etc.,—(Bombay Records XVII, Vol. I).

Irrigation Administration Report (Sind) ... (1931)—Government Press, Karachi.

James, Capt. Hugh... Report on the Pergunnah of Chandookh (Bombay) Records XVII, Vol. II).

Leech, Lt. R. ... Report on the Sindhian troops (1837).

Report of a visit to the manufacturing towns of Ranipur, Gambat and Koda (1837).

Lord, P.H. ... Medical report on the Plain of the Indus (India Office).

Munshi Mohanlal... On the trade of Khairpur (1837) (India Office).

Original Correspondence (1635-62) — Vols. 15, 19, 20, 22, 23 (India Office)
Parliamentary Papers — Vol. II, 1855, (Replies to Questions).
Portuguese Records... Noticias da India, (Vol. A. 2-28-1475-1741) (Collections from the Pubiic Library, London).
Season and Crop Report ... Sind (1931-2),
Scott, Col. ... Report on the management of Canals and Forests in Seinde (1851 in Commissioner's Library).

III PERIODICALS

Advani, A.B. ... Kalhoras and their Overthrow (J.S.H.S., Vol. I, pt. 2, 1934).
Early British traders in Sind (J.S.H.S., Vol. I, pt. I, 1934).
Asiatic Review ... Vol. 17, 1921.
Bilimoia, N.M. ... Arabs in Sind—(J.S.H.S., Vol. III, pt. 3, 1938).
Life of Charles Masson (J.S.H.S., —Vol. IV, pt. 3, 1940).
(J.S.H.S., Vol. I, pt. I, p. 35).
Hadiwalla ... Comments
on Tarikh-i-Tahiri
„ „ Tarikh-i-Ma'sumi
„ „ Tuhfat-ul-Kiram
„ „ Tarkhan Nama
„ „ Beglar Nama
Lambrick H.T. ... Early Canal Irrigation in Sind—(J.S.H.S., Vol. III, pt. 1, 1937).

Mirs and the Indus Tolls—J.S.H. S., Vol. VI. 1942).

Malkani, H.C. ... Romance of Shikarpur—J.S.H.S., Vol. I, pt. 2.

Mariwalla, C.L. ... Romance of Sind Textiles (Young Lawyer Karachi, Vol. III).
Sehwan through the Centuries (Sindhian World, Karachi,—Vol. IV).

McMurdo, Capt. ... History of Sind; Memoir on the Indus } J.R.A.S., 1834

Merriman, Capt. ... Record of the Indian Navy (J.S. H.S., Vol. IV).

Meersman, Fr. ... Antonio Boccario's description of Sind (J.S.H.S., Vol. IV, pt 4, 1940).

Mirchandani B.D. ... English Factories in Sind (1758-74 in four parts—J.S.H.S.)
Pirates on the N.W. Coast of the Indus (J.S.H.S.,) Vol. VI).
Henry Ellis on Sind (J.S.H.S.,—Vol. VII).
Crow's Account of Sind (J.S.H.S., Vol. I, pt. 2, 1934).
Withington's route to Sind (J.S.H.S.)
Kalhoras and Cutch. (J.S.H.S., Vol. VII, 1944).

Pithawalla, M.B. ... Historical Geography (in 4 parts, J.S.H.S.).

●